

Kordics Imre

NAGYVÁRAD
JELENTŐSEBB UTCANEVEI
1940–1944 KÖZÖTT

Partiumi füzetek

81

Kordics Imre

NAGYVÁRAD JELENTŐSEBB UTCANEVEI
1940–1944 KÖZÖTT

Kordics Imre

**NAGYVÁRAD JELENTŐSEBB
UTCANEVEI
1940–1944 KÖZÖTT**

Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság
Nagyvárad
2014

Szerkesztette:
Dukrét Géza

Szöveggondozás:
Mihálka Magdolna

Fényképeket készítette:
Kordics Imre

Fedőlapon:
Régi házszám

Hátlapon:
Házszámcsere

Készült
a Bihar Megyei Tanács,
az RMDSZ Bihar Megyei Szervezete
és Biró Rozália szenátor
támogatásával

Készült a nagyváradi ~~eu~~**roprint** nyomdában
Tipográfiai előkészítés: Darabont Éva, Europrint

ELŐSZÓ

Az utcanevek minden esetben az adott település társadalmi és politikai helyzetét tükrözik.

Hiszen a települések nemcsak utcák, terek és házak, hanem emberek, emlékek, érzelmek és nosztalgiák összessége is. Így az utcanevek nemcsak a tájékozódás biztosítására szolgálnak, de emlékek felidézői, hagyományt őriznek és eszmei értékek hordozói.

A rendszer- és hatalomváltások esetén a régi utcanevek kicserélődnek, az új hatalom semmibe veszi a kisebbség nemzeti érzéseit. Hagyományos, praktikus utcanevek tűnnek el, az új rendszernek történelmileg és politikailag megfelelőek kerülnek előtérbe.

Nagyvárad esetében is a 19. század második fele a hivatalos utca-névadás kora volt, amikor a már meglévő hagyományos és praktikus elnevezések mellett, a nemzeti érzés került előtérbe. Ekkor az ismert és megbecsült személyiségek és események neveit használták fel. Az utcák egész sorát nevezték el olyan személyiségekről, akik közismer-tek és tevékenységük révén helytörténetünk megbecsült alakjai voltak.

Városunk esetében a román hatalom két esetben szüntette meg a magyar utcaneveket, a trianoni diktátumot követően és a második világháború után.

Az 1989-es fordulatot követő közel 25 éve alatt – minden erő-feszítés ellenére is – Nagyvárad magyar közösségének nem adatott meg az a lehetőség, hogy teljes mértékben éljen a törvény által biztosított jogával: ma sincs meg a számarányunknak megfelelő magyar utcaelnevezés.

Történelmi utcaneveink védelme, amelyek eszmei értéke a mű-emlékeink értékéhez hasonló, kiemelkedő feladataink közé kell hogy tartozzék. A helytörténetileg jelentős megnevezések, a történelmi helynevek, kultúrtörténetünk jelentős személyiségeinek nevei szintén a magyar örökség részét képezik. A magabiztos nemzeti identitástudat, az egészséges lokálpatriotizmus megőrzése csak a múlt ismeretével érhető el, ami biztosítja az arra való hivatkozás lehetőségét is.

Ezt a célt szolgálta Nagy József Barna Várad lelke – Nagyváradi magyar utcanevek című, 2009-ben megjelent kitűnő adattára is.

A helytörténeti emlékezet – részben – még őrzi a Nagyváradal kapcsolatos régi, hagyományos utcaelnevezéseket. Azért, hogy ezek ne merüljenek végképp a feledés homályába, kiadványunkkal kísérletet teszünk egy vázlatos emlékeztető megírására. Ez úton is köszöntjük az olvasót.

NAGYVÁRAD MAGYAR UTCANEVEI

Az utcanév a közterület – utca, út, tér, park, köz – megjelölésére, földrajzi azonosítására, a tájékozódás biztosítására szolgál, egyben emléket állít, hagyományt őriz, s eszmei értékeket hordoz. A helytörténetileg indokolt utcanévek használata településvédő feladat is. Az utcanév természetes kötődésű, emléket állít, tisztelgő, tükrözi az adott település társadalmi és politikai helyzetét.

Rendszer- és hatalomváltáskor a régi utcanévek kicserélődnek: a helyi hagyomány, sajátosság és a praktikum háttérbe szorul. Az új hatalom semmibe veszi a kisebbség nemzeti érzéseit, aktualizálja az utcanéveket, az ő nemzeti érzéseit sértőket kicseréli.

Városunk esetében a hatalom két esetben szüntette meg gyökeresen a magyar utcanéveket: a trianoni békediktátumot követően és a második világháború után. Ez azt eredményezte, hogy alig maradt a magyar múltra és kultúrára emlékeztető megnevezés. E nyomasztó történelmi veszteség az 1989-es fordulatot követően csak részben mérséklődött. Még ma sincs számarányunknak megfelelő magyar utcanév Nagyváradon.

Nagyvárad kialakulásához két fontos tényező járult hozzá: az egyik az volt, hogy Szent László ismerte és kedvelte ezt a helyet, a másik pedig az, hogy a táj adottsága (a domborzat és a vízrendszer) is alkalmas volt a megtelepülésre. Az itt már meglévő földvárat, Szent László még hercegsége alatt egy lakótoronnyal megerősítette, majd prépostságot alapított, végül uralkodása utolsó éveiben ide költöztette a bihari püspökséget. Egy püspökség székesegyházat is feltételez, egy jelentős egyházi központot pedig erősített vár kellett hogy védjen. A kialakult egyházi központ mellett jött létre a település. Ahol székesegyház van, ott pedig város épül, esetünkben püspöki város. A fokozatosan kialakuló városszerkezetet a Körös és a Pece, valamint palánk védte. Az egyre gyarapodó épületek egy szabálytalan utcahálózatot hoztak létre. Mint püspöki város lakói kettős földesuraság alá kerültek, a püspökség és a káptalan fennhatósága alá. 1192 után, szentté

avatását követően, Szent László sírja zarándokhely lett, itt végezték az ún. isten-ítéleteket, sírjánál tett eskü perdöntő volt. Egyre forgalmasabb város lett, gyorsan fejlődő gazdasággal és kereskedelemmel. Vallási és gazdasági szerepe mellett jelentős szellemi központ is volt: az Árpád-kori Magyarország egyik hitese helye (jegyzősége) itt működött. (Biharban a váradhegyfoki és a szentjobbi konvent szintén ezt a feladatot látta el.) Ezt a jelentős fejlődést az 1241-es tatárdúlás megsemmisítette, a vár, a székesegyház és a város elpusztult.

Városunk történelmében a 14. század a nagy építkezések százada volt. A várban Báthori András püspöksége alatt, 1329–1345 között újjáépült a székesegyház, majd elkészültek a királysobrok is, a várban felépült egy kisebb templom és kisprépostságot alapítottak. A város is jelentős fejlődést ért el, hiszen már kialakult utcaszerkezete, ami az első utcanevek megjelenésével járt. A Káptalan sor már 14. századi elnevezés. A városrészek és az utcák a folyóvizek függvényében épültek ki, sok esetben szentek neveit kapták, vagy foglalkozásra, nemzetiségekre utaló megnevezést. Velence utcanév már 1338-ban ismert volt, e századból való a Bologna, Pádua, Szent Ferenc, Jakab, Egyed és Miklós vagy az Újbécs nevűek is.

A fejlődő várost az 1443-as földrengés, majd az 1474-es török támadás romba döntötte. E két rombolás között, Vitéz János püspöksége alatt (1445–1465), Várad a humanizmus egyik fellegrára volt.

A 16. század építkezései már az olasz reneszánsz jegyében folytak. Ez a lendület tört meg, amikor 1514-ben Dózsa emberei felégették a várost. Kiheverve a pusztítást, Fráter György püspöksége idején (1535–1551) Várad fejedelmi központ volt. Új városrészek, utcák alakultak ki, a lakók száma már elérte a 15 ezret, a lakóházak pedig a 2500-at. A reformációt erőszakkal terjesztő Varkocs Tamás ostroma ismét romba döntötte a várost. Minden pusztítás ellenére, a 16. századra Nagyvárad számottevő várossá növekedett. Már tudatos városépítésről beszélhetünk, amely életteret, lakóhelyet, gazdasági, szellemi értéket jelentett. A fenntartására, bővítésére tett erőfeszítések bizonyítéka az új

utcanevek feltűnése. A 16. század megnevezései közt ott találjuk a Káptalanszert 1514-ből, a ma is ismert Olaszi már 1552-ben, Velence pedig 1575-ben lett feljegyezve. Ebben az időben alakult ki a Péntekhely, Szombathely, Zsupos, Újbécs vagy a Vadkert, Szent Miklós és az Új utca.

Az 1598-as török ostrom, majd 1604-ben Bocskai emberei pusztították a várost. Egy 1658-as feljegyzés a már említetteken kívül hírt ad a Buda és Felszer utcákról is.

A törökök 1660-ban elfoglalták a várat és a várost, a pusztítás faluvá süllyesztette Váradot, ép ház csak a vártól távolabb, az Olaszi részben volt. Az 1692-es visszafoglalást még ki sem heverte a város, amikor 1693-ban és 1695-ben tatár támadás érte.

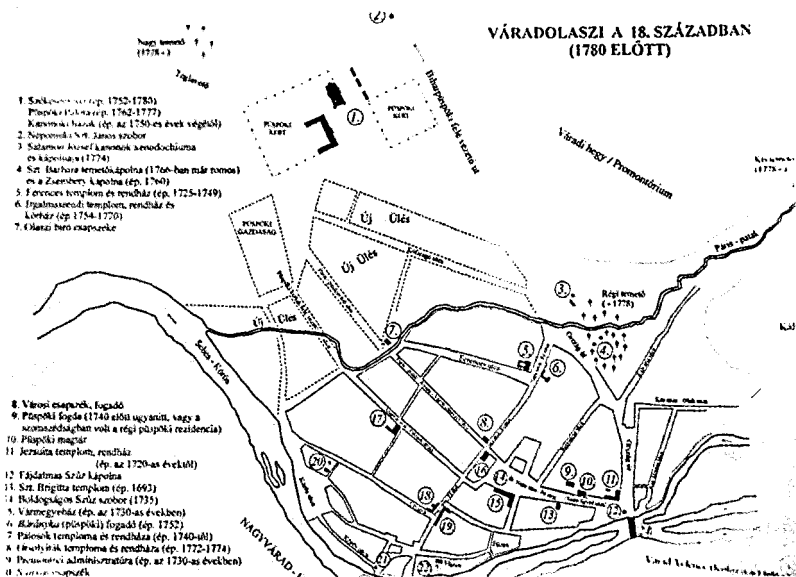
Ezt követően beszélhetünk csak a mai Nagyvárad kialakulásáról. Ez már a 18. század, a katolikus restauráció és a barokk újjászületés százada. A lassan kibontakozó újjáépítésnek Bercsényi kurucái 1703-ban véget vetnek, felégetve a várost. Ezt követően a bevonuló osztrák csapatok adták meg a kegyelem-döfést Váradnak.

A barokk egyházi építészet olyan remekei jöttek létre, mint az 1752-ben elkezdett új székesegyház vagy a püspöki palota, amelynek 1762-ben tették le az alapkövét. A világi építészet egyre tetszetősebb palotákkal és középületekkel díszíti a várost.

Csáky Imre püspök (1702–1732) 1727-ben telket adott a ferenceseknek és a kapucinusoknak, a jezsuitákat szintén segítette. 1727-ben saját telkén helyet adott a megyeház, egy fogadó és egy ispotály építéséhez. A mai Szent László-templom – az akkori új székesegyház – építésének megkezdése szintén az ő nevéhez köthető.

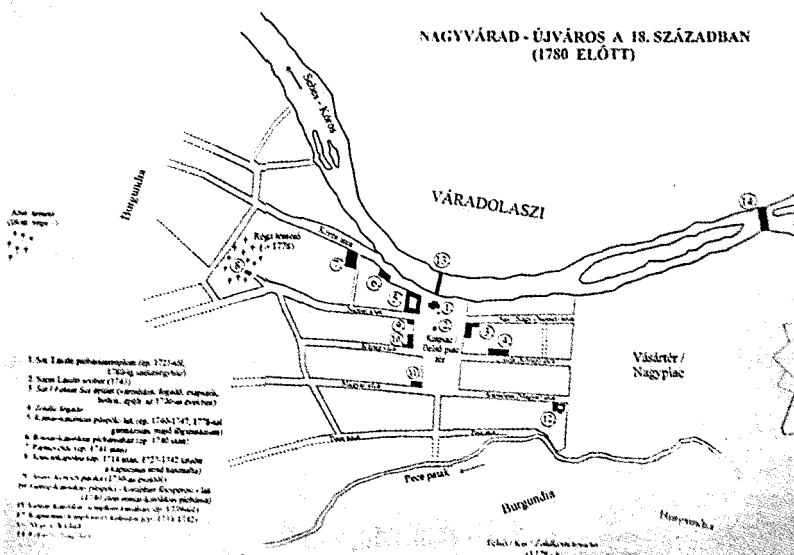
A törököktől visszafoglalt Várad lassan újraépült, 1720-ban már 164 házat és 216 adófizetőt jegyeztek.

Csáky Miklós (1737–1747) a városnak királyi vásárjogot szerzett. Az 1722-ben megkötött egyezés tisztázta a káptalan és a város jogviszonyát: a lakók jogokhoz és jövedelemhez jutottak, a káptalan pedig visszakapta birtokait.

1714-ben a mai Szent László teret Kispiacnak hívták, 1730-ban ismert a Ferences és a Kapucinus utca, 1740-ben pedig a Pálos, 1746-ban az Új Ülés. Szintén 1730-tól ismert a Sas utca, 1728-tól a Megyeház és a Korona, valamint Olaszí Nagy utcája – a mai Fő utca – már 1727-ben szerepel. Ezek ma is megvannak, mint a 18. század utcahálózat emlékei. Az utcanévadáskor már a helyi sajátosságok, a praktikum és a hagyomány határozta meg. A század második felében tűnik fel a Kőfaragó, Országút, Pokol, Zöldfa, Kolozsvári, Nagy-temető vagy a Kaszárnya utca. Az 1760-as évek legelején már jegyzik a Hentes, Páris, Közép, Körös melléke, Szentiványi, Mizeriek, Nemesek, Fűzes, Nagy, Kálvária, Kút, Egyed, Magyar utcákat.

Péter I. Zoltán A jelenkori Nagyvárad megalapítása című munkájában a 18. századi Olaszí jelentősebb utcáiról a következőket írta: „A már említett Nagy (1766) vagy Fő utca (platea Magna, vagy platea Majori) vezetett a Körös és Páris pataki híd között. Tőle balra, közvetlenül a hídfőnél volt a Körös utca (platea Crisium-1757, vagy platea Körös Melléke) a későbbi Pokol, majd Szent János utca. A 18.

A két rajz Emödi András munkája

században még nemigen terjedt túl a mostani Széles utca vonalától. A további utcanevek a magisztrátusnak 1740 után fennmaradt jegyzőkönyveiből, Emödi András kutatásai alapján: platea Nobili, Úri utca (1766), amely később Apáca utca lett! Platea Pulinorum, Paulinusok utcája (1761), Pálosok utcája, a későbbi Úri utca, amelynek a folytatása a Magyar utca volt. A platea Paris patak, Páris utca, Közép utca a későbbi Apolló, majd Szaniszló utca. Szent Egyed utca a későbbi Megyeház utca, majd Széchenyi tér.”

Újváros főbb utcáiról, az említett munkájában Péter I. Zoltán így ír: „A 18. század elején e város központi terébe, a Kispiacba torkoltak a Körössel és egymással nagyjából párhuzamos utcák, nyugati és keleti irányból egyaránt... A tér északnyugati szegletéből indult nyugati-északnyugati irányba a Körös utca (Platea Chrisiana vagy Chrisyana). Tőle délre az egymással párhuzamos Német utca (Platea Germanica, Deutsche Gasse) Közép utca (Platea Media vagy Intermedia), végül a tér délnyugati szegletéből a Magyar utca (Platea Hungarica vagy Ungarica, Ungar Gasse).” A Kispiac keleti oldalán lévő

utcaírókról a következőket tudhatjuk meg: *„A Német utcának megfelelő a Nagy utca, a Közép utcának a Zöld utca, a Magyar utcának pedig a Kapucinus utca (Platea Capucinatorum, Kapuziner Gasse)... Az öt nagy utcát – a tér mindkét oldalán – Emödi András szerint kisebb átjárók, sikátorok kötötték össze...”*

Az 1859-ben Halácsy Sándor-féle térképen az egyre jobban kiépülő Váralja utcahálózata is nyomon követhető. A Nagyvásár tér, a Sertésvásár tér és a Vár tér mellett, az utcák egész sorát nyomon követhetjük. Ilyenek többek közt a Pece és a Ghillányi sor, a Vámház, a Kolozsvári (eleje), a Vár, Gyűr, Sütő és mások.

Az említett térképen Velence utcahálózata is állandósulni látszik. A Templom tér mellett sokáig megőrizte az emlékezet a Templom, az Iskola, a Kis és Nagy Híd, a Kis és Nagy Tükör, a Kis és Nagy Szőlős és persze a Kolozsvári utcák emlékét.

A 19. század Nagyváradára a polgárosodás folyamata jellemző, melyben megteremtődött a politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális feltétel. Mint püspöki város jött létre, majd jelentős egyházi, közigazgatási, gazdasági és katonai központ lett. 1800-ban már több mint 18 ezer lakója volt. Már a század második felében jelentős urbanizációs fejlődés figyelhető meg, a főbb utcákat lekövezték, éjjeli világítást biztosítottak, művelődési és társadalmi társulatok alakultak. Jelentős lépés volt annak a bizottságnak a létrejötte 1858-ban – a város, a püspökség, valamint a káptalan képviselői között –, mely a földesúri viszonyok megszüntetését célozta meg. Így a regálé jogok a város tulajdonába kerültek. Az örökváltsági szerződés csak 1882-ben lépett érvénybe: a város megkapta a kisebb haszonvételeket, az épületek kétharmad részét, vásár- és hídvámot, szőlődézsma váltságát és vásártartási jogot. Az 1867-es kiegyezés biztosította az alkotmányos közigazgatás lehetőségét, majd 1870-ben Várad a törvényhatósági jogú városok sorába lépett.

A 19. század a hivatalos utcanévadás kora is, amikor a nemzeti érzés kerül előtérbe, ismert személyiségek és események neveit használva fel. A helyi hagyomány és a célszerűség szintén szempont volt; így olyan megnevezések jelentek meg, mint az Alsó- és Felső-füzes vagy a Kis- és Nagyfürdő utca. Az 1858-as megegyezés

a közigazgatás terén is nyomot hagyott, 1859-től már egész sor új utcanév tűnik fel. A rövid életű látszat-demokratikus időszak városvezetése, az 1728-tól ismert Megyeház utcát Széchenyre változtatta. Az Ursula 1890-ben már Nagysándor József nevét viselte, ettől az évtől ismert a Rhédey-kert megnevezés is. A ma is jól ismert Sztaroveszky, Széles utcák vagy a Bémer tér szintén a 19. században kapták a nevüket

Nagyvárad legkorábbi, utcaneveket, telekbeosztást és telekszámozást is tartalmazó térképét Halácsy Sándor készítette 1859-ben, amely alapdokumentumnak számít.

A 19. és a 20. század fordulóján Nagyvárad már a nagyvárosok sorába lépett, a nagypolgárság gazdasági ereje az építkezések terén is megmutatkozott.

Dr. Fleisz János *Város, kinek nem látni mását* című munkájában írja: „... az 1850-es években megállapították, hogy a város utcái nem igen szélesek, de kövezettek és elég tiszták. A következő időszakban az utcahálózat jelentősen kibővült és a korszerűsödés is elkezdődött. A századfordulón az utcák hossza kb. 25 km, a terek összterülete pedig mintegy 65 ezer négyzetméter. 1904-ben rendezik a régi és az új utcaneveket, új házszámokat vezettek be, és az akkori cím- és lakjegyzékbe összesen 168 utcának a neve került be.”

A város századfordulós építkezését meghatározó szecesszió európai viszonylatban is jelentős. 1900-ban már 3619 házat írtak össze 168 utcában, ez indokoltta az új utcanevek bevezetését. A század legelején az utcák egész sorát nevezték el olyan személyiségekről, akik kiemelkedő szerepük révén helytörténetünk jelentős alakjai; közismertek voltak, személyük közmegebecsülésnek örvendett. Így utcanév örökítette meg: Rimanóczy Kálmán, Lukács György, Szaniszló Ferenc, Ritoók Zsigmond, Bunyitay Vince, Szacsвай Imre, Csengery Antal, Szigligeti Ede, Szilágyi Dezső, Tisza Kálmán, Rulikowski Kázmér, Rómer Flóris és másokét. Sokunknak még ismerősen csengenek ezek... Jelentésüket már kevesen ismerjük.

A hivatalos utcanévadás tényleges korszaka az első világháború után kezdődik nálunk, sajátos módon...

Sajátos és példátlan a trianoni diktátumot követő változások: Szent László városában, semmibe véve nemzeti érzéseinket, a magyar múltra és kultúrára emlékeztető utcaneveket az új hatalom megsemmisítette. 1920-ban elrendelték 50 utca átnevezését.

A trianoni diktátumot követően a közigazgatásági rendelkezések a kétnyelvű elnevezések használatát írta elő, amelyet folyton elszabotáltak. Az 1923-as román alkotmány bevezetése lehetőséget adott a kétnyelvűség elhagyására; a 123-as cikkely egyedüli hivatalos nyelvként a románt ismerte el.

Váradon, 1923-ig néhány magyar utcanévet lefordítottak, persze a legtöbbet lecserélték. Érdekes módon, néhány megnevezést megtartottak, mint a Berkovits Ferenc utca, Schlauch tér vagy a Bunyitay-liget. Az utca, tér, liget utótagokat azonban már románul írták ki. Az 1930-as helyhatósági választás, majd a következő évi Iorga-féle közigazgatási törvény hatása a váradi utcanév-változtatásokon is lemérhető. 1931-ben az a néhány magyar vagy magyarból fordított utcanév is eltűnt. Az új megnevezések már a román hagyományoknak és személyiségeknek adtak helyet. Ebben az időben városunk 500 utcájában 82687 lakos élt, 66,6 százalék magyar és 25,3 román.

A trianoni békediktátumba a Horthy Miklós vezette Magyarország nem nyugodhatott bele, ezért a két világháború közötti külpolitikát az elszakított részek visszaszerzésére kifejtett erőfeszítés határozta meg. Végül Magyarország és Románia között a területi vitát a német birodalmi és az olasz királyi kormány határozata zárta le, amelyet mind a két fél elfogadott. Az 1940. augusztus

30-án aláírt határozat a II. bécsi döntésként vált ismertté. Az anyaországhoz visszacsatolt Nagyváradra a kormányzó és a hadsereg szeptember 6-án vonult be. A Nagyvárad napilap már 14-én közölte a nagyobb utcák névcseréjét. A város utcái 1940–1944 között ismét magyar elnevezést kaptak. Ezek az itt élő magyarság hosszú

éveken át megtépázott önbecsülését, nemzeti öntudatát adták vissza. A magyarrá visszaállított utcanevek az össznemzethez való tartozást is jelentik, ha utcanévtörténeti ismeretekkel is párosul, akkor történelemtudat-formáló erő, hivatkozási alap, kitéphetetlen gyökér a Szent László városában élőknek.

Minden hatalomátvételnélkor utcanévcserére kerül sor, a hivatalos elnevezések mindig tükrözik a társadalmi és politikai változást. Az ősi, ösztönös, a hagyományos névadást is megőrizve, a nemzethez kötődő elnevezéseket újból használva, az itt élők ismét otthon érezhették magukat. Az akkori döntéshozók is a magyar történelem és kultúrtörténet jeles személyiségeinek neveit használták fel, a politikai irányultságot pedig olyan személynevek jelezték, mint Hitler, Ribentropp vagy Mussolini. Utca örökítette meg Csengerly Antal, Teleki Pál, Tisza Kálmán és István vagy Szacsvay Imre emlékét. Főpapjainkról szintén nem feledkeztek meg. Főleg váradi vonatkozású, amikor Hoványi Géza, Grósz Frigyes vagy Sztaroveszky Imre nevét örökítették meg. A megye híres szülötteről is megemlékeztek: Fényes Elek vagy Rádl Ödön neve is ott volt. A város közmegbecsülésnek örvendő polgármestereiről szintén megemlékeztek. Egykor Lukács György, Bulyovszky János és Rimler Károly nevei sem hiányoztak. A Tiszák, Szunyoghok, Baranyiak, Fráterek vagy Kazinczy neve a váradiaknak mind a múltat idézte.

Keserüi Dayka János vagy Váradi Péter püspökök neve is kimaradt, helyettük sok esetben olyan nevek tűntek fel, amelyek kevésbé voltak ismertek az itteniek számára. Kecskeméti Lipót rabbi és az író, szerkesztő Iosif Vulcan nevét is megörökítették. A történelmi helynevek – Muhi, Mohács, Világos – és mások szintén nagy számban fordultak elő. A helyi sajátosságokat megörökítő helynevek, mint a Vámház vagy a Vágóhíd utca és mások, továbbra is segítették a tájékozódást. 1940–1944 között az utcanévadásra a túlburjánzó személynév és a történelmi helynevek használata a jellemző. A trianoni diktátumot követő húsz év elteltével ezek az elnevezések a nemzeti identitás megerősítését segítették, a váradiak újból azt érezhették, hogy ők is a nemzet tagjai. Minden más

esetben legfontosabb a helytörténetileg indokolt, a településre jellemző névadás, majd a közös történelmi múlt emlékének ébrentartása.

A kommunista diktatúra évei alatt (1946–1989) fokozatosan tűnnek el a magyar utcanevek. Az 1946-ban kiadott útmutató még 131 magyar személynevet tartalmaz a 185 román mellett. Az 1958-ban megjelent városismertető hasonló arányt mutat. Ez a látszólagos demokrácia korszaka volt, eltávolodás a Szovjetuniótól. Az új ideológiának megfelelő személynevek, a munkásmozgalom képviselőinek nevei jelennek meg.

Már jól ismert az 1965-től kezdődő korszak, amely végén városunk nevét sem lehetett magyarul leírni. Az 1966-ban kiadott városismertető 699 utcájából már csak 11 volt magyar személyről elnevezve (Jókai és Petőfi neve mellett

ott volt Minszki Lajos és Breiner Béla neve is). Az 1980-as években egy-két magyar megnevezés még megmaradt, mint a Budai, Arany, Petőfi vagy Breiner. A kommunista diktatúra éveiben, magyar közösségünk esély nélkül, fásultan szenvedte el azt is, hogy magyar feliratot már az utcatáblákon sem lát. A ide költöztek nagy tömege pedig nem kötődött Nagyvárad múltjához, csak megszokták azt, amibe kerültek. Alapvető történelmi, helytörténeti ismeret hiányában, vagy nemzeti érzéseik által vezetve, természetesnek gondolták az akkori helyzetet.

Az 1989-es változás követő közel 25 éve alatt Nagyvárad magyar közösségének nem adatott meg az a lehetőség, hogy a törvény által biztosított jogával éljen. Ma sincs számarányunknak megfelelő magyar utcaelnevezés városunkban. A több mint 700 utcából csupán közel 33 magyar utcanevet találunk. Félő, hogy a közelmúlt beidegződései, a megváltozott életforma negatív hatásai és a szellemi háttér hiánya megköti kezünket.

A kötélhúzás tehát folyik, mert a törvény adta lehetőségekből csak keveset kapunk és azt is csak ímmel-ámmal. Közben generá-

ciók haltak ki, akik még ismerték és emlékeztek a régi utcanevekre, s generációk nőnek fel, akik nem ismerik ezeket.

Történelmi utcaneveink védelme elsőrendű feladatunk kell hogy legyen, melyek eszmei értéke műemlékeink értékéhez hasonló. Az utcáinknak nevet adó helytörténetileg jelentős megnevezések, a történelmi helynevek, történelmünk, kultúrtörténetünk személyiségeinek nevei szintén a magyar örökség része. A magabiztos nemzeti identitástudat feltételezi múltunk ismeretét az arra való hivatkozás lehetőségével. A múlt ismerete történelmi emlékeink ápolásán alapszik és ezen emlékek ébrentartásán. Egy erős önazonosságtudat a szülőföldhöz való ragaszkodást is jelenti, ennek megismerését, jobbatételét és megvédését is feltételezi. Feltételezi azt a ragaszkodást, hogy itt jelöljük ki végső nyughelyünket is. A magyar, a magyarrá visszaállított utcanevek az össznemzethez való tartozás érzését erősíti, s azt, hogy városunkban itthon vagyunk. Ha, az utcanevek jelentését is ismerjük, utcanév-történeti ismereteink is vannak, akkor ez történelemtudat-formáló erő, hivatkozási alap, egy kitéphetetlen gyökér a Szent László városában élőknek. A magyar utcanevek az utódainknak továbbadandó örökségünk, s ezt az örökséget meg kell őriznünk.

Ehhez legyen elég erőnk és lelkesedésünk!

Nagyvárad 1940–1944 közti magyar utcaneveinek korábbi megnevezését a 19. század közepétől, az 1859-ben kiadott Halácsy-féle térkép segítségével követjük nyomon. Ez az az időszak, amikor kialakul az egységes város. A városrészek Újváros, Olaszi, Velence és Váralja politikai egyesítése 1850. január elsején valósult meg. 1851 és 1854 között közigazgatásilag is egyesítették Újvárost és Olaszit, 1860-ban pedig Velence és Váralja egyesült Nagyváráddal. Ezzel lezárult az újraegyesítés folyamata, ezt követően beszélhetünk az egységes városról.

A városrészek egyesítése létrehozta azokat a feltételeket, amelyek szükségesek voltak egy nagyváros kialakulásához. Ezeket a feltételeket az ipar és kereskedelem fejlődése és a konszolidált politikai helyzet jelentősen erősítette. A város fejlődésének első szakasza 1867 és 1892 közé tehető. A későbbi nagyobb ívű megvalósítások

alapjait ekkor sikerült lerakni, megteremtve az ehhez szükséges gazdasági, pénzügy feltételeket, egy takarékos közzgazdálkodás keretein belül.

A következő szakasz 1892 és 1913 között, az urbanizáció virágkora volt. Városunk ekkor ért a fejlődés olyan szakaszába, amely lehetőséget adott az Európához való felzárkózásra.

A harmadik szakasz 1914 és 1918 közt határolható be, ez az az időszak, amikor a világháború meggátolta a további fejlődést.

A magyar királyi honvédség 1940. szeptember 6-án vonult be Nagyváradra. Az utcák átnevezéséről – 1941. február 9-én – a törvényhatósági bizottság számára készített jegyzőkönyvből megtudjuk, hogy a román impérium után 662 utcát vettek nyilvántartásba. A városi katonai parancsnokság már 1940. szeptember 17-én elkezdte Nagyvárad utcáinak a magyar elnevezését. Ekkor egy szakértői bizottság 184 utcának adott új magyar nevet. A polgári városvezetés 1941. január 17-én, egy újabb bizottság felállításával megvizsgálta a városrendezési ügyosztály utcaelnevezési javaslatát. Ezt követően rendeződött az összes nagyvárad utca elnevezése.

Az elnevezések többsége – sok esetben a hagyományos utcanevek rovására is – a nemzeti önazonosság erősítését segítette elő. A váradiak újból érezhették az új, a nemzeti történelemből vett elnevezésekből, hogy a nemzet egészéhez tartoznak. Az ebből a szempontból indokolt utcanevek mellett, számunkra a helytörténetileg fontos, a városra jellemző névadás a legértékesebb. Külön figyelmet érdemel az, hogy bizonyos új elnevezések (elsősorban a városhoz tartozó személyiségekről elnevezettek) a város milyen részén kaptak helyet. (Egy Váradhoz szorosan kötődő személyiség, nem egy külvárosi, jelentéktelen utcát érdemel.)

A megnevezések döntő többsége történelmünkkel, helytörténetünkkel és egyháztörténetünkkel kapcsolatos személy- és helységnevek. Külön csoportot alkotnak a növény- és állatnevek, valamint az összmagyarság által ismert helynevek. Egy harmadik csoportba oszthatóak azok az utcanevek, amelyek a magyar irodalom, művészet és tudomány jeles képviselőire emlékeztettek.

A helytörténeti emlékezet, a közbeszéd még őrzi a Nagyváraddal kapcsolatos utcák korabeli megnevezését. Annak érdekében, hogy jelentéstartalmuk ne felejtődjön el, netalán az érdeklődő fiatalabb nemzedék figyelmét is ebbe az irányba tereljük, az alábbiakban vázlatosan, 93 jelentősebb utcanevet ismertetünk.

A magyar királyi honvédség bevonulása Nagyváradra

A JELENTŐSEBB UTCÁK 1940–1944 KÖZÖTT

Ady Endre utca – ma Vágó József

Ady, Váradon, ebben a nyüzsgő, fejlődő városban akart nagy költővé válni, de előbb itt lett jó publicista. 1900 januárjától a kormánypárti Szabadság belső munkatársaként a fiatal Bíró Lajossal (aki nagy hatással volt Adyra) és Nagy Endrével ismerkedhetett meg.

A költő váradi éveinek (1899. december – 1903. október) olyan jelentős momentumai voltak, amelyek egész életét befolyásolták. Adyt Endrét, Bíró Lajost és Nagy Endrét: *„...a Szabadságnál, amelynek légkörében tehetségükön felül a nemes versengés is készítette őket arra, hogy a napi munkán kívül maradandó értékű irodalmi művekkel alapozzák meg eljövendő nagyságukat”. A „triumvirátus”* – az ismert Hegyesi Márton felelős szerkesztő elnéző-megértő magatartásának köszönhetően – szinte szabadon hódolhatott *„az új irodalmi áramlatnak”* és *„a fiatalok radikalizmusa – már ahol ez megnyilvánulhatott – erősen tért foglalt a lapban”*. 1901 májusában már a Nagyvárad Napló segédszerkesztője, majd 1903-tól szerkesztője. A magát mindig megmutatni akaró, örök ellenzéki Ady polgári radikalizmusa itt, a Szent János utcai szerkesztőségben, Fehér Dezső lapjánál teljesül ki (nagy hatással volt rá Várady Zsigmond és a szabadkőművesség eszmevilága is). Szerb Antal írta róla: *„Ady előbb volt jó újságíró, mint jó költő és mindvégig megőrizte újságíró természetét.”*

A költő életének egyik legfontosabb eseménye szintén városunkhoz kötődik: itt ismerkedett meg 1903 szeptemberében Lédával. (A könnyek asszonya című költeményét már ő ihlette.) Diósyné Brüll Adél, a számára szokatlan, elérhetetlennek vélt asszony jelentette, és elérhető közelségbe hozta – a Bíró Lajos által oly sokat lefestett – Párizst, álmai városát. (Még hihetetlen távolság választja el a Párisban járt az Ősz című verse megírásától.)

Itt-tartózkodása idején, Ady kevesebbet verselt, ennek ellenére 1903 őszén megjelent a második verseskötete, a *Még egyszer*.

Az igazi siker ekkor még váratott magára. Váradhoz kötődik betegsége is, ami nagyban rányomta bélyegét az életére. Az italozás, a lumpolás és gyors ismerkedések (Mit bánom én, ha utcasarkok rongya) eredménye lett a szifilisz.

Az Adyról 1941-ben elnevezett szerény kis utcának csak egy házsora van, a szemközti oldalt a vasút határolja. Az, hogy a költőről, akinek a városban, az 1940-es években még nem volt egyértelmű a megítélése, utcát neveztek el, az 1941-es, az utcák magyar elnevezésével foglalkozó bizottság egyes tagjainak köszönhető. Feltehetően ez dr. Hlatky Endre (akinek már az apja is Ady jó ismerőse volt) városi főispán és az író Tabéry Géza érdeme. Ők ketten, egy év elteltével mindent megtesznek, hogy a Rozsnyay-gyűjtemény

Váradra kerüljön, egy Ady Emlékmúzeum létrehozása céljából.

Ma, a költőről a volt Szent János utcát (már 1859-től) nevezték el. Ez kötődik is hozzá, mivel itt volt a Nagyváradai Napló szerkesztősége, ahol dolgozott. A szokatlan, hogy az idősebb váradiak még mindig a régi megnevezést ismerik, használják. (A fiatalabbak pedig a Breiner Bélát!)

Ez az eldugott utca ma az építész Vágó József nevét viseli, pedig sokkal szerencsésebb lett volna Sztarill Ferencről elnevezni. Az ő lakóháza nagyon közel, a Ritoók Zsigmond (Enescu) utca 55. szám alatt áll. Az ún. Vágó-ház pedig a Kapucinus (Gen. Traian Moşoiu) 14. szám alatt.

Akadémia utca – ma Academiei

Az Úri utcát köti össze a Szent Jánossal. Megnevezését az ott álló impozáns épületben működő Magyar Királyi Katolikus Jogakadé-

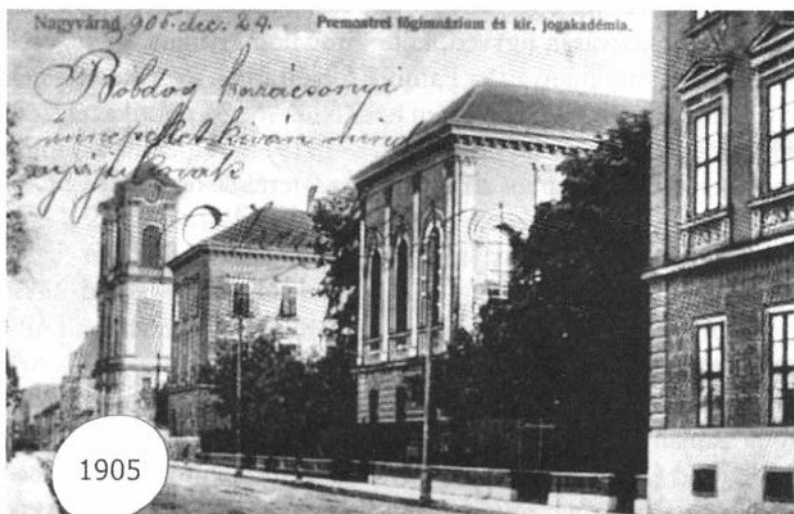

miáról kapta. A 19. század közepén még Kovács volt a neve, 1920 után Academie-i, majd 1941-től 1966-ig Akadémia, ezt követően napjainkig Academie-i.

A váradai felsőoktatás ezen első intézménye 1780-ban nyitotta meg kapuit. A bölcsészeti szakkal induló oktatást 1788-ban bővítették ki a jogi karral. Az addig két évfolyamú jogi kart, 1855-ben három évfolyamúra bővítették. A kényszerű német nyelvű oktatás 1861-től magyarul folyt. Ezt követően, 1871-től már négy évfolyamos jog- és államtudomány karrá alakult, végzősei a szigorlatot a pesti vagy a kolozsvári egyetemen teheték le. A román hatalom 1919-ben rátette a kezét a tanintézetre, csak a hűségesküt letett oktatók tarthatták meg katedráikat. Az 1940–1944 közti rövid működést követő időszak után, a második világháborút követő események a végleges megszűnését eredményezték.

A Jogakadémia tanárai között olyan kiemelkedő egyéniségek oktattak, akik beírták nevüket a magyar felsőoktatás történetébe. Hallgatói a váradai és a magyar társadalmi, politikai és gazdasági élet kiemelkedő személyiségeivé váltak.

A Premontrei Rend még ma sem kapta vissza jogos tulajdonát, a Jogakadémia és Premontrei Főgimnázium épületét.

Alapy János utca – ma Postăvarului

Jó messze került a róla elnevezett háztól, a Kanonok sortól.

A 19. század közepén Posta sikátor volt a megnevezése, majd 1890 után már Alapy. 1920 után Miron Pompiliu lett a neve, 1941-től 1947-ig Alapy János, ettől az évtől I. C. Frimu és végül 1966-tól napjainkig Postăvarului.

Bunyitay Vince írta az Alapyról készített tanulmánya bevezetőjében, hogy a váradai kanonokok közt mindig voltak olyanok „... *kik az egyház s a haza oltárára tették le mindenüket*”. Ilyen volt Alapy János is, akit Forgách Pál püspök hívott Váradra. Itt a papnevelő intézet igazgatójává és szentszéki bíróvá nevezte ki. Alapy 1753-ban már váradai kanonok lett, öt év múlva kisprépost és apát. Közben főesperes és püspöki helynök is. 1765-ben már a hétszemélyes tábla főpapja és címzetes dulcinoi püspök.

Alapy János 1778-ban hunyt el, a pálosok kriptájába temették. Minden vagyonát egy fiúnevelő intézet alapítására hagyta. Később ez meg is valósult az Úri utcában. A Kanonok sor legrégebbi házát, a 7. szám alattit, ő építtette, Alapy-házként is szoktuk emlegetni.

Ez az utca 1859-ben Posta sikátor volt 1926-ig, amikor Miron Pompiliu nevét vette fel (1847. Ştei, Vaskohsziklás, dr. Petru Groza – 1897. Jászvásár, ügyvéd, költő, irodalomkritikus, itt végezte közép fokú tanulmányait, a Familia folyóiratban közölte verseit). Ez a megnevezés már 1947-ben nem felelt meg a politikai elvárásoknak és Ion Costache Frimu (1878–1919) nevét kapta, aki mint szociáldemokrata harcos a börtönbe vesztette életét.

Arany János – Arany János

Az utcát 1916-tól nevezték el a költőről, a politika viharait túlélve ma is van ilyen elnevezésű utcánk.

Ez az utca 1926-tól 1941-ig a Millerand nevét viselte, ezt követően napjainkig a költő nevét viseli. Ő nem más, mint Alexandre Millerand (1859–1943) Franciaország volt államfője, miniszterelnöke és több ízben minisztere. Miniszterelnöksége alatt írták

alá a magyar féllel a trianoni békeszerződést. Az 1920. május 6-án átadott békeszerződéshez csatolt és Millerand által aláírt kísérőlevél illúzióra és félreértésre adott okot, a későbbi határ-kiigazításra vonatkozóan.

Arany János irodalmunk legnagyobb epikusza. Nagyszalontán született 1817-ben, nemességét igazolni nem tudó, taksás jobbagy családban. Itt kezdett tanulni a visszahúzódó, de feltűnően szorgalmas gyerek. Nagyszalonta – ahol tanult, tanított és ahol segédjegyzőként igyekezett eltartani családját – az a hely, ahol megszülettek azok a művei, amelyek meghozták számára az elismerést és Petőfi barátságát. Nemzetörként és közhivatalnokként szolgált 1848–49-ben a hazát. Az önkényhatalomnak köszönhetően elveszti állását, jönnek a nagykőrösi évek, Nagyszalonta elveszti nagy fiát.

A hajdúvárosban, ma, a költő emlékét őrzi a Csonkatoronyban lévő Arany Emlékmúzeum, a szobra, a nevét viselő utca és az Arany-porta. Itt állt „a bogárhátú öreg ház”, amelyben Arany János született. A ma látható gondosan rendbetett épület már nem a költő szülőháza, az 1823-ban leégett. Ami igazán a költőhöz köthető, az a kicsi telek és a gémeskút. A szakavatott és lelkes Dánielisz Endre szavait idézve: „De, ez a porta, s ez az utca mindörökre az övé”. 1882-ben hunyt el Budapesten, a Kerepesi temetőben alussza örök álmát.

Árvaház utca – ma Lămâiței

Az 1859-es Halácsy-térképen Kórház utca, 1916 után Árvaház lett, 1920 után már Orfelinatului, 1941-ben kapta vissza az Árvaház nevet és 1947-ig ez maradt, ekkor Herbák Jánosra keresztelték, 1966-tól napjainkig Lămâiței.

Ebben az utcában állt (áll) az 1879-ben megnyitott Erzsébet Árvaház. Létrejötté báró Gerliczy Félixné gróf Kornis Lujza munkálkodásának köszönhető. Várad egyik nagyszőnye ő, a Nőegylet megalapítója, a nőmozgalom, a gyermeknevelés és gyermekvédelem helyi úttörője. Már 1868-ban kezdte szervezni a gyűjtést egy árvaház létrehozására. Az első házat 1871-ben vették meg, végül

1878-ban költöztek az Árvaház utca 4. szám alá, a ma is álló sarokházba. Az azelőtt Kórház utca már a 19. század végén ezt a megnevezést használta.

Az Árvaház sarki épülete ma is áll és emlékeztet Várad egyik nagyszonyára, Gerliczy Félixnére. Mai megnevezése semmitmondó.

Az árvaház épülete ma

Bárány Gerliczy Félixné
gróf Kornis Lujza

A magyar nőmozgalom és gyermeknevelés egyik úttörőjéről, Várad egyik nagyasszonyáról, báró Gerliczy Félixnéről és jótékony munkásságáról mindenképpen illő néhány fontosabb dolgot leírunk.

Nagyvárad egyik nagyasszonya

Már a reformkorban jelentkezik a társas célzatú egyesületek igénye, amelyeknek rendkívül fontos szerep jutott a polgári átalakulás folyamatában. A dualizmus korában az egyleti-egyesületi élet mindig fontos iránymutatója volt a polgárosodó társadalomnak. Az önszerveződés eme formája, számukkal, felvállalt céljaikkal és jogi szabályozásukkal a helyi társadalom gazdasági, kulturális viszonyairól, magáról a politikai rendszerről ad felvilágosítást. Formája a kaszinók voltak. Széchenyi István kezdeményezésének hatására, 1827-ben létrejött a Nemzeti Kaszinó. Váradon e kezdeményezést követően, 1833. június 10-én megnyílt a Bihari Kaszinó. Az egyesület Rhédey Ádám Váradolasziban lévő palotáját bérelte ki és a 317 részvényes garantálta az intézmény fenntartását, ahol eszmecserékre és társadalmi kapcsolatok kialakítására adódott lehetőség.

A 19. század elején kezd megváltozni a nők társadalmi megítélése, egyre többet foglalkoznak a nőnevelés gondolatával, a jótékonyági nőegyletek létrehozásával. A leánynevelés az otthon keretei között főleg a háztartási és a gazdálkodási ismeretek elsajátítására, a feleség, anya szerep megtanulására és a szalonélet megismertetésére korlátozódott. Az 1820-as évektől a nevelőintézeti oktatás gondolata is egyre inkább előtérbe került. Fokozatosan egyre tágult az oktatásra szánt ismeretek témaköre, a háziasszonyi-édesanyai szerephez szükséges tudás mellett, az önállósulást is segítő, magasabb szintű nevelés igénye is előtérbe került.

Amikor az óvodai oktatás, a leánynevelés és a jótékonyági nőegyletek kezdeteiről szólunk, röviden meg kell emlékeznünk a magyar nevelésügy és a női egyenjogúság úttörőiről. Ők a reformkori modern pedagógia nagyasszonyai.

Elsőként a Pestalozzi tanait követő Brunszvik Terézről (1775–1828) kell szólnunk, aki egész életét a nőnevelés ügyének szánta. Unokahúga, Teleki Blanka (1806–1862) a nők egyenjogúságának elkötelezett híve volt. Méltó követője volt a pedagógus, író, újságíró Leővey Klára (1821–1897). Meg kell említenünk Karacs Terézt (1808–1892), aki mint pedagógus, író és nőnevelő vált ismertté, vagy az erdélyi óvodai oktatás úttörőjét, Bohusné Szőgyén Antóniát (1806–1890).

Városunkban is a kiegyezést megelőzően az egyházi intézmények – főleg a római katolikus – tartottak fenn bölcsődét, óvodát, megszervezték az alapfokú oktatást, vagy gyermekvédelmi intézményeket alapítottak. Az otthoni, majd a nevelőintézeti oktatás mellett az 1830-as évektől kezd kialakulni a magán-nevelőintézeti tanítás is. A *Debrecen–Nagyvárad* *Értesítő* (a hajdúvárosban jelent meg és eleinte, szinte kizáróan csak debreceni és váradai vonatkozású hírdetéseket közölt) egy 1846-os számában arról értesülhetünk, hogy egy váradai „*bites nevelő és néje*” megkezdik munkájukat a leánynevelő intézetükben. A leánykákat tanítják „*magyarul, németül és franciául nyelvtanilag*”, aztán „*különbféle tudományokra, u. m. világtörténet, földleírás, természettan, a régiségek tana, szépírás és számadás*”, végül „*minden nőmunkára*”. Ebben a lapban, szintén 1846-ban, a váradai Dik Ferenc, aki már tizenöt éve bizonyított a nevelési pályán, közli az érdekeltekkel, hogy a Magyar utcában, a 262. szám alatt megnyitja kisdedóvó intézetét. Ez az intézet sikeresen működhetett, mert K. Nagy Sándor 1885-en azt írta, hogy: „*Az Apácza-utczában van özv. Dik Ferenczné, szül. Kordina Gabriella kitünő hírben álló Kisdedóvó intézete...*”

A jótékonyági nőegyletek is célul tűzik ki a leánynevelést, de a gyermekvédelmi feladatok, az árvaházak, a lencházak és az öregotthonok létrehozása is az egyleti karitás legfőbb feladatai közé tartoznak. A neoabszolutizmus önkénye tiltotta a nőegyletek megalakulását is, majd az öntevékeny egyesületi mozgalom az 1860-as évektől már egyre jobban kibontakozik.

A váradai nőegylet

Mint a kaszinók esetében is, a kezdetekkor a nőegyletek is az elit szerveződése volt. Számított, hogy kik vesznek részt benne, kik adják a nevüket, és milyen befolyással rendelkeznek. Céljaik eléréséhez a tagsági díj mellett az adományokra is számítottak.

A vallásos, jótékony lelkületű, az elesettek sorsát felkaroló, hazafias érzületű, báró Gerliczy Félixné született gróf Kornis Lujza, Várad egyik nagyasszonya volt, akinek a nevéhez fűződik a Biharmegyei és Nagyváradai Nőegylet megalapítása.

A grófnő 1831. május 30-án Mezőtelegden született, apja göncruszkai gróf Kornis Károly (1797–1868), anyja hallerkői gróf Haller Anna (1806–1872) volt. A Kornis család az 1500-as évek közepén elhagyta Göncruszkát, Kornis Gáspár és három fia, György, Boldizsár és Zsigmond már jelentős katonai és politikai szerepet töltöttek be a fejedelemség történetében. Boldizsár háromszéki főkapitány volt, Zsigmond bihari főispán és az erdélyi hadak főparancsnoka I. Rákóczi György idejében, György pedig Kolozs vármegye főispánja volt. Az apa és három fia a család vagyonának megalapozói is. Kornis Gáspár huszti kapitány szerezte a máramarosi és a Szatmár környéki birtokokat. Az 1590-es években az övé a bihari Papmező vára, a Zaránd és Torda megyei birtokok mellett megkapta Radnót várát is. Az övék Szentbenedek és Homoródszentpál uradalma a régi Zaránd keleti részén Dézna vára, s Erdély-szerte kisebb-nagyobb birtokok.

Kornis Lujza üknagyapja, Zsigmond 1712-ben grófi rangot kapott, kamarás volt, tanácsos, udvari kancellár, majd 1713-tól erdélyi főkormányzó, 1731-ben hunyt el.

Apja, Károly (1797–1868) Mezőtelegden élt, majd Váradon. Birtokuk volt többek közt Mezőtelegden (a temetőben van a Bocskor–Haller–Kornis-kápolna, a család temetkezési helye), Mezőtelkiben, Pusztaujlakon, Éradonyban és a közeli Szerepen is.

Anyja, hallerkői Haller Anna (1806–1872) volt. A Nürnbergből származó család Magyarországon és Erdélyben telepedett le. Még 1699-ben megkapták a bárói, majd a kaplonyi ág 1758-ban

a grófi rangot is. Néhányat említve az erdélyi birtokok közül, az övék volt Kerelőszentpál, Fehéregyháza és Kapjon. Biharban 1728-ban Pusztajlakon van birtokuk, 1784-ben Bertény, Borostelek és Bottyán is a tulajdonuk. A 19. században birtokosok Mezőtelegden, Mezőtelkiben, Pósalakán és Éradonyban. A mezőtelegdi Haller-Telegdi- és a Haller-Capri-kastély őrzi emléküket.

Haller Annának négy testvére volt, Ferenc váradi kanonok, az Olaszi temetőben lévő Haller-kápolna építtetője. Klára, aki szerepi Kelemen János felesége lett (a Kelemenek bekerültek a Kornis és a Haller családba is, Babits Mihály anyai nagyapja, Kelemen, Szigligeti Ede édesanyja is Kelemen lány, Kelemen László pedig a magyar színjátszás úttörője), Sándor '48-as honvédtiszt és Matild.

Az aranyi és szentgerlistyei Gerliczy családból János 1777-ben kapott bárói rangot. Ennek fia, Ferenc (1748–1838) selmeci kamaragróf volt, az ő fia, a szintén Ferenc (1788–1849) kamarás és őrnagy, fia, Félix, kamarás, ő Kornis Lujza férje. Királyi adomány és vásárlás útján 1804-ben a tulajdonukba került Deszk (Szegedtől délkeletre) és a környező puszták, ahol 8 ezer holdas birtokot alakítottak ki. A deszki kastély építését 1884-ben kezdték el, a közelében áll a neogótikus római katolikus templom, amelyet az 1900-as évek legelején szintén a Gerliczyek építtettek. A család emlékét őrzi a Vas megyei Hegyfalu kastélya is.

Kornis Lujza grófnőt 1849-ben báró Gerliczy Félix vette feleségül. Hazafias érzületét már a szabadságharc alatt is bizonyította, amikor a vörössipkások zászlóanyja lett. A fegyverletétel után a Gerliczy-házban húzhatták meg magukat Eszterházy István és társai. Egy ideig ott bujkált Teleki Sándor is, Teleki Blankának pedig, aki a vár foglya volt, ő vitt élelmet és híreket.

Gerliczy Félix 1859 és 1890 között a kaszinó elnöke volt, 1860–61-ben pedig alispán. Egy darabig ő és felesége is hittek az alkotmányosság lehetőségében. Ő alispánságot vállalt, a grófnő pedig erre az alkalomra egy díszes zászló elkészítésének költségeire szervezett gyűjtést. Az innen megmaradt pénzt a nőegylet megalapítására szánták. Végül a grófnő kezdeményezésére, 1866-ban kidolgozták és elfogadták a nőegylet alapszabályzatát. Az alakuló közgyűlés

1866. szeptember 17-én ült össze, létrehozva a Biharmegyei és Nagyváradi Nőegyletet, elnöknője – ötven éven át – báró Gerliczy Félixné volt. Mint annyi más, a váradi is jótékony feladatokat látott el, fő teendőik közt volt a szegények ételmezése, ruháztatása és a betegápolás. Már 1866 telén is meleg ételt adtak a rászorulóknak és harminc árvát is segélyeztek. A következő évben Szalontán is huszonöt szegényt segítettek. Várad főpapjai mellett az adakozók közt ott volt Reményi Ede, Ember György vagy Mezey Lajos is.

A kiegyezés alkalmából gróf Kornis Lujza kezdeményezte egy új díszes zászló elkészítését a vármegye számára.

1868 júliusában gyűjtést szervezett egy árvaház megalapítására. Az első házat 1871-ben tudták megvenni, majd 1876-ban az Árvaház utca 4. szám alá költöztek. Az ünnepélyes megnyitót 1879. szeptember 14-én tartották, amikor az intézmény felvette az Erzsébet Árvaház nevet, a fenntartó a nőegylet volt és az adakozók. Ebben az évben tizenhat gyermeknek adtak otthont, ami a századfordulóra elérte az ötvenet. Az árvaházat 1900-ban a császár is meglátogatta, majd a következő évben a leánya is, Mária Valéria főhercegasszony. Az elnöknőt mindig foglalkoztatta egy, az agg nők számára alkalmas menhely létrehozásának a gondolata, ezért megszervezte a gyűjtést. A menházat 1905. május elsején sikerült megnyitni és ekkor hat idős nőt fogadtak be. A Nőegylet negyvenedik évfordulóján a grófnőről nevezték el, felvette a Lujza Menház nevet. A 15–20 személy befogadására alkalmas épület az Árvaház és a Lukács György utca sarkán állt. A Nőegyletnek 1906-ban már ötszáznál is több tagja volt. Az elnöknő ekkor is báró Gerliczy Félixné, az alelnöknők pedig Des Echerolles-Kruspér Sándorné (a leánya) és özv. Grunwald Henrikné. Az ún. „védhölgyek” között Várad és Bihar ismert családjainak a nevével találkozunk: Sal Ferencné, Mezey Vilma, gróf Bethlen Aladárné, Lovassy Ferencné, gróf Pongrácz Vilmosné vagy Telegdi Józsefné és mások. A választmányi, alapító és rendes tagok között szintén ismert neveket találunk: Bulyovszky Józsefné, Beöthy Lászlóné, Fráter Imréné, Baranyi Ágostonné, Hoványi Gézáné, Csáky Sándorné, Kornis Károlyné, Tisza Istvánné, Tisza Kálmánné, Fényes Manóné, Zichy

Jenőné, Bethlen Aladárné, Hlatky Endréné, Ritoók Zsigmondné, Rimler Károlyné vagy Rimanóczy Kálmánné és sokan mások.

Férje, báró Gerliczy Félix császári és királyi kamarás, alispán, a kaszinó elnöke, Váradon hunyt el 1895. február 8-án.

Báró Gerliczy Félixné Csillagkeresztes hölgy, az első osztályú Erzsébet-rend tulajdonosa és a Biharmegyei és Nagyváradai Nőegylet elnöknője ötven éven át, 1912. szeptember 27-én hunyt el. Emlékét őrzi még a sokak által ismert Gerliczy utca két, általa építtetett palotája. A két leromlott állagú épület oromzatát a családi címer díszíti. Félő, hogy egy majdani felújítás alkalmával az addigra tönkrement címerek pótlása elmarad. Munkájára emlékeztet benünket az Árvaház utca és a sarki épület, amelyben az intézet volt.

Az apai és anyai Kornis–Haller-rokonság legismertebb emléke, a volt Olaszi temető Haller-kápolnája. Ezt Haller Ferenc (1805–1867) kanonok (Gerliczy Ferencné anyai nagybátyja) 1841-ben építtette szülei sírja felé. A kápolna homlokzatán a Haller-címer látható, a két mellékhomlokzatot a Kornis és a szerepi Kelemen család címere díszíti. A Barokk-palota mellett még ott van (a Múzeum még nem szállította el) Haller Ferenc címerköve. A gazdagon faragott kő címerpajzsában a HF monogram látható, egyesével, körben pedig az 1828, ami a kanonok pappá szentelésének éve. A csúnyán összetört kő már nem visel el még egy, az eddigiekhez hasonló „szállítást”.

Göncruszkai gróf Kornis Lujzát és férjét az olaszi plébániatemplom kriptájában temették újra, nagyméltóságú és főtisztelendő Tempfli József megyés püspök jóvoltából. Az apa, Gerliczy Ferenc és felesége, Mihályi Franciska, valamint fiúk, István, a Haller és a Kornis család több tagja szintén itt kapott végső nyughelyet.

A fentiekkel a bihari jótekonysági nőmozgalom létrehozójának, Várad egyik nagyasszonyának, báró Gerliczy Félixnének, gróf Kornis Lujzának emléke előtt hajtunk fejet. Munkássága a magyar nőmozgalom és gyermekvédelem történetéhez tartozik.

Bakator utca – ma Piscului

A bakator egyike a legkiválóbb magyar szőlőfajtának, amely főleg az Érmelléken terjedt el. Váradhoz kevés kötődése van, de az Érmellék és Bihar egyik ismert jelzője volt.

Innen átszármazott az ország más borvidékeire is (Badacsony, Erdély). Az Érmelléken keletkezett szőlőfajtának tartják, de valószínű, hogy a 16. században Nápoly vidékéről került magyar területre. Más fajtáktól elkülönítve állítják elő, kitűnő peccsenybor. Az Amerikából behurcolt floxéra a 19. században hatalmas pusztítást végzett Magyarországon is. Az 1870-es évek végén a fertőzés elérte az Érmelléket is, kipusztítva a szőlőültetvényeket. Az újratelepítés során más ellenálló fajták terjedtek el, s az érmelléki bakator feledésbe merült. Ma már figyelemre méltó kísérletek folynak ennek a jellegzetes magyar fajtának a meghonosítása érdekében.

Ez az utca az 1930-as években épült ki, túl a Tüdőszanatóriumon.

Balogh Máté utca – ma Anton Bacalbaşa

II. Rákóczi Ferenc nevét viseli 1897-től, 1920 után Sava Brancovici, 1941-től az alkapitányról kapta a nevét, majd 1966-tól napjainkig Anton Bacalbaşa.

Alpestesi Balogh Máté a Rákócziak familiárisa volt. Az 1655–1657 közötti időszakban a török Portán és a tatár kánnál járt követségben. 1659. június 16-tól a váradi vár alkapitánya. Mint II. Rákóczi György hű embere, a főkapitány Gyulai Ferenc távollétében ő vezeti az 1660-as török ostrom során a vár védelmét. Az ő érdeme az előnyös tárgyalások lebonyolítása a törökökkel, amelynek értelmében biztosítékot kaptak a szabad elvonulásra, kivihették a biblia kinyomtatott anyagát (a Váradi Biblia) és a levéltárat.

Dr. Barabás Béla utca – ma Mäslinului

A dr. Barabás Béla 1947 után lett Mäslinului utca. A népszerű politikus, albisi Barabás Béla 1855. december 12-én Aradon született és ott is hunyt el 1934. május 28-án. Arad főispánja és díszpolgára volt, az aradi Magyar Párt elnöke, 1926-tól a román parlament szenátoraként, mint a magyar kisebbségi lét szószólója vált ismertté. A húsz éve képviselő Tisza Kálmánnal szemben 1901-ben megnyerte a választásokat. Ezért kapcsolata a Tiszákkal és Váráddal említésre méltó.

A régi, az igazi szabadelvűség bukását sajnálva, de az eljövendő radikálisabb korban bízva, a *Nagyvárad* *Napló* 1901. október 4-i számában Ady Endre Tisza Kálmán bukásáról így írt: *„Ez a pillanat történelmi pillanat és mi ebben a pillanatban egy darab történelmet zárunk le... E pillanatban, ha csak ránk nem szakad a csodák világa, bizonyos, hogy elbukott a tömeg jóvoltából egy óriás, hogy elbukott Nagyvárad, Bihar és Magyarország nagy, ősz Tisza Kálmánja...”*

Báthory István utca – ma C. D. Gherea

A 19. századi Sütő utcát 1916-ban már Báthory utcaként említik, az 1920-as évek után Horia lett, 1941–1947 között Báthory István utca, ezt követően napjainkig Constantin Dobrogeanu Gherea.

Somlyai Báthory István 1533. szeptember 27-én született Szilágyosomlyón és Lengyelországban, Grodnón hunyt el 1586. december 12-én. A krakkói dóm altemplomában helyezték örök nyugalomra. Erdély fejedelme 1571 és 1586 között és Lengyelország királya 1576-tól 1586-ig. Kora egyik legjelentősebb európai uralkodója volt. Ügyes taktikusként nyerte el a vajdai címet, majd megteremtette Erdély török fennhatóság alatt álló és közel 150 évig tartó állami struktúráját: a fejedelemséget. Mint lengyel király és litván nagyfejedelem, Erdély ügyeit a krakkói kancellárián keresztül irányította. A vár és a főkapitányi tisztség jelentőségéről Balogh Jolán Vég-Várad Vára című munkájában is említést tesz. A váradi főkapitány, aki a bihari főispán tisztjét

is viselte, mint legfőbb közjogi és katonai méltóság a fejedelem után következett.

Számunkra, váradiak számára jelentős Báthory István tevékenysége, mint a külső erődrendszer építését megkezdő és irányító várkapitány. Egyes adatok szerint már 1559-ben megkapta Izabellától a kapitányi méltóságot, amit a fejedelemség elnyeréséig következőket írta: *„A váradi vár az erdélyi fejedelemség korában az ország hatalmának, erejének, védelmének főtényezője és egyben jelképes kifejezése volt. A váradi főkapitány, aki egyúttal a bihari főispán tisztjét viselte, mint a legfőbb közjogi és katonai méltóságnak egyike a fejedelem után következett. A váradi várkapitányságtól a fejedelmi székig csak egy lépés kellett és ezt többen megtették, mint Báthory István, Báthory Kristóf, Bocskai István és II. Rákóczy György.”* Várad ötszögű ötbástya váráról a következőket írta az 1947-ben megjelent munkájában: *„A centrális építkezés renaissance eszméje grandiózus formában öltött benne testet.”* Majd felteszi a kérdést, hogy: *„Ki volt ennek az építészeti és haditechnikai remeknek a tervező mestere és ki volt a mecénása, szellemi irányítója?”* A következőkben kifejti, hogy a ma is látható külső erődrendszer építésének elindítója, majd hosszú éveken át az irányítója Báthory István volt, előbb, mint várkapitány, majd, mint fejedelem és lengyel király is. Ezt a munkát a bécsi követségből és rabságból (1565–1567) visszatérve János Zsigmond parancsára kezdte meg, majd a fejedelmi székbe kerülve (1571) egyre jobban támogatta. Mint lengyel király, haláláig szíven viselte a váradi vár építkezéseit. A Báthoryak (István, majd a fejedelem, Kristóf) emlékét őrzi, többek között az egykor Báthory-címert tartó oroszlán az Aranyos-bástyán.

A mai Constantin Dobrogeanu-Gherea utca (1855–1920) a szociáldemokrata teoretikus és irodalomkritikus nevét viseli.

Beleznay Antal utca – ma Bărăganului

Előbb Miron Costin utca, majd 1947-től napjainkig pedig Bărăganului.

Jászberényben született 1859. január 23-án (az itteni dalárdát tíz éven át vezette sikeresen) és Nagyváradon hunyt el 1915. szeptember 26-án. A karnagy és zeneszerző Beleznaýról az őt jól ismerő Nagy Márton írta a halálát követően: *„Jobb hazába költőzése örök veszteség a mi dalköltészetünknek. Kimeríthetetlen csodakút volt a lelke. Soba teljesen ki nem aknázható kincseshánya a szíve.”*

Nagyváradra 1888-ban jött és haláláig itt működött, mint egyházi karnagy és zenetanár. Egyházi művei mellett nagyon sok világi dal szerzője volt, Endrődy Sándor kuruc dalainak megzenésítőjeként is igen népszerű polgára lett városunknak.

Baranyi utca – ma Ioan Ciordaș

Az 1930-as években Dacia névvel alakították ki az új utcát, amely 1941–1944 között Baranyi, aztán 1944 után Dacia és az 1990-es évektől Ioan Ciordaș.

Történelmünk folyamán a nemesség fontos politikai és gazdasági szerepet töltött be. Míg a főnemességről ismereteink kielégítőek, addig a köznemességről kevesebbet tudunk.

Az egyik legismertebb bihari nemesi család történetéből vett részletek ismertetése az érdeklődők ismereteit gyarapíthatja.

Egy Jókai-regény és egy nagy per

A váradi és micskei Baranyiak nagy kiterjedésű birtokaik által biztosított gazdasági erejüknel fogva, valamint a társadalmi és gazdasági életben betöltött funkcióik révén Bihar egyik legjelentősebb és legismertebb nemesi családjai közé tartoznak. A nagy múltú família

gazdasági és politikai befolyását a haza szolgálatába állította. A Baranyiak közt találunk fő- és alispánt, országgyűlési képviselőt és királyi tanácsost, de a megye vezető testületeiben is ott voltak. Szolgálták a hazát Rákóczi katonájaként, vagy 1848-as tisztként, jelentős tempomépítő és egyháztámogató tevékenységük is. Történetük folyamán a család tagjai katonai pályára léptek vagy polgári foglalkozást választottak, ügyvédek, orvosok, tisztviselők és kereskedők.

A család első említett őse Bernát volt 1495-ben. A Baranyiak 1642-ben kaptak címeres nemeslevelet, amelyet 1643-ban Abaújban ki is hirdettek. Mihály és testvére, György már Váradon született 1664-ben, illetve 1645-ben. Mihálytól (1692-ben új címerlevelet kapott és a váradi előnevet) származik a család debreceni ága, György fia, Miklós a micskei birtokot 1749-ben kapta, amelyhez 15 falu tartozott. Egyik fia, György, a micskei főág, a másik fia, Gábor pedig az ún. telegdi ág megalapítója.

Mint érdekességet kell megemlíteni, hogy a 18. század legnagyobb pere is e családhoz kötődik.

A jelen szomorú valósága, hogy a haza és a köz szolgálatában sokat tevő nemes családok emléke egyre jobban a feledésbe merül.

A 18. század leghosszabb perének és Jókai Mór egy alig ismert regényének rövid bemutatása segítségével a váradi és micskei Baranyi család emlékét igyekszünk ébrentartani.

A regény, amelyre a cím utal, a magyar romantikus próza legkiválóbb alakjának, Jókai Mórnak egy kései alkotása, az *Egetvívó asszonyszív*. Az 1712-es családi dokumentum, a 18. század leghosszabb perét kiváltó okokat foglalja magába, ugyanakkor alátámasztja az irodalmi mű történelmi hitelességét. A regény az ismert váradi és micskei Baranyi család 18. századi történetének legfontosabb eseményeit tárgyalja, a dokumentum ma is a család tulajdonában van.

Az *Egetvívó asszonyszív*, Jókai egyik legkevesbé ismert műve, 1902-ben írta. Ekkor, élete végén egyre inkább vonzódott az emlékiratokhoz, a történelmi regénytárgyakhoz. Már 1875-től egyre inkább közelített a realizmus felé, sokat foglalkozott kora dokumentumainak

tanulmányozásával. Az említett regényt is át, meg átszövi a romantika, ám az író nemzeti történelmünk valós eseményeinek és alakjainak felidézésével teszi még értékesebbé a történetet. Fontos adalék ez a munka a Baranyi család történetéhez, bihari vonatkozásai pedig helytörténeti érdekességek. A cselekmény történelmi hitelességét az író világi és egyházi dokumentumokkal támasztja alá, hivatalos tanúvallomásokkal erősíti meg. Erről a következőket írta: *„Mesével határos maga a történet is, melyet régi családi levéltárból tanultunk ki.”* Az 1712-es dokumentum, dióhéjban az egész hihetetlennek tűnő történetet magában foglalja. A ma is, az egyik leszármazott tulajdonában lévő levelet Jókai is tanulmányozta és a többi családi és levéltári hagyatékkal együtt felhasználta, a történet hitelességét igazolva. A regény keletkezéstörténetéhez tartozik, hogy az évtizedekig elhúzódó pereskedés felkeltette az író érdeklődését, az elsőszülött kitagadása pedig kitűnő regénytema volt.

Miután a törökök 1660-ban elfoglalták Váradot, Baranyi Mihály és György Debrecenbe menekült. Mihály 1688–89 között Bihar alispánja volt, aki 1691-ben új címeres nemeslevelet kapott. A regény egyik főalakja, a másik testvérnek, Györgynek a fia, Miklós. Ő 1724 és 1735 között volt alispán és a hétszemélyes tábla bírása (előzőleg főjegyző és másod-alispán). Felesége, Ungváry Katalin, s ő a micskei uradalom létrehozója is. Gábor fia 1757 és 1773 között szintén alispán volt, a másik fia, György 1773-ban táblabíró. (A családból Ágoston Bihar alispánja, majd Szilágy megye főispánja, Ödön 1881–1896 között országgyűlési képviselő volt.)

A regényt két festmény bemutatásával indítja, amelyek Baranyi Miklóst (1680–1756) és feleségét, Ungváry Katalint (1684–1759) ábrázolják. Az író, a barokk portréfestészet kiváló képviselőjének, Mányoki Ádám (1673–1757) művének tartja. A történet szerint a festő ekkor Debrecenben tartózkodott, álnéven patikussegédként élt ott. Bizonyos feltevések szerint az egykori Aranyszarvú patika ajtóabláit is ő festette. A Déry Múzeum egyik kiadványából kiderült, bebizonyosodott hogy: *„...ez a feltevés csak az író képzeletének a szüleménye”*. A portrékról Sz. Kürti Katalin, a Déry Múzeum munkatársa, az egyik tanulmányában (Perdöntő festmények – Múzsák,

1987. március 12.) azt írta, hogy Jókai egy vidéki kastélyban látta őket, de a későbbiekben eltűntek. V. Szatmári Ibolya, a múzeum igazgatóhelyettese szerint hollétükről ma sem tudnak.

A főhőst, Baranyi Miklóst valós események sodrában ismerjük meg, amikor saját kuruc csapata élén tér vissza szülőhelyére, a Debrecen melletti Zámra. Megtörtént, sokat tanulmányozott eseményeket ír le Jókai a továbbiakban is. Miklós feleségével a biharpüspöki kuruc táborban járt, Palocsay és Bessenyei katonái közt. Baranyi Miklós a kuruc csapatok élmezési biztosa volt, majd a lankadó lelkesedés hatására elfordul a Rákóczi-szabadságharcról.

Az író továbbra is követi a történelmi eseményeket, de egyre fontosabb lesz a családi események követése. A családi események hitelességét a Baranyi-dokumentumok feltüntetésével igazolja, másokat egyházi és világi levéltári anyaggal. (A Tiszántúlon nem volt hiteleshely, ezért a váradi káptalan 1687-ben visszakapta pecsétjogát, a városi levéltár pedig 1716-tól rendszeresen működött, megőrizve a kor dokumentumait.)

Baranyi Miklós és Ungváry Katalin házassága nem volt tartós, a feleség férjétől elhagyva, szülte meg 1706-ban a fiát. Hűtlenséggel is vádolták, hírbe hozták Mányoki Ádámmal (a festő eskü alatt is tagadta ezt a vádat). Talán ezért, talán egy feltűnően lévő új kapcsolat miatt, az apa nem ismerte el elsőszülött fiát, Miklóst. Új feleségével, Sándor Zsuzsannával Váradon laktak.

Színre lép az eget vívó asszonyszív: a volt feleség megkezdi a harcot, hogy a volt férj ismerje el elsőszülött fiát. A történetet még bonyolítja, hogy id. Baranyi Miklósnak második feleségétől két fia született: György 1712-ben és Gábor 1713-ban. Időközben kialakult a hatalmas micskei uradalom és a Telegd-környéki birtok. A fiát egyedül nevelő Ungváry Katalint Gyarmathy Mihály tanár vette el, aki e küzdelemben is mellette állt, ami a becsület mellett a hatalmas vagyon megszerzéséről is szólt.

A ma is féltve őrzött 1712-es levél igazolja az egész regényes történetet. Az értékes bizonylat Ungváry Katalin kézírása, amelyben egy Vajdán (Biharvajda) lévő szőlőt perel vissza volt férjétől. Ezt a levelet Jókai is látta és külön részt is szentel neki a könyvében.

A panaszos írás szerint a férj egyszerűen kizavarta a feleséget a szőlőlőből, mondván, hogy csak használatra és nem végleg kapta. Ebben az igen értékes dokumentumban olvasható az egész pereskedés és a Jókai-regény legfontosabb mondanivalója: „...*a fiju gyermekre semit nem adott ma is tartanom kel mint anyának ugy mint Baranyi Miklós neveletlen kis fiamot.*” A következő oldalon „az notárius által íratott” *deliberatio* (határozat) olvasható. A végzést a vajdai pecséttel hitelesítették, amelynek a körirata: „Vajdai pecsét 169...”

A hosszan elhúzódó per a váradi káptalan elé került. Jókai a családi dokumentumok segítségével felsorolta a káptalan tagjait. Ennek segítségével meghatározhatjuk a pontos évet és azt, hogy ekkor Baranyi Miklós már 35 éves volt. Mivel az ügyet Váradon sem intézték el, Katalin a pápától kért segítséget, aki a kalocsai érsekségre bízta azt. Végre itt a fiú törvényes jogait elismerték. Perdöntő volt az apa és fia közti hasonlóság is, amit a Mátyóki-féle festmény igazolt.

A Jókai-könyv az igazát kivívó anya halálával zárul, ez a családi források szerint 1755-ben következett be. A regényes befejezés szerint a tettét megbánó apa halála a harmadik napon szintén megtörtént. A valóságban ez több mint egy év múlva történt meg. Id. Baranyi Miklós volt a család ama ágának őse, amely Bihar történetében jelentős szerepet játszott.

Jókai a könyvéhez csatolt dokumentumokkal azt is tudtunkra adja, hogy az örökségért a harc tovább folyt. A függelék tartalmazza a Baranyi-birtokok felsorolását, egy adománylevelet, amelyet ifj. Baranyi Miklós állított ki vejének, Sinay Miklósnak és azt a gyászbeszédet, amelyet az adományozó temetésén tartottak.

Amikor 1755-ben befejeződött a per (ami az elsőszülött elismerését jelentette és nem a vagyonmegosztást is), Miklós mostohatestvérei, György és Gábor hatalmas vagyonnal és nagy hatalommal rendelkeztek. Az apa 1752-ben végrendelkezett, kizárva elsőszülött fiát az örökségből. Tudjuk, hogy 1718-ban adománylevelet kapott Telegd, Telkes és Pósalaka községekre. Ekkor a családnak már kápolnája volt Telegden. A falu katolikus templomát 1759-ben ők építették. Ezt megelőzően két harangot öntettek a fatoronyba,

a Gábor adománya 1760-ból egy kehely is. Szintén ő segítette a pusztaujlaki református templom építését is, itt egy 1769-es úrasztali terítő emlékeztet rá.

György és családja Micskén élt, amely a környező hatalmas birtok központja volt.

Innen a család egyik előneve, ahol 1757-ben felépítették a katolikus templomot is.

Ifj. Baranyi Miklós nem kapta vissza birtokait, így 1759-ben újraindította keresetét. Ügye 1760-ban már a váradi szentszék előtt szerepelt. A vármegye főispánja ekkor a váradi püspök volt, az alispán pedig mostohatestvére, Gábor. Különbösen is igazát, a birtokokhoz való jogát egyre nehezebben tudta bizonyítani, mivel a tanúk ekkora már elhaltak. Ügyét veje, Sinay Miklós (1730–1808) vette kézbe, aki a református egyház ismert személyisége volt, 1760-tól a debreceni főiskola történelem és irodalom tanszékének tanára. Sinay újabb bizonyítékokat gyűjtött például arról, hogy a kollégiumban apja törvényes gyermekének volt feltüntetve. Ezt egy székelyhídi rokon, Mihály igazolta, aki később Debrecen főbírája lett. Az ő lánya, Klára 1787-ben egy úrasztali terítőt adományozott a templom részére (Kuthy Sándor lelkész 1825-ös feljegyzése).

Végül 1776-ban a váradi szentszék elismerte Miklós jogait, amit a mostohatestvérek nem fogadtak el. A kalocsai érseki törvényszékre, a pápához, majd a csanádi püspöki törvényszékre került az ügy. Ez utóbbi, 1785-ben elismerte az elsőszülött minden jogát, ami a hosszas pereskedés végét jelentette.

A Sinaynak készített 1788-as adománylevelével elismeri fáradozásait az ügyben, megemlíti, hogy ő hirdette ki Miklós nemességét is az 1785-ös vármegyei gyűlésen és elintézte az ügy végleges lezárását a budai Királyi Táblán. Ezért Miklós úgy határozott, hogy a visszakapott birtokok egyharmadát Sinaynak adja. A káptalan előtti bejelentésről nincs forrás, a birtokviszonyok későbbi sorsa még részletesebb kutatást igényel. A Sinay-leszármazottak orvosok, katonák és gyógyszerészek voltak, éltek Debrecenben, Váradon és Biharpüspökiben is. Két sírkő a volt Olaszi temetőben Sinay Ferenc ügyvéd (+1854) és fia, Miklós (+1865) emlékét őrizte.

A 18. századi perről Jókai a következőket írta: „*Ez harc volt a becsületért és a földért.*” Harc az anya becsületéért és a hatalmas, harminckét részbirtokból álló uradalomért.

Bástya utca – ma Redutei

Ennek az utcának a meghosszabbítása vezet a vár velencei kapujához, amely az Aranyos- és a Veres-bástya között van.

Várad középkori vára a Szent László alapította prépostság, majd püspökség védelmére épített erősség volt. Ennek falai védték a püspöki palotát, a székesegyházat és két kisebb templomot. Ez a püspökvár a függetlenné vált erdélyi fejedelemség egyik legjelentősebb végvára lett. A reneszánsz korban épült meg az újolasz rendszerű vár, öt bástyával, ötszögű külső falakkal. Időközben a püspöki palota, a székesegyház lebontásra került, helyükön egy új várkastély épült.

Az új építkezés eredménye volt az említett Aranyos- és Veres-, valamint a másik három, a Királyfia-, a Bethlen- és a Csonka-bástya.

Bémer tér – ma Regele Ferdinand

A hajdani Bémer tér

A közterek a városi közélet fontos helyszínei, a település struktúrájának, kiemelt jelentőségű alkotóeleme. A 20. század elejére egyre inkább elvesztik történelmi funkcióikat (vásártér, templomtér), használatuk átalakul. Más igények kerülnek előtérbe, az életminőség, a szokások változása, a városhoz való tartozás köteléke erősen befolyásolja, közterek és a társadalom viszonyát.

Az 1900-as évek legelején elkezdődött urbanizációs fejlesztések – a nagy városi és magánberuházások – azt eredményezték, hogy 1914-re megszületett egy egységes képet mutató belváros. Ebben az időszakban határozták el a belváros tereinek végleges rendbetételét. Az impozáns épületállomány létrejötte, majd a közvilágítás, aszfaltozás, fásítás, a padok kihelyezése és a szobrok felállítása a városszépítési folyamat lezárulását jelentette. Ezek a térkialakítási folyamatok (esetenként a pihenőparkokkal együtt), igényességük révén jelentősen befolyásolták a városkép minőségét. A polgárváros arculatának emblematikus életterei lettek.

A Bémer tér ma is meglévő műemlék-, vagy műemlék jellegű épületállományának kialakulása a történelmi városrész egy kiemelten fontos élettér létrejöttét eredményezte.

Sokévi huzavona után döntés született az állandó színház Bémer téri felépítéséről. A színház megépítése előtt a Bazárépület felépítésére került sor, ami üzleti és városrendezési megfontolásokból vált esedékessé. A Fő utca és a Bémer tér közötti kicsi házak elcsúfították a Fő utca e szakaszát és a szűk utca nem felelt meg a tervezett villamosközlekedés számára.

A Bazárépület felhúzása előtt az itt álló házak megvételére és kisajátítására került sor. Az eklektikus stílusú Bazár 1900-ra készült el, tervezője és kivitelezője id. Rimanóczy Kálmán volt.

Ezzel párhuzamosan épült az új színház is. A Bémer tér és Nagyvárad emblematikus épülete 1899 és 1900 közt készült el. Az eklektikus műemlék épület tervezői Ferdinand Fellner és Hermann Helmer voltak. A kivitelezést városunk ismert építészei irányították, id. Rimanóczy Kálmán, Guttman József és Rendes Vilmos.

A színház és a bazárépület városképi szempontból irányt mutató volt, igényességre ösztökélt és lendületet adott egy korszerű belváros megépítésének.

A két belvárosi tér új, impozáns épületei, a városvezetés fő városfejlesztési törekvéseinek eredményeként Nagyvárad új arculatát alakították ki. Egy európai nagyváros rohamos urbanizációs fejlődésének lenyomatai voltak.

A városi költségvetésből finanszírozott városfejlesztési megvalósítások mellett – főleg a nagy bérházépítések esetében –, egyre nagyobb szerep jutott a magántőkének. A gazdasági növekedés egy erős bankrendszert hozott létre, amely jelzálog formájában pénzhez juttatta a nagyobb befektetőket. Az 1900-as évek elejétől egyre gyorsuló ütemű építkezésekre a polgárosodó és növekvő lélekszámú városban egyre nagyobb igény volt.

Az 1900 utáni nagy magánépítkezések fő színtere a Bémer tér volt, 1902 után sorra tűnnek el azok a kis földszintes házak, amelyek a színház építésekor még megvoltak.

Az eklektikus Rimanóczy Szálloda Körös-parti szárnya 1892-ben épült, a térre néző része 1900-ban lett kész. Tulajdonosa, tervezője és kivitelezője id. Rimanóczy Kálmán volt. Ma az épület műemlék.

A szecessziós stílusú Sztarill-palotát 1902-ben húzták fel, amelyet 1906-ban a Szalárdi utcai szárnyal bővítettek.

Szintén műemlék az eklektikus, 1903 és 1904 között Guttman József tervezte és kivitelezte Pannónia Szálló.

Ezen az oldalon áll a tér egyik meghatározó épülete, a Nagyváradi Központi Takarékpénztár 1907-ben elkészült épülete. Az eklektikus stílusú bankot ifj. Rimanóczy Kálmán tervezte és az építkezést is ő vezette.

A szecessziós Poynár-házat Sztarill Ferenc tervezte és kivitelezte, a műemlék épület 1907-ben készült el.

A tér e részén sok gondot okozott a mostani Kolozsváry-ház helyén álló régi épület. Végül a tulajdonos egy kétszintes bérház tervezésével és felépítésével bízta meg Sztarill Ferencet. Az épület 1912-ben készült el.

Az eklektikus Lévay-ház 1894-ben már állt, mellette ma is látható három szerényebb emeletes épület, amelyek a 19. század végéről maradtak a téren (Kiss Sámuel-, Stiedl- és Grünwald Henrik-féle épületek).

A téren ma is meglévő Szigligeti-mellszobrot 1912. december 5-én avatták fel. Margó Ede alkotását 1921-ben eltávolították, mivel helyére került Mária királyné szobra. Szigligeti Ede szobra a Schlauch-kert bejáratához került, majd 1937-ben a múzeumba szállították. A színműíró szobra 1941-ben került vissza.

A Bémer tér a Fő utcával a városközpontnak egy összetartozó és meghatározó területi egysége lett. A Fő utca a korzó volt, ennek a kezdete volt a tér. Esténként és hétvégeken itt találkoztak a váradiai, az idősebbek a Bémer téren, a fiatalabbak pedig a Fő utcán. A társadalmi szegregáció színtere is ez a két központi terület. Itt a viselkedésben, öltözékben kialakult szokások, az a tény, hogy az emberek sok esetben ismerték egymást, kiemelt rangra emelte a színházzal, mozival, cukrászdával, vendéglővel és üzletekkel rendelkező Bémer teret. Az 1800-as évek végén kialakított tér, a 20. század elejére, helytörténeti és építészeti értékeivel, eklektikus arculatával, a Szent László mellett városunk legismertebb köztere. A védett műemléki jelentőségű területnek számító Bémer tér az utóbbi száz évben jelentősebb károsodást nem szenvedett. Megmaradt a történelmi városrész, talán lehangulatossabb terének.

Az erőltetett iparosítás és homogenizáció, főleg a hetvenes évektől azzal járt, hogy a betelepített százezernyi új lakos a hagyományostól eltérő viselkedési szokást vezetett be, a városi kultúra követelményeit nem ismerték. A megváltozott társadalmi és gazdasági viszonyok megfosztották a Bémer teret is minden anyagi és szellemi értékétől. A városközpont lakói kicserélődtek – a régiek kihaltak, elhagyták a várost –, az új lakók igénye és ízlése pedig már messze volt ahhoz, hogy egy újabb, értékelhető társadalmi szintérré alakítsa a városközpontot.

Ha itt, a legújabb kori rehabilitációs törekvések megvalósulnak, ha a sétálóutca-jelleg és a minőségi szórakozás párosul egy európai nagyváros viselkedési kultúrájának követelményeivel, akkor újra beszélhetünk a Bémer tér kiemelt urbanisztikai értékéről.

A teret bezdédi és kisbákai báró Bémer László váradi püspökről nevezték el, aki 1784. április 8-án született Kisbákán.

Az 1843-ban váradi püspöknek kinevezett Bémer László részt vett a trónfosztó debreceni országgyűlésen, amelynek határozatait a szószékről kihirdette és egyházmegyéje papságával is kihirdettette. Haynau 1849 karácsonyán elfogatta, majd 1850. március 5-én halálra ítélték. Az ítéletet húszévi vasban töltendő várfogságra változtatták, majd a Vatikán kérésére, kolostori fogságra módosították.

Bémer püspök 1859-ben megvakult, majd 1860-ban engedélyezték hazatérését. Ungváron hunyt el 1862. november 7-én.

Szaniszló Ferenc püspök (akiről utcát neveztek el) hazahozatta és a váradi székesegyházba helyezték örök nyugalomra 1862. december 15-én.

A teret, amelynek helye már az 1700-as évek második felében készült térképeken is kivehető, 1897-ben nevezték el az egyházfőről.

Piața Regina Maria (tér) megnevezést kapott, amelyet 1926-tól 1941-ig viselt.

Mária román királyné, edinburghi hercegnő, 1875. október 29-én született és 1938. július 18-án hunyt el. 1893. január 10-én Ferdinánd román királyi és hohenzollern-sigmaringeni herceg felesége lett. A királyi párt 1922. október 15-én koronázták meg. Az első világháborút követően Mária királyné közbenjárt a nagyhatalmak képviselőinél Románia érdekében, jelentős mértékben neki köszönhető, hogy a béketárgyalások során az ország megkapta Erdélyt, Besszarábiát, valamint Bukovina és a Bánság egyes részeit.

Ferdinánd és Mária 1919 májusában járt Váradon, majd 1921-ben már a királyné szobra állt a Bémer téren. Az 1940-ben eltávolított szobor helyére a városi önkormányzat 2012. október 12-én új szobrot állíttatott a románság által nagyon tisztelt királynénak. (Itt állt az 1989-es fordulatig a szovjet emlékmű.)

A szovjet emlékmű a téren

A második bécsi döntés után ismét a Bémer püspök nevét kapta vissza a tér. A második világháborút követően, sem a magyar, sem a román történelmi megnevezés nem volt jó. Sztálin térre keresztelték. Változott a politikai irányvonal, így lett 1966 után Republicii tér, majd a későbbiekben Ferdinánd király tér.

Első Ferdinánd hohenzollern-sigmaringeni herceg 1865. augusztus 24-én született és 1927. július 20-án hunyt el. Ferdinánd 1914-től haláláig Románia királya volt. Az első világháborúban belegyezzett, hogy Románia, hazája, Németország ellenében harcoljon. Elhatározásával elősegítette Nagy-Románia megalakulását, ezzel kiérdemelve népe máig tartó elismerését.

A Bémer tér 2014-ben

Beöthy Ödön utca – ma Iuliu Maniu

Várad egyik legrégebben, már a 18. században kialakult utcája, előbb Magyar, majd az 1800-as évek közepétől Nagy Magyar elnevezéssel. A Szent László teret a Vitéz utcával köti össze, legrégebb megnevezése Nagy Magyar utca volt. Az 1900-as évek elején már a váradi 1848–1849-es forradalom és szabadságharc talán legismertebb alakjáról, Beöthy Ödönről nevezték el.

Beöthy Ödön

Váradon született 1796. december 2-án. Ifjúsága éveit katonáskodással töltötte, majd 1826-ban Bihar táblabírája lett és mint a liberális eszmék képviselője vált egyre ismertebbé. A helyi Szabadelvű Párt megalakulásának egyik kezdeményezője volt. A megye követe 1830-ban, majd az 1832–36-os országgyűlésre szintén őt választották meg. A megye alispánja lett 1841-ben és ebben a minőségben az önkormányzatosság elkötelezett harcosa is. A pozsonyi 1841-es országgyűlésen

ismét ő képviselte a megyét. A forradalmi magyar kormány 1848-ban főispánnak nevezte ki, hivataláról 1849 júniusában lemondott, amikor a hétszemélyes tábla alelnöki kinevezését megkapta. A délvidéken és Erdélyben kormánybiztosi feladatokat látott el, majd ezekről lemondva, megkapta a konstantinápolyi követségi megbízást. Útban a török főváros felé értesült a trónfosztó nyilatkozatról. Mivel ezzel és általában a radikális változtatásokkal nem értett egyet, tiltakozása jeleként lemondott főispáni megbízatásáról.

Világos után külföldre szökött, Párizsban, majd Londonban élt. A halál Hamburgban érte 1854. december 7-én, ahol feleségével akart találkozni.

Az 1920-as évektől a tudós moldvai fejedelem, Dimitrie Cantemir (1673–1723) nevét vette fel az utca.

Beöthy Ödön nevét 1940–1944 között kapta vissza, majd a második világháború után Petru Grozáról (1884–1959) lett elnevezve, aki a látszatdemokrácia fenntartásával és szovjet segítséggel levezényelte a kommunista rendszer bevezetését. Az 1945. március 6-án miniszterelnöknek kinevezett, majd 1952-től államelnökként szereplő politikus neve ismertebb a váradi magyarság körében, mint a Beöthy, ha ez a belvárosi utca kerül említésre.

A 2009-es „nagy” újraelnevezés idején Iuliu Maniu neve vált megfelelőbbé. Az egységes román nemzetállam megvalósításának vezéralakja volt. Szilágybadacsonyan született 1873. január 8-án görögkatolikus nemesi családban. Jogot végzett és ügyvédi képe-
sítést kapott. Már fiatalon is a román nemzeti törekvések megvalósítását tekintette feladatának. A Román Nemzeti Párt alelnöke, majd 1908 és 1910 között a magyar országgyűlés képviselője. A gyulafehérvári nemzetgyűlésen megalakult Kormányzó Tanács élére kerülve, élharcosa lett Erdély Romániával való egyesülésnek. A Nemzeti Paraszt Párt elnöke lett 1926-ban, 1928 és 1933 között háromszor volt az ország miniszterelnöke. A második világháborúban Észak-Erdély visszaszerzéséért küzdött, az 1944. augusztus 23-án megvalósított kiugrás egyik megszervezője volt. A visszaszerzett erdélyi részeken garázdálkodó félreguláris csapatok az ő nevét használva, a „Maniu gárda” néven váltak hírhedtté. Tevékenységükről ő is tudott. Végül is a kommunisták távolították el a politikai életből, a Paraszt Párt akadály volt az egypártrendszer sűrű szovjet elképzeléseknek. Börtönben érte a halál 1953. február 5-én.

A Beöthy Ödön utcában két műemléket is találunk, az egyik az 1800–1810 között épült klasszicizáló barokk görögkatolikus katedrális, a másik az 1934-ben épült görögkatolikus tanítóképző.

Berkovits Ferenc utca – ma Olteniei

Nagy Márton írta a *Régi idők – régi emberek* című 1925-ben megjelent munkájában: „*Soha utcaelnevezés Váradon jobban megérdemelve nem volt, mint mikor a város a Kis kút utcát Berkovits Ferenc utcának nevezte el, amit még az új uralom is meghagyott, áldozva a nagy tettek emberének.*” Az 1859-ben már Kis kútként ismert utca 1916-tól már Vízvezetékként – ami legtovább maradt meg

a köztudatban – szerepel, 1926-ban Ioan Ciordaş nevét viselte, 1941-ben Berkovitsra változtatták. A második világháború után ifj. Csordás János a megnevezése, majd 1966-tól napjainkig Olteniei a neve.

A román nemzeti törekvések, későbbi elkötelezett harcosa, dr. Ioan Ciordaş 1877. december 27-én született Betfián. Várad középiskolai és Jogakadémiai tanulmányai után Kolozsváron fejezte be egyetemi tanulmányait, majd 1900-ban doktorált. Belényesi ügyvédként a város és a környék románságának kulturális és gazdasági felemelkedésén munkálkodott. Az iskolaügy és az ortodox egyház kiemelkedő támogatója volt. Az 1918-as események után a Belényesben is megalakult Román Nemzeti Tanács elnökeként tevékenykedett, küldöttként ott volt a gyulafehérvári Nagy Nemzetgyűlésben. 1919. április 4-én a székely hadosztály katonái kivégezték.

1941-ben a városi vízvezeték kiépítéséért oly sokat dolgozó Berkovits Ferencről nevezték el az utcát.

Berkovits Ferenc a századforduló Váradjának egyik legismeretebb és legtekintélyesebb polgára volt. Városunkban született 1848. január 11-én. Jogi tanulmányait Bécsben és Budapesten végezte, majd Váradon nyitott ügyvédi irodát. Az 1876-ban létrehozott László Király Páholy egyik alapító tagja volt. A páholy főmestere, bátyja, Zsigmond a jeles orvos volt. Az 1889-es évben már ő a páholy főmestere tíz éven át, szorgalmazva a haladást szolgáló és a társadalmi problémákkal is foglalkozó páholy munkát. Vezetése alatt a László Király Páholy az ország egyik legradikálisabb szellemben dolgozó testülete lett. Berkovits 1899-ben lemondott, a vezetést ekkor Várady Zsigmond vette át. A jótékony mozgalmak aktív tagja, a Népkönyvtár létrehozása az ő ötlete, s a Szigligeti Társaságban is ügyködött. A neológ izraelita hitközség tevékeny tagja volt. Nem kötelezte el magát egyetlen párt mellett sem, de mint a törvényhatóság tagja, ő tett a legtöbbet a város vízvezeték- és csatornahálózatának a kialakításáért. Halálát követően, elismerve áldozatos munkáját, a Vízvezeték utcát róla nevezték el. A törvényhatóságban támogatta a polgárosodó Várad modernizálódását. Bécsben hunyt el 1912. május 19-én.

Bertsey György utca – ma Titu Maiorescu

Az egykori Menház utca megnevezését 1916-ban kapta (egyres források szerint Bertsey nevét annak halála után, 1912-ben vette fel), talán ez a legismertebb neve a Bertsey mellett. A Szacs vay utcát köti össze a Vámház utcával. Megnevezése 1926-tól napjainkig Titu Maiorescu.

Bertsey György az 1885. január 18-án megalakult Ipartestület elnöke volt. A ma is meglévő székházuk a volt Kert (ma Avram Iancu) utca 4. szám alatt működött. Ebben az épületben volt a testület Hitelszövetkezete, az Iparoskör, itt volt az iparos ifjak önképző köre, könyvtáruk, valamint egy nagy tanácskozó terem is. Az utcafronton étteremmel és kávéházzal a Nemzeti Szálloda üzemelt. A jól szervezett és sokféle tevékenységet folytató Ipartestület megszervezésében a második elnökként tevékenykedő Bertsey Györgynek kiemelkedő szerepe volt, aki haláláig, 1912-ig irányította a testületet. Az ő kezdeményezésére hozták létre 1886-ban az agg iparosok menházát, amelynek átalakított épülete ma is áll a Szacs vay utca sarkán. A ma már alig olvasható emléktáblát 1900-ban helyezték az épület falára. Erről kapta a Menház elnevezést az utca.

Az 1838-ban Belényesen született Bertsey György anyagiakat is áldozott az iparosmenház részére, majd minden vagyonát az Ipartestületre hagyta.

Halálát követően, 1920-ban bezárták a menházat, az utcát pedig Titu Maiorescura keresztelték. Ma már sírhelye sincs meg a Rulikowski temetőben, eladták.

A mai megnevezését, a román kultúra kimagasló irányadójáról, Titu Maiorescuról kapta. Az 1840. február 15-én született ügyvéd, irodalomkritikus, író, filozófus és politikus, Titu Maiorescu 1912–1914 között volt Románia miniszterelnöke, igazságügy-, belügy- és kultuszminisztere. Az Akadémia megalapítója, a Junimea irodalmi egyesület vezéralakja. Egész munkásságát a román kultúra fejlesztésére és európai színvonalú politikai élet kialakítására fordította. 1917. június 18-án hunyt el Bukarestben.

Bethlen Gábor utca – Ștefan Simion

Az 1942-es megnevezések szerint a Lovas utcát kötötte össze a Huszár utcával. Az 1859-ben Kis Körös utca, később Bethlenként, majd 1942-től Bethlen Gábor nevét viseli. Közben a trianoni diktátumot követően 1940-ig és 1945-től napjainkig Ștefan Simion a neve.

Bethlen Gábor (Marosillye, 1580. november 15. – Gyulafehérvár, 1629. november 15.) 1613 és 1629 között Erdély fejedelme, uralkodása ideje a fejedelemség aranykora volt. Uralkodása idejére igyekezett fejedelemsége függetlenségét biztosítani. Gyulafehérvári udvara a politikai és kulturális élet központja lett.

Fejedelemsége alatt, 1618-ban kezdték el a Földbástya kőburkolatának építését, ezt 1619-ben fejezték be. Az építkezéseinek emlékét őrzi a bástyafülön látható (és felújított) 1627-ben készített emléktábla. A vár belső kastélyépületének nyugati szárnya őrzi a Bethlen korabeli késő reneszánsz építkezés egy ritka stukkó-díszes emlékét. A dongaboltozatos teremben nyolc stukkóábrázolás maradt meg, reális és fantasztikus állatok és állatpárok.

Gr. Bethlen Istvánról (1874–1946, jogász, mezőgazdász, 1921 és 1931 között miniszterelnök) nevezték el a régi Posta sikátort, majd Szalárdi János utcát, a mai Teatruluit.

Az utca napjainkban az erdélyi metropolita (1643–1656) Ștefan Simion (?–1656) nevét viseli, aki az Új Testamentum fordítója volt, amelyet II. Rákóczi György segítségével, 1648-ban Gyulafehérváron ki is nyomtattak. Az ortodox egyház 2011-ben szentté avatta.

Bocskai István utca – ma Spiru Haret

Mivel a császári csapatok megtámadták Szentjobbot és Kerekit, Bocskai másik várából, Sólyomkővárról indult meg birtokai védelmére. Megnyerve a császári zsoldban harcoló hajdúk támogatását is, 1604. október 15-én a Diószeg–álmosdi csatában szétveri a kassai főkapitány seregét, aki az ő kereki várát akarta bevenni. (Szentjobbot már elvesztette.) A Porta támogatásával 1605 nyarán már a kezén van Erdély és a Felvidék.

1606. február 29-én az országgyűlés Erdély, majd április 20-án Magyarország fejedelemmé választja.

Rudolf császár végül is 1606 végén kénytelen a fejedelemmel békét kötni és biztosítani a szabad vallásgyakorlatot.

A Nagypiacot kötötte és köti össze a Körös partjával, ez a volt Reáliskola utca. A Körös-part utcát már 1901-ben Deák Ferencnek nevezték, feltehetően az 1885–1886 között épült Főreáliskola (ma Gajdu) után már az 1900-as évek legelején Reáliskola volt a neve. Az 1942-ben kiadott útmutató már a Bocskai István nevét tünteti fel.

Bocskai István (1557. január 1., Kolozsvár) Erdély történetének egyik legjelentősebb alakja. Az 1590-es években császárbarát és a törökellenes politika kiemelkedő képviselője, 1604-től a Habsburg-ellenes szabadságharc vezére. Erdély fejedelmi trónján nem egészen két évig ült. De ez a rövid idő döntően meghatározta az eljövendő időszakot.

Bocskait Váradhoz és Biharhoz három nagyon fontos esemény kötötte: 1592-től a vár kapitánya, Biharban voltak a családi birtokai és itt kezdte meg sikeres szabadságharcát, valamint a helyi hajdútelepítéseket.

A prágai udvarban ismerkedett meg az uralkodóházzal és itt vált belőle császárhű nemesifjú.

Visszatérve a gyulafehérvári fejedelmi udvarba, a gyors politikai előrelépés rokonai kapcsolatai csak segítettek. A fejedelmi családhoz, a Báthoryakhoz rokonai szálak fűzték. Már 1581-ben a kiskorú trónörökös, Zsigmond nevelője és a kormányzótestület tagja.

A fejedelem 1592-ben Bocskait nevezi ki váradi kapitánnyá, ami a mezei hadak és az egész erdélyi sereg főparancsnokságát is jelentette. A vár karbantartása és megerősítése szintén az ő feladata volt, ami egy ilyen végvár esetében elsőrendű kötelesség.

Az ő kezdeményezésére köti meg a fejedelem a szövetséget a Habsburgokkal és vezeti a török elleni katonai fellépést is. Erdély azonban alig kap segítséget az udvartól, de a bevonuló zsoldosok kirabolják és megszerzik az Erdély feletti uralmat. Az uralkodóház nem bíz meg Bocskaiban, aki birtokait is elvesztette az osztrák

támogatással hatalomra került Mihály vajda idején és egy időre Prágába rendelték. Hazatérve a birtokaira vonult vissza, majd 1604-ben megkezdte a Habsburg-ellenes szervezkedést. Erről tudomást szerezve, az osztrák haderő Bocskai magánbirtokait támadta meg.

Nem sokkal élte túl a békekötést, 1606. december 30-án hunyt el Kassán. A gyulafehérvári székesegyházba temették el.

Bocskai István volt az, aki hivatásos katonai renddé szervezte a hajdúkat, majd gondoskodott letelepítésükről is. Mivel a hajdúknak köszönhette sikereit, igyekezett ezt meghálálni. A másik ok az volt, hogy a harcok végeztével már nem tudta foglalkoztatni őket és főleg fizetni.

Az 1605. december 12-én tartott korponai országgyűlés értelmében, a jól ismert, az ún. nagyobb hajdúvárosok jöttek létre. 1606. március 16-án kapott kiváltságlevelet és Kölesérrre letelepedési engedélyt az a 300 hajdú, akik Kereki várát védték. Ők végleges otthonra Szalontán találtak.

Kevésbé ismert tény, hogy 1606-ban Biharban még 21, ún. „kis hajdúváros” jött létre, ezek lakói is nemességet kaptak és letelepedési oklevelet. Ezek, Tamási, Harsány, Ürögd, Peceszentmárton, Szalonta, Körösszeg, Mezősas, Régény, Félegyháza, Bagamér, Mikepércs, Hajdúbagos, Kónyár, Derecske, Herpály, Berettyóújfalú, Kaba, Sáránd, Tépe, Komádi és Vekerd voltak. Az újabb kutatások szerint a bihari hajdútelepülések nem mindegyike Bocskai-alapítás, vagy nem igazolható oklevéllel. Rákóczi Zsigmond, Báthori Gábor vagy Bethlen Gábor sok hajdút több helyre is telepített.

Bocskai 1583 végén nősült, felesége Hagymásy Kata volt, aki 1604 szeptemberében hunyt el. A mezőtelegdi Telegdi-család kriptájába temették el. Szobra 2004-től áll a mezőtelegdi református templom kertjében.

A Bocskai-vezette szabadságharc az egyetlen a magyarság történetében, amely győzelemmel végződött. Kézzelfogható eredményeket ért el a kiharcolt jogokkal.

Spiru Haret (1851–1912) matematikus, asztrológus és kiváló pedagógus volt, akit a modern román oktatás megteremtőjeként tartanak számon.

Dr. Bozóky Alajos utca – ma Brândușei

A Jogakadémia volt igazgatójáról egy szerény utcát neveztek csak el 1942-ben, a külvárosban, az ún. Kommendás rét közelében. Szabó Árpád volt a megnevezése 1947 és 1966 között, ezt követően lett a neve Brândușei napjainkig.

A Hont vármegyei bozóki Bozóky család 1669-ben kapott nemességet és 1868-ban költöztek Váradra.

A jogtudományok doktora, királyi tanácsos és a váradi Jogakadémia igazgatója, Bozóky Alajos, 1842. december 30-án született Budán. Középiskolai tanulmányai után, 1866-ban elvégezte a jogot, majd 1867-ben doktorált. Mint ösztöndíjas külföldi egyetemeken tanult, hazatérve a váradi királyi jogakadémián kapott állást, mint az egyházjog helyettes tanára. A római jogból magántanárrá képezte magát, előbb rendkívüli, majd 1871-től rendes tanárrá lett. A váradi Királyi Jogakadémia igazgatója 1879-től. A Szent István Társulat tagja 1888-ban, 1889-től pedig királyi tanácsosi címet kap. Tagja a Biharmegyei Régészeti és Történelmi Egyletnek, valamint a Szigligeti Társaságnak tiszteletbeli tagja volt. 1919. december 7-én hunyt el.

A kommunista Szabó Árpádot (szerkesztette az Erdélyi Magyar Szót) 1943 februárjában tartóztatta le Aradon a sziguránca. Vallatás közben vesztette életét.

Böhm Pál utca – ma Ceahlăului

A váradi születésű (1839. december 28.) festőművész előbb díszletfestéssel foglalkozott, majd oltár- és arcképfestőnek tanult, később Bécsben képezte magát. Aradon festőiskolát nyitott, majd Pesten és később Münchenben élt és dolgozott. Romantikus, alakos tájképei a műkereskedelem értékelt alkotásai között volt. A bajor fővárosban hunyt el 1905. március 29-én.

Emlékét őrzi Váradon, a Szent László-templom Szent Bonifác és Nepomuki Szent János oltárképek.

Az utcát 1939-ben Kopernic, majd 1947-ben Kopernikusz (1473–1543) formában jelölték. Ő az ún. heliocentrikus világmépítő kidolgozója, amely szerint a Föld és a többi bolygó a Nap, a Hold pedig a Föld körül kering.

A Ceahlău (Csalhó) a Keleti-Kárpátok hegyvonulata, amelynek a legmagasabb csúcsa eléri az 1907 métert.

Buday Tibor utca – ma C. A. Rosetti

A Buday Tibor utca a Beöthy Ödönt kötötte össze a Magyar utcával.

Az elismert cipézmester, Buday Tibor a Magyar Párt helyi megszervezésében szerzett érdemeiért vált ismertté. 1884. július 4-én született, a középiskolát Pesten végezte, majd külföldön gyarapította ismereteit. Az akkor alapított szabadegyetemek szorgalmas hallgatója volt, a cipézetet külföldön tanulta. Önálló üzletet nyitott, majd végigharcolta az olasz és szerb frontot. Az impériumváltást követően a kisebbségi lét minden küzdelméből kivette részét és élharcosa volt a helyi Magyar Párt megalakulásának és a választási küzdelmeknek.

1931-ben C. A. Rosetti lett az utca neve, de 1942-ben a Három rózsza megnevezéssel szerepel a térképeken.

A politikus, újságíró Constantin Alexandru Rosetti (1816–1885) a havasalföldi 1848-as események egyik élharcosa és a román fegyveres felkelés egyesülésének szószólója. A Cuza vezette egyesülés irányítója, képviselő, miniszter, I. Károly uralkodása idején a politikai élet kiemelkedő alakja.

Bulyovszky József utca – ma Garoafei

A Bertsey György (ma Titu Maiorescu) és a Zárda (ma Mihai Viteazul) utcát köti össze. A telekrendezések során később kialakult utca, a város 1931-es térképén már szerepel.

Az 1854-ben született Bulyovszky József családja dulicai (Túróc) előnévvel kapott nemességet. Az 1830-as években már Poklostelken és Terjén birtokosok.

1897-ben lett polgármester, akinek a vezetése alatt kezdődött el a város gyors fejlődése. A városi nagy beruházások finanszírozására nagyobb bankhiteleket vett fel. Programjában szerepelt a kőszínház építése, amely meg is valósult, a köz- és szegényügy rendezése, az utcák kikövezése és a város tereinek rendezése, valamint az iskolaügy. Építő munkáját betegsége akadályozta, több alkalommal helyettesíteni kellett. Bulyovszky 1901 tavaszán lemondott tisztségéről. Működése utolsó felében már Rimler Károly főjegyző (egyben polgármester-helyettes) irányította a város ügyeit, aki 1902. március 20-án hivatalosan is átvette a városvezetést.

A volt polgármester 1904. május 26-án hunyt el a Széchenyi téri otthonában, majd 28-án helyezték örök nyugalomra a volt Olaszi temetőben.

Utca viselte a nevét 1931-től 1966-ig. 1966-ban az utca Garaofei nevet kapott, ezt viseli napjainkban is. Lecserélték a Bulyovszky polgármester nevét, pedig ő volt a kezdeményezője annak a nagyarányú munkának, amely megindította a város fejlődését.

Bunyitay-liget – ma Parcul I. C. Brăteanu

A Bunyitay-liget, a született váradiak jól ismert megnevezése volt a városi strand előtti zöldövezetnek. Az 1890-es évek végén Városligetnek elnevezett terület a kanonok halálát követően 1916-ban vette fel a nevét, majd 1926-tól már Alba Iulia park lett. Ma, az RMDSZ által működtetett magyar könyvtár, a Kanonok soron, amely 1990 novemberében nyílt meg, valamint az ONCSA-negyed egyik új utcája őrzi az egyháztörténész emlékét.

Bunyitay Vince Sátoraljaújhelyen született 1837. január 11-én. A család 1660-ban kapott nemességet, apja Bunyitay András, anyja Szepesi Anna volt. Gimnáziumi tanulmányait Kassán végezte, majd felvételt nyert az egri papneveldebe. Itt 1858-ban fejezte be a hittudományi tanulmányait és még ebben az évben az érsekség egyik iratmásolójának lett kinevezve. Rövid ideig elhagyta a papi hivatást, de 1859-ben már Békéscsabán segédlelkész, 1860-ban Váradon szentelték fel. Szentjebbi

plébánossá nevezték ki 1863-ban, ezt követően 1875-től Bélfenyéren szolgált. Lemondva a plébánosi állásról, 1878-ban elfoglalta a váradi püspökségi állását.

Lipovniczky püspök megbízásából elkezdte a váradi katolikus egyház történetének a megírását. Végigjárva az egyházmegyét és a levéltári kutatást követően írta meg három kötetben, 1883 és 1884 között, a ma is kulcsfontosságú egyháztörténetét. A Magyar Tudományos Akadémia 1884-ben tagjává választotta, székfoglaló beszédét 1885-ben A mai Nagyvárad megalakulása címmel tartotta.

Váradi kanonokká nevezték ki 1893-ban, 1897-ben felsőgagyi apát, 1907-től örkanonok, majd pápai prelátus és olvasókanonok lett.

Vagyonát alapítványok létrehozására fordította, gondoskodott családtagjairól is.

Váradhoz és Biharhoz kapcsolódó – ma is forrásértékű, nélkülözhetetlen – legfontosabb művei: Az egyedi apátság története, amit 1880-ban adott ki; a legismertebb A váradi püspökség történetének három kötete; az 1885-ben napvilágot látott A mai Nagyvárad megalapítása és az 1886-ban megjelent A váradi káptalan legrégebbi statutumai.

Bunyitay Vince 1915. március 26-án hunyt el, az Olaszi temetőben helyezték örök nyugalomra. Földi maradványa ma már

a Székesegyház kriptájában található. Az egykori sírhelyét díszítő Mária-szobor szintén a kriptában áll.

Az egykori Bunyitay-liget ma I. C. Brăteanu (1864–1927) miniszter, miniszterelnök és pártvezér, a fejedelemség és Erdély egyesítésének élharcosa nevét viseli. Belépve 1889-ben a Nemzeti Liberális Pártba, annak elnökévé választották 1909-ben. A versailles-i béketárgyalásokon résztvevő román delegáció vezetője volt. Rá hárult az a feladat, hogy bebizonyítsa a román területi követelések jogosságát.

Csengery Antal utca – ma Barbu Ștefănescu Delavrancea

A Kálvária (ma Dózsa György) utcából nyílik jobbra. Már az 1859-es Halácsy-féle térképen Nagy kút a megnevezése az 1916-ban Csengeryként ismert utcának. Az Oltenia nevet 1926-ban kapta, majd 1941-től újra Csengery Antal emléket őrzi. Ezt követően, 1947-től B. Ș. Delavrancea nevét viseli napjainkig.

A Csengeryek ősei Szatmár megyei várjobbágyok voltak, akiket 1330-ban Károly Róbert felmentett és Péter fiait, Miklóst és Jánost birtokadománnyal látott el. A család, később Abaúj, Zemplén és Bihar megyébe költözött. Biharban, az 1755. évi összeírás során Gergely nevével találkozunk.

Az ismertebb, Antal, városunkban született 1822. június 2-án. Apja, a szintén Antal, ismert ügyvéd és csokalyi birtokos, anyja pedig Gerhard Terézia volt. Már gyermekként megismerhette kora több haladó gondolkodású, művelt személyiségét, hisz apja háza mindig nyitva állt a szabadelvű látogatók előtt. Felnőttként pesti lakása szintén a társasági élet egyik legismertebb helyszíne.

Csengery Antal, mint az 1848-as reformnemzedék jelentős alakja, kora ismert publicistája, nemzetgazdasági és történelemtudományi író, jogtudós-politikus írta be nevét Nagyvárad történelmébe. Tagja, majd másodalelnöke a Magyar Tudományos Akadémiának, a Földhitelintézet egyik igazgatója és egy ideig a Kisfaludy Társaságnak is tagja. A szellemi élet központi alakja volt, a kultúra

és az oktatás elkötelezett támogatója, országgyűlési képviselő, Deák Ferenc elkötelezett híve, a kiegyezési törvény legfőbb megfogalmazója.

Gondos nevelést kapott, tanulmányait Nagyváradon kezdte, majd Debrecenben fejezte be. Bihar híres követe és alispánja, Beöthy Ödön mellett gyakornokként megismerte a megyei közigazgatást. Körleveleit már ekkor közli Kossuth lapja. Az 1843–1844-es éveket jurátusként Pozsonyban töltötte, innen a Pesti Hírlapnak továbbküldi tudósításait. Megismeri Eötvös Józsefet és Szalay Lászlót, akik biztatására bekapcsolódott a Pesti Hírlap szerkesztésébe. A későbbiekben, 1845 és 1848 közt Csengery Antal látta el a lap főszerkesztői teendőit. Munkájában Kemény Zsigmond segítette, akinek radikális nézetei befolyásolták Csengeryt is. A szabadságharc alatt Szemere Bertalan belügyminisztériumában mint miniszteri tanácsos dolgozott. A bukást követően – rövid ideig tartó rejtőzködés után – Pestre ment. Nehezen találta meg helyét, óraadó tanárként kereste kenyerét, közben a természettudományokkal ismerkedett, de a kedvenc tudományáról, a történelemről sem feledkezett meg. Közben, 1851-ben megnősült, a művelt, az irodalom iránt érdeklődő König Róza lett a felesége. 1860-ban Bihar megye tiszti ügyésszé választotta. Csengery Antal az 1850-es évek legelejétől haláláig szinte minden nevezetes közművelődési és gazdasági egyesület megalapításában, megszervezésében részt vállalt.

Mint országgyűlési képviselő, előbb Bihar vármegye bihari kerületének követe volt 1860-ban és 1865-ben, majd 1868 és 1871 között a nagykanizsai kerületet képviselte, mint a Felirati Párt híve.

Deák Ferenc és Andrássy Gyula mellett sokat tett a kiegyezés érdekében. Az 1867/12. törvénycikk is legnagyobb részben az ő megfogalmazása. A későbbiekben is kivette részét a törvénytervezetek és törvénymódosítások megalkotásában.

A Magyar Tudományos Akadémia 1871-ben másodalelnökké választotta. Csengery 1875-ben lelkesen vett részt a Deák- és a Tisza-párt fúziójában, majd haláláig hű tagja maradt a Szabadelvű Pártnak.

A megfeszített, szerteágazó munka kikezdte egészségét, így 1878-ban visszavonult a közéletből. 1880. július 13-án bekövetkezett halálakor ravatala az Akadémia előcsarnokában kapott helyet és koporsóján ott volt – többek közt – Arany János és a miniszterelnök, Tisza Kálmán koszorúja is.

Nagyváradon egykoron utcát nevezett el róla a városi közösség szeretete. (Igaz, a Borovszky-féle monográfia társszerkesztője, Vende Aladár szerint ez a megtiszteltetés a városhoz erősebben kötődő Csengery Imrét, a testvért illeti.) Sírhelye a Kerepesi temetőben áll, talapzatán – többek közt – „A polgári iskola megalapítója” mondat is olvasható. Egészalakos szobra Csizér János alkotása, amely 1938-tól a budapesti Almássy téren áll. Emléktábla és utca őrzi nevét Pesten, Sopronban és Nagykanizsán. Az Akadémia megfeszítette arcképét. Létezik Csengery Antal Díj is, amelyet 2006 óta a Budapesti Önkormányzat ítél oda minden évben, a szabad magyar sajtó születésnapján. Összegyűjtött munkáit fia, Lóránt rendezte sajtó alá 1884-ben, levelezéseit, iratait 1928-ban adták ki.

Az idősebb testvér, Imre 1819-ben szintén Váradon született. Jogi tanulmányokat végzett, a szabadelvű Beöthy-párt híve volt. A megyei közigazgatás megreformálásának keretében a köztisztviselők nyugdíjalapjának létrehozásáért kardoskodott. Az 1840-as évek elején a vármegyei ifjúság egyik vezéralakja volt. 1848-ban a vármegye főjegyzője. Az önkényuralmat követően, 1861-ben és 1867-ben szintén ezt a tisztséget töltötte be. Már 1861-ben a Felirati Párt híve, ő is Deák közvetlen környezetéhez tartozott. A hosszúpályi kerület képviselője volt 1865 és 1869 között, ez utóbbi évtől hadügyminisztériumi tanácsosként tevékenykedett. A törvények kiváló ismerője, verselt és jó szónok is volt. A vármegye, nyugdíjazása alkalmából aranytollal tüntette ki. Városunkban hunyt el 1875. szeptember 30-án, koporsóját a Váradolaszi temetőben helyezték örök nyugalomra.

A Csengery-síremlék, az említett sírkertben, a közelmúltban tűnt el, a legutolsó „takarítás-parkosítás” során. A nagyméretű obeliszk az apa, Csengery Antal (1788–1860) és az idősebb testvér, Imre (1819–1885) emlékét őrizte.

A Csengery utcában (ma Barbu Ștef. Delavrancea) emléktábla őrzi nevét, ami egyszerre jelenti múltunk szellemi értékeinek megbecsülését, városunk múltjának szeretetét és azt a büszkeséget, amellyel őrizni igyekszünk mindezt. Az emléktáblát 2010. július 13-án, a megyei RMDSZ szervezésében, Szabó Ödön ügyvezető elnök kezdeményezésére helyezték el.

Az utca mai elnevezése a kiváló író, újságíró, szónok és ügyvéd, Barbu Ștefănescu Delavrancea emlékét őrzi. Szerény bukaresti családban született 1858-ban. Közéleti és politikai munkássága elismeréseként 1899-ben őt választják a főváros polgármesterének. Prózaírói és dramaturgi munkájának elismeréseként 1912-ben a Román Akadémia tagja lett. Iași-ban hunyt el 1918-ban.

Cséplő Péter utca – ma Lungă

A 19. század közepén Hosszú sikátor a neve, 1916-ban Hosszú utca, 1920 után Lungă, 1940–1944 között Cséplő Péter utca lett, 1944 után Csehov volt, 1966-ban ismét Strada Lungă, napjainkig.

Szinte párhuzamosan halad a Vitéz utcával, a Beöthy Ödön és a Pece utcát köti össze, lezárva a Magyar, Holdvilág, Jókai és Szacs vay utcákat.

Cséplő Péter Kassán született 1837. június 29-én. A premontrei rendbe 1856-ban lépett be, majd misés pappá szentelték 1860-ban. Rozsnyón volt tanár 1861-től, majd 1866-tól a váradi premontrei főgimnázium történelem és földrajz tanára lett, s a ház spirituális. Tanulmányai jelentek meg a váradi Arhaeologiai Értesítőben és a Századokban. Ezek a következők voltak: Nagyvárad mint helynév, A nagyváradi vár vázlatos története, Kutatások a nagyváradi várban, Szent László és mások. Munkái jelentek meg szaklapokban vagy a Nagyvárad című újságban is.

Czárán Gyula utca – ma Thomas Mann

A magyar polgári közigazgatás 1941-ben egy külvárosi utcát, a Rimanóczy-telepen (a Cinka Panna közelében) Czárán Gyuláról nevezett el. Ezt megelőzően, az 1930-as években F. Caruso a megnevezése.

Az örmény származású Czárán Gyula 1847. augusztus 23-án született az Arad megyei Seprősön. Mint az egyik első magyar turisztikai szakembert tartják számon, turista útépítő, barlangkutató és szakíró volt. Számunkra a Bihar-hegységben végzett feltáró és barlangkutató munkája a legjelentősebb. Apja halála után, 1890-ben Menyházán villát bérelt, innen kiindulva végezte úttörő munkáját. 1906. január 6-án hunyt el Menyházán.

Nagyváradon, 2008. október 18-án, a Czárán Gyula Alapítvány kezdeményezésére felavatták mellszobrát, amely az Ezredévi Emléktéren (P-ța Libertății) áll.

Ez az utca a második világháborút követően napjainkig a Nobel-díjas író, Thomas Mann (1875–1955) nevét viseli. A Lübeckben született német regényíró, novellista és társadalomkritikus Thomas Mann 1929-ben kapta meg a Nobel-díjat.

A náciizmus elől előbb Svájcba menekült, majd az Egyesült Államokba emigrált. Svájcba 1952-ben tért vissza. Zürichben hunyt el 1955-ben.

Czárán Gyula utca ma is létezik, szintén a külvárosban (vagy még az sem, mert nemrég kezdtek építkezni arra), a Szentandrás útból ágazik le.

Czinka Panna utca – ma Micsandrelor

A legendás cigányzenész Sajógömörön született 1711-ben és Váradon 1772-ben hunyt el. Az első, mai értelemben vett cigányprímás volt, aki a nagybögös férjével és sógoraival, 1728-ban ismertté vált cigányzenekart alapított. Már fiatalon a hegedű virtuóza volt és zenét is szerzett, ám hiteles műve nem maradt fenn.

Báró Dőry József utca – ma Cosminului

A Nagy Lajos utcát kötötte össze az Árpád vezér úttal (Püspöki út). A Bunyitay, egykori Városligetben (már 1887-ben) sziget viselte a nevét. 1936-ban C. Columb a román megnevezése, 1941-ben lett báró Dőry József utca, 1944 után magyarosan Kolumbusz Kristóf utca és 1966-tól napjainkig Cosminului.

Báró jobbaházi Dőry József főispán emlékének adózva, álljon itt egy vázlatos családtörténet.

A Dőryek

A Sopron megyéből származó Dőry család 1291-ig vezet vissza családfáját. Nemességüket 1360-ban kapták Nagy Lajos királytól. A jobbaházi előnevet felvett családból Ferenc főpohárnok 1741-ben bárói, majd 1766-ban grófi rangot kapott. A későbbiekben a grófi ág kihalt.

A család

A szerteágazó család Tolna megyei ágából József Jakab (a főispán apja) 1816-ban ismét magyar bárói rangot kapott (az osztrák báróságot szintén megkapták a Dőryek). Címerpajzsukban hármashalmon álló kétfarkú oroszlán látható, jobb első mancsában görbe kardot, baljában három rózsát tartva.

Báró jobbaházi Dőry József főispán Váradon született 1836. április 4-én. Apja, Dőry József huszárszázados, a Mária Terézia-rend lovagja, a Tolna megyei Kisdorogon (a település mai címere meg egyezik a Dőry-címerrel) született 1785-ben és Váradon hunyt el 1839-ban. Anyja, az 1799-ben született zalakapolcsi Domokos Julianna volt, aki 1844-ben szintén Váradon hunyt el.

Dőry József a váradi Premontrei Főgimnáziumban tanult, majd a helyi Jogakadémián végzett. Tanulmányai befejeztével otthon gazdálkodott. A látszat-alkotmányosság eljöveteleével, 1860-ban

elvállalta a szalárdi járás szolgabírói megbízását. A következő évben a sérelmes birodalmi alkotmány és a felosztatott országgyűlés elleni tiltakozásul a bihari tisztikar lemondott, így Dőry József is.

A főispán

Tisza Lajos távozását követően, 1871-ben Dőryt nevezték ki a vármegye főispánjává. Mint Bihar első embere, több mint húsz évig élvezte a kormány és az uralkodó bizalmát. A főispán a kormányt képviselte a vármegyei közigazgatásban, akit a belügyminiszter javaslatára az uralkodó nevezett ki. Fő feladata az önkormányzati szervek ellenőrzése és a végrehajtó hatalom helyi képviselete volt. Dőry József a kormányváltások egész sorát élte meg, de mindig elnyerte a soron következő kormány bizalmát. Bírta a vármegye közmegebecsülését is, a vármegye és a város fejlődését tartotta szem előtt. A kormány intézkedéseit pedig, hatalmaskodás nélkül, tapintatosan hajtotta végre. Eredményes munkálkodásában a vármegye igazi irányítója, a szigorú, de igazságos alispán, Beöthy Andor (1872–1893) segítette.

Várad 1871-ben a törvényhatósági jogú városok sorába lépett. Az ezzel a joggal felruházott város, a törvény keretein belül önállóan intézhette belügyeit, jogait pedig a törvényhatósági bizottság, a polgármester, a tanács, a rendőrkapitányság és az árvaszék által biztosította. 1870-ig a városok a főispán felügyeleti jogkörén kívül estek. Ezt követően a városi törvényhatóság élén szintén a főispán állt, ám első tisztviselőjének a polgármester maradt. Dőry Józsefet 1875-ben Várad főispánjának is kinevezték. Mellette, egész hivatali ideje alatt Sall Ferenc (1875–1897) polgármester dolgozott a város felemelkedése érdekében, megalapozva a városfejlesztés anyagi feltételeit.

A főispán, a város társadalmi, művelődési életének is tevékeny tagja volt. Az 1872-ben alakult Biharmegyei Régészeti és Történelmi Egyletnek elnöke, majd éveken át tiszteletbeli elnöke. Az ismert Rómer Flóriszal az egyleti élet felvirágoztatásán dolgozott, majd a múzeum építésének egyik támogatója. A múlt értékeinek

megőrzése mellett fontosnak tartotta a város arculatának esztétikus kialakítását. Így, egy időben, az 1883-ban létrejött Nagyváradi Szépítési Egyletnek is elnöke volt. (Az Egylet az egykori Dőry-házban működött, amely a mai Klobusitzky-palota helyén állt – Fő utca 32. szám alatt.) A segítőkész, jótékonykodásra is hajló főispán az 1873-es kolerajárvány és árvíz idején gyűjtést szervezett, a sajátjából is adott az orvosok fizetésére és az árvák, s özvegyek megsegítésére.

Érdemeinek elismeréseként, 1883-ban az uralkodó a Lipót-rend nagykeresztjével tüntette ki, 1887-ben pedig a felsőház örökös tagjává választották.

Az egyre súlyosbodó betegsége okán kért felmentési folyamodványát 1893-ban fogadta el az uralkodó.

Dőry József főispán 1897. június 8-án Váradon hunyt el. A temetési szertartást dr. Schlauch Lőrinc bíboros végezte, az ismert Bunyitay Vince és Palotay László (1830–1908, 1848-as főhadnagy (!), pápai prelátus, nagyprépost) segédletével. A volt Olaszi temetőben helyezték örök nyugalomra.

Exc. Tempfli József nyugalmazott megyés püspök, az 1980-as évek elején, a főispán földi maradványait kimentette a pusztuló temetőből és az Olaszi plébánia-templom kriptájában újratemette.

Dőry főispán apja is Váradon hunyt el 1839-ben, de Kólyon (ma Nagykágya) temették el, a Domokos–Dőry-birtokon. Nevét a már meglévő – felesége szüleinek – Domokos Jakabnak és Uray Júliának a sírkövére vésték. Felesége, Domokos Julianna szintén városunkban hunyt el 1844-ben, és őt is Kólyon helyezték örök nyugalomra. Gyermekük 1844-ben egy külön sírkövet készíttettek számukra. Ez a két sírkő, tíz-tizenkét évvel korábban

A Dőryek emléke

a nagykágyai református templom közelében egy sűrű bozótban volt. Az egykori Kóly helytörténetének ezen emlékei ma a templom mellett vannak és a lelkész a megóvásukat tervezi. (Domokos Lőrinc, Bihar vármegye főjegyzőjének, kólyi birtokosnak 1825-ös impozáns síremléke az 1980-as évek legvégén pusztult itt el.)

Nagykágyán még ma is ismert a Báró-domb, mint helynév a Dőry család emlékét őrzi, ott állt a Domokos–Dőry-kúria. Váradon a Bunyitay-liget közepén volt az egykori Dőry-sziget. A Bihar-hegység egyik barlangja szintén a főispán emlékét őrzi. A Tisza Kálmán megbízásából megfestett arcképe egykor a Vármegyeháza nagytermét díszítette.

Jelenleg báró Dőry József főispán emlékét, újratemetett földi maradványainak helyét jelző márványtábla őrzi az olaszi plébániatemplom kriptájában. Szüleinek megmentett sírköve pedig, remélhetően még sokáig ott fog állni Nagykágya református templomának kertjében.

Dudek utca – ma Duiliu Zamfirescu

A 18. század második felére kialakult Újváros öt legnagyobb utcája (Körös, Német, Közép, Magyar és Pece), amelyeket kisebb sikátorok kötöttek össze.

A Körös és Német (Teleki) utca között volt a Dudek sikátor, amely már az 1859-es Halácsy-féle térképen is szerepel. Dudek utcaként 1901-től szerepel, de 1926-ban már Duiliu Zamfirescu a megnevezése 1940-ig, amikor ismét a régi neve lett a hivatalos. A második világháborút követően napjainkig ismét Duiliu Zamfirescu.

Dudek Joachim a város főorvosaként szülészetet alapított 1823-ban, amely ebben az utcában volt. Itt volt

a Csesztivó intézet, a közelben pedig a Dudek iskolaként ismert tanintézet.

Mai elnevezését a jogász, író-politikusról Duiliu Zamfirescuról (1858–1922) kapta.

Az utcában áll két, kiemelkedő értéket képviselő szecessziós palota, amelyek ellenben nem szerepelnek a műemlékek listáján. Az egyik a 3. szám alatt, a volt Ipar- és Kereskedelmi Kamara, ma a Vízügyi Társaság székháza. Ezt Komor Marcell és Jakab Dezső tervezte, s 1906 és 1907 között Rendes Vilmos építette. A másik a 10. szám alatti, ún. Nemes-ház, amelyet Mende Valér tervei alapján, 1909-ben Incze Lajos kivitelezett.

Endrődi Sándor utca – ma Mestecănişului

Egy szerény kis utca kapta a nevét, amely a Horthy Miklóst (Fő utca) kötötte össze a vasúttal. A két világháború közt nyitott utca 1931-es megnevezése Lupoacei (bár nyomvonala korábbi térképeken már látszik), 1947-től Eistein, végül 1966-tól napjainkig Mestecănişului.

A költő, író és irodalomtörténész Endrődi Sándor Veszprémben, 1850. január 16-án született. Már gimnazistaként jól verselt, érettségi után külföldön irodalmi tanulmányokat folytatott, majd Pesten jogot hallgatott, később a bölcsészetre iratkozott be. Különböző lapoknál dolgozott, ahol versei is megjelentek. Tanári oklevelet szerzett és 1878-tól 1892-ig városunkban tanított. Gyermekei és felesége elvesztése után, újra Pestre ment és bekapcsolódott a főváros szellemi életébe. A Kisfaludy Társaság tagja volt 1882-től és az MTA levelezője 1899-től. Budapesten hunyt el 1920. november 7-én.

Fényes Elek utca – ma már nincs ilyen

Az utca Szőlősön volt, a magyar statisztika atyjának csak itt jutott hely, a külvárosban!

Fényes Elek a Bihardiószeg és Székelyhíd közötti Csokalyon született 1807. július 7-én, Fényes Antal és Nadányi Zsuzsanna

gyermekeként. Nagyváradon, Debrecenben és Pozsonyban végzett tanulmányai után, 1828-ban tett ügyvédi vizsgát. A statisztika tudományának megalapítójaként tartják számon. Munkáival jelentőset alkotott közgazdasági, földrajzi, történelmi és néprajzi szempontból is. A magyar tudománytörténetbe a *Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geográfiai tekintetben* című

hatkötetes művével írta be a nevét, amely 1836 és 1840 között jelent meg. *Magyarország statisztikája* című munkája 1844-ben jelent meg. 1848-ban őt bízták meg az Országos Statisztikai Hivatal megszervezésével. A szabadságharcot követően 1851-ben jelent meg az újabb munkája, a négykötetes *Magyarország statisztikai és geográfiai szótára*.

A reformeszmék egyik zászlóvivője volt, a szabadságharc után vizsgálati fogságba került. 1876. július 23-án hunyt el, az újpesti régi temetőben helyezték örök nyugalomra.

A csokalyi Fényes-kúria már tönkrement. Ennek kapcsán érdemes arra gondolnunk, hogy az épített örökségnek identitás megőrző ereje és településtörténeti jelentősége van. A régi épületeknek helyi védelemre van szükségük. Hogy ez a védelem megvalósul-e, az egyrészt az adott település lakóinak az épületek megmentésére fordított erőfeszítésétől függ, másrészt attól, hogy a helyi önkormányzat mennyit szán erre a költségvetésből.

Ha műemlék nincs is minden településen, de mindenhol rátalálunk az épített örökség egy-egy megmentésre érdemes emlékére. Szinte mindenhol van régi temető, kápolna, pincesor présház, magtár, vagy falvaink arculatát őrző jellegzetes lakóház.

Talán leginkább az építészeti és kulturális szempontból kiemelten jelentős kúriák szorulnak védelemre. 1989 után ezek egy része gazdátlaná vált, mások a helyi tanácsok kezelésébe kerültek.

Ez történt Fényes Elek szülőházával is, amelynek elpusztulása intő példa kell hogy legyen!

Már 2002-ben csak az árkádsor emlékeztet a hajdani épületre. Ezt tudták megmenteni. Az udvarból emlékpark lett kialakítva, ahol a statisztikus mellszobra áll.

Az egykori téglalap alaprajzú épület, az udvari tornácos kúriák jellegzetes emléke volt, a késő barokk formák és a helyi hagyományok ötvözete. A 19. század első évtizedeiben, a hat boltívvel tagolt tornácos épületet 1870-ben egy terasszal bővítették a kert felőli oldalon.

Az államosítás során, az 1940-es években kultúrotthonként használták, majd gabonaraktár volt. Az 1990-es évek legelején még védte a tető, aztán az is elpusztult. 2001-ben már csak a falak álltak, igaz ezek tégláit is kezdték elhordani.

A volt kúria falára 1890-ben helyeztek emléktáblát, amelynek rég nyoma veszett. Halálának 125. évfordulóján, 2001. július 22-én a Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Bizottság emléktáblát avatott Fényes Elek tiszteletére, amely a református templom falára került.

Nagyváradon a Partiumi Keresztény Egyetem udvarán láthatjuk a statisztikus egy másik emléktábláját, amelyet 2003. március 21-én lepleztek le. Ezen a napon az egyetemen felavattak egy Fényes Elek-termet is, a méltánytalanul mellőzött tudós emlékére.

Ferdényi Ferenc utca – ma Greierului

Az Őssi telepen, az addig számozással jelölt utcát, 1940-ben az alispánról nevezték el. Nicolae Zigre 1947-től, majd 1966-tól napjainkig Greierului.

Ferdényi Ferenc 1695 és 1761 közt élt, Bihar vármegye alispánja volt 1747–1752 között.

A Ferdényiek, Ferenc és Gábor már az 1755-ös nemesi összeírás szerint a vármegyében éltek. A család 1774-ben Kabalásptakról kapta előnevét, amely az ő birtokuk volt.

Fraknói Vilmos utca – ma Zimbrului

George Stephensonról nevezték el 1931-ben, 1941-ben Fraknói Vilmos utca volt, 1944 után ismét az angol mérnök nevét viselte és 1966-tól napjainkig Zimbrului a megnevezése.

A Fraknói Vilmos utca, 1942-ben az Árpád vezér utat kötötte össze a Kinizsi Pállal (a Püspöki út eleje).

Franki Vilmos néven született, 1827. február 27-én a Nyitra vármegyei Ürményben, a történetíró, váradikánok, arbei címzetes püspök, az MTA főtitkára és alelnökeként ismertté vált tudós. Középiskolai tanulmányait Nagyszombatban és az esztergomi bencés gimnáziumban végezte. Teológiát és bölcsészetet Pesten hallgatott.

Az 1864-ben megszerzett doktorátus után tanárként tevékenykedett, majd 1865-ben pappá szentelték. Már 1870-ben az Akadémia levelező tagja volt, 1879 és 1892 között az intézet főtitkára, majd másodalelnöke. A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának az őre 1875-től, 1878-tól váradikánok, 1878-tól szekszárdi címzetes apát, majd a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelője, 1892-ben lett címzetes püspök. Rómában magyar történeti intézetet nyitott, majd magyar művészázat.

Fráter György utca – ma Arenei

Az egykori váradikánokról elnevezett utca 1942-ben az Árpád vezér utat kötötte a Szent József utcával. Az utca ugyanaz maradt, de 1966-tól napjainkig Arenei a megnevezése. Az 1890-es Berger-féle térképen ezen a részen az ún. Faiskola és az Epreskert volt. A 20. század elején körvonalazódik a mai Stadion területe,

de környéke még szinte lakatlan. Az 1920-as évek elején az Epreskertet parcellázták, itt épült ki a Kertváros és a Köblös telep. Kiépült a Fráter György utca is, 1931-ben már Nicolae Milescu néven szerepelt. (A fordító, utazó, földrajztudós és diplomata 1636 és 1708 közt élt.)

Az Erdélyi Fejedelemség megszervezője, Fráter György, Horvátországban született 1482. június 18-án és Alvincen hunyt el 1551. december 17-én. Horvát kismemesi családban született, apja Utyeszenics

(Utyeszenovich) Gergely volt, anyja, Martinuzzi, egy velencei nemes család gyermeke. Apródként szolgált Corvin János udvarában, majd Szapolyai István nádor özvegyénél, végül Szapolyai János vajda katonája lett, innen lépett be a sajládi pálos rendbe. A pálos rend egyik tudós tagja lett, így a lengyel csestochowai kolostor perjeljének választották, majd sajládi perjelként élt. Amikor 1527-ben János király menekülni kényszerült Ferdinánd hadai elől, Fráter Györgyöt is magával vitte Lengyelországba. Visszatértükkor a király tanácsosává nevezte ki. A két részre szakadt ország egyesítését akarta elérni, előbb török, majd német szövetségben.

Czibak Imre halálával megüresedett a váradi püspöki szék és János király, hű emberét, Fráter Györgyöt nevezte ki. Várad stratégiaileg is fontos hely volt, Erdély megmaradásának kulcsa. Az 1534-es püspöki kinevezés mellett megkapta a vármegyei főispáni méltóságot, s egyben az ország kincstartója is lett.

A kinevezés nagyban befolyásolta Várad sorsát, fejlődését. János király már korábban is gyakran tartózkodott itt, Fráter György püspöksége idején Erdély fővárosaként tartották számon. Többnyire itt tartotta az udvarát, itt intézték azokat a politikai ügyeket, amelyekről Magyarország egysége és önállósága függött.

Itt írták alá 1538. február 24-én az ún. váradi békét. A két magyar király I. Ferdinánd és János Váradon titkos szerződést kötött, amely szerint a kettéosztott ország nyugati fele Ferdinánd hatalma alá kerül, keleti fele pedig János király fennhatósága alatt marad. Itt kikötésre került az, hogy a magyar király halála után (aki már idős és nőtlen) az egész ország Habsburg Ferdinandra száll. János király nőül vette Jagello Izabellát, akitől gyereke született. Még halála előtt (1540) megeskette Fráter Györgyöt, hogy nem tartja be a váradi békét és fiát segíti a trónra, amit ő meg is tett. János Zsigmond gyámjaként ő lett az ország kormányzója, megvédve Budát az ostromló császári csapatokkal szemben. A törökök azonban 1541-ben csellel elfoglalták Budát, megfosztva Izabellát és fiát a királyi címtől. A török szultán kárpótlásként Izabellának és fiának, János Zsigmondnak adta Erdélyt.

Fráter György 1551-ben Izabellát lemondatta és átadta Erdélyt Ferdinándnak, mivel az ország egységének visszaállítását most császári segítséggel látta elérhetőnek. A király erdélyi vajdává és esztergomi érsekké nevezte ki, a pápától pedig bíborosi kinevezést kapott.

Az Erdélybe betörő törökökkel Fráter György hadai sikeresen vették fel a harcot. Mivel a császári sereg késett, a bíboros, hogy időt nyerjen tárgyalásokba kezdett a délvidéki pasákkal. Ez a tény végképp arra indította a császári csapatok parancsnokát, hogy a Ferdinánd királynak küldött jelentésében árulónak nyilvánítsa Fráter Györgyöt.

Castaldo zsoldosvezér – a király beleegyezésével – 1551. december 17-én, alvinci kastélyában meggyilkoltatta Fráter Györgyöt.

Mint váradi püspök rendezte az egyház birtokügyeit és bővítette a Thurzó püspök által építtetett palotát. A várat megerősítette és új fegyverekkel látta el. A király halála után Izabella is szívesen tartózkodott itt, ekkor Várad diplomáciai központ volt (az 1538-as váradi béke is itt került aláírásra) és stratégiaiag fontos erősség.

Fráter Györgyhez kötődik hely- és művelődéstörténetünk egyik jelentős hagyatékának fennmaradása, ez a Váradi Regestrumként ismert 13. századi nyelvemlék. Ez a váradi székeskáptalan latin

nyelvű, 1208 és 1235 között készült jegyzőkönyve, a Szent László sírjánál történt istenítéletekről és a káptalan előtt bevallott jogügyletekről. Hely- és személyneveink e fontos forrását – részben – a magyar származású váradi kanonok és káptalani jegyző, Ányos mester írta 1217 és 1235 között. A Regestrum legnagyobb része Bihar megyéből való, annak több mint száz helységéből.

Az eredeti jegyzőkönyv nem maradt fenn, csak az a Fráter György által 1550-ben kinyomtatott, amellyel ismertté válhatott ez a felbecsülhetetlen 13. századi nyelv- és helytörténeti emlékünck.

A magyar történelem Mohács utáni időszakának legellentmondásosabb, a legtöbb vitát kiváltó politikusa volt. A fejedelemség létrejötté az ő műve, mindig féltette és mindig megtartani akarta Erdélyt.

Mint váradi püspök és a Váradi Regestrum kinyomtatója, szá munkra különös jelentőséggel bír.

Gerliczy utca – ma Pescăruşului

A Schlauch téren kezdődő utca 1942-ben áthaladva az akkori Horthy Miklós úton, a kolozsvári vasútvonalnál ért véget. Az utca nyomvonala a város 1910-es térképén már kirajzolódott. A két Gerliczy-palota 1907-re már felépült, ezt követően 1916-ban az utca megnevezése már Gerliczy, majd 1926-tól Prințul Mihai 1941-ig. Kalinin 1966-ig, majd napjainkig a Pescăruşului nevet viseli.

A Gerliczy megnevezést feltehetően aranyi és szentgerliczei báró Gerliczy Bódog Félix után kapta, aki 1819-ben született Váradon. A Kaszinó elnöke volt 1859 és 1890 között, kamarás és 1860 és 1861 közt pedig alispán. Felesége, gróf Kornis Lujza volt, akit 1849-ben vett nőül. Gerliczy Félixné Várad egyik nagyasszonya volt, akiről – érdemei megbecsüléseként – szintén elnevezhették volna az utcát.

Ghillányi út – ma Dimitrie Cantemir

A régi Bányasor Halácsi 1859-es és a Berger-féle 1890-es térképen már Ghillányi sorként jelenik meg. Ez az út 1926-ban Minelor, majd Astra nevet kap. 1942-ben kapta vissza a régi nevét, de 1947-től napjainkig már Dimitrie Cantemir a megnevezése.

Nagyváradhoz nem kötődik a Ghillányi család, csak egy olyan utcanév, amely a mai napig megmaradt a köztudatban.

A lazi és bernyczei Ghillányiak Liptó vármegyéből Nyitrába települtek át, itt 1688-ban György bárói rangot kapott. A családból Miklós 1608 és 1620 közt Trencsén vármegye alispánja, Gáspár trencsényi perceptor 1727-ben. József II. Rákóczi tábornoka, György Antal Szabolcs főispánja, János 1741-ben tábornok, majd altábornagy, 1797-ben József Nyitra vármegye alispánja volt.

A Ghillányi út Jánosról kapta nevét, aki 1686 és 1753 között élt. Ő 1734-ben állította fel ezredét, amelynek haláláig az élén állt.

Szinnyei Merse Pál halála után felesége nőül ment Ghillányi Imréhez, aki földművelésügyi miniszter volt.

A közbeszédben még máig élő Ghillányi megnevezést – még az idősebbek körében is – egyre inkább a Cantemir váltja fel.

Moldva egykori fejedelme, az író, filozófus, földrajztudós, történész, nyelvész és politikus 1673. október 26-án született és 1723. augusztus 21-én hunyt el.

Dimitrie Cantemir 15 éves korában Konstantinápolyba került, biztosítva apja, a fejedelem hűségét a Porta iránt. Apja halála után, 1693-ban Moldva fejedelmévé választották, de a törökök nem ismerték el. Majd 1711-ben került a trónra, azonban Nagy Péterrel szövetkezve, fegyveresen lépett fel a Portával szemben. Az elvesztett függetlenségi harcot követően a cár megbecsült embereként élt Oroszországban, ott is hunyt el. Hamvait 1935-ben hozták haza.

Gorove István utca – ma Frunzei

A Gorove István utca, 1942-ben, a Fülöp-telepen a Hegyesi Mártont kötötte össze a br. Józsi Miklós utcával. Mioriței a megnevezése 1931-ben, majd 1947-ben Varga Jenő (1879–1966) tanár, szociáldemokrata politikus, a Tanácsköztársaság pénzügyi népbiztosa és 1966-tól napjainkig Frunzei.

Gorove István azért került említésre, mert a család városunkban is élt, a vármegyében pedig birtokaik voltak. A családi sírhelyük a volt Olaszi temetőben állt. Az oda temetett családtagok földi maradványait, volt megyés püspökünk, Tempfli József az olaszi plébániatemplom kriptájába menekítette. A síremléken lévő, Máriát a kis Jézussal ábrázoló szobor ma a templomtorony alatti bejárat előtt áll.

Az örmény származású Gorove család 1760-ban kapott nemesiséget. Temes megyébe költöztek, itt Gattája (ma Gátalja) községre királyi adományt kaptak, majd 1824-ben megkapták a gattájai előnevet is. Jász-Nagy-Kun-Szolnok megyéből Biharba költöztek, ahol Okány, Piskolt és más településeken voltak birtokosok.

A történet- és drámaíró László (1785–1849) fia, István 1819. augusztus 20-án született Pesten, a politikus-közgazdász két

ízben volt Magyarország minisztere. Előbb földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi, majd közmunka- és közlekedésügyi. A Magyar Tudományos Akadémia levelezőtagja volt, majd 1860-tól tiszteletbeli tagságot kapott. A reformkori ifjúság egyik vezéralakja, több ízben képviselő. A liberális ellenzék kiemelkedő tagjaként a Védegyelet élére került, 1848-ban Temes megye egyik kerületének a képviselője és a Képviselőház egyik jegyzője. 1849-ben részt vett a Függetlenségi Nyilatkozat megszövegezésében. A szabadságharcot követően külföldre menekült, 1852-ben távollétében halálra ítélték. Csak 1857-ben térhetett haza, a Kiegyezés után vállalatott miniszterséget, 1867 és 1871 között. A Deák-párt elnökeként részese volt pártja és a Balközép Párt fúziójának, a megalakult Szabadelvű Pártnak haláláig az elnöke volt.

Budapesten hunyt el 1881. május 31-én, sírhelye Rákóczipalván található, Szolnok közelében.

Dr. Grósz Frigyes utca – ma Branului

Ez az utca 1942-ben a Vörösmartyból nyílt és a br. Korányi Frigyes utcában végződött. 1931-ben dr. Francisc Grosz, 1941-től 1944-ig dr. Grósz Frigyes és végül 1966-tól napjainkig Branului az utca neve.

A bölcsész- és orvosdoktor Grósz Frigyes 1798. november 16-án született Váradon. Középiskoláit a Premontrai Főgimnáziumban végezte, 1816 és 1819 között. Pesten hallgatott filozófiát, majd Bécsben volt orvostanhallgató, amit 1826-ban végzett el. Sebészeti tanfolyamra íratkozott be, szemésznek képezte magát, 1829-ben sebészdoktorrá avatták. Váradra való visszatérte előtt morvaországi kitérőt tett, ahol már szemészeti műtéteket is végzett.

1830-ban jött vissza szülővárosába és rendelőt is nyitott, ugyan-
ebben az évben magánszemkórházat alapított, ez volt a Szegény
Vakok Gyógyintézete. A betegek gyógyítására alkalmas forrásokat
jelölt ki a Püspök- és Félixfürdőben (Frigyes-forrás), felméréseket
készített a fontosabb munkálatok elvégzésére.

Az 1848–49-es szabadságharcban, vejevel együtt, táborigorvos-
ként kezelte a honvédeket.

Közel 28 éven át vezette a váradi Zsidó Kórházat is. Az uralkodó
1857-ben meglátogatta a kórházat és Grósz Frigyeset Érdemke-
reszttel tüntette ki.

A kórház épülete

Megírta kórházalapítási és szemorvosi tapasztalatait is, amely
1857-ben jelent meg. 1858-ban hunyt el, a kórházat a veje, Grósz
Albert vette át, aki anyagi okokból kisebb épületbe költöztette az
intézetet. A régi épület 1879-ben a gróf Kornis Lujza, br. Gerliczy
Félicsné alapította Biharmegyei Nőegylet tulajdona lett, majd ide
került az Erzsébet leányárvaház is. A Biharmegyei Közkórház
átszervezésével a szemészet külön osztályon kapott helyet.

Az 1830-ban alapított kórház főépülete ma is látható a volt Árvaház utcában (ma Lămâiței). Mikor a jeles orvos megalapította intézetét, egyetlen hasonló működött az országban. Fák közt, tágas helyen volt, az egykori Újsoron és huszonkét helyisége, három konyhája, fürdője és tussolója is volt.

Dr. Grósz Frigyes emlékét márványtábla őrzi, amelyet a Med-system Szemklinika épületében 2010 novemberében lepleztek le.

Gyalókay Lajos utca – ma Ion Ghica

Szalacs híres szülőtte, Gyalókay Lajos élete erős szálakkal kötődik városunkhoz. Az 1848-as törzskari százados, a szabadságharc történetének kutatója, egyike azoknak, akik utoljára látták Petőfit. Tevékenyen részt vett a megye és a város életében.

Ez az utca 1942-ben a Kapisztrán János teret kötötte össze a Tompa Mihály utcával. 1931-ben N. Diamandi és 1944-től napjainkig Ion Ghica a neve.

Gyalókay Lajos 1825. november 13-án született Szalacson, apja Antal, Bihar megye táblabírája és a püspökségi uradalmak főfelügyelője volt. A szentgyörgyi és gyalókai Gyalókay család Sopron megyében lévő Gyalókáról származik. János nevű ősük már 1418-ban Zsigmond királytól címeres nemeslevelet kapott. A család a 16. században telepedett le Erdélyben és számos tagjuk kiemelkedő életpályát mondhat magáénak.

A gimnáziumot és jogi tanulmányait a városunkban végezte el. Ezután Csengery Antal Bihar megyei aljegyzőnél irnokoskodott. Pestre kerülve a királyi táblánál jegyzőként dolgozik, majd 1847-ben leteszi az ügyvédi vizsgát.

Visszatérve Váradra, a megyénél vállal szolgálatot, Beöthy Ödönnel köt barátságot, aki mellett titkárként dolgozott.

Az 1848–1849-es szabadságharc kitörésekor az önkéntes zászlóaljhoz állt be, mint közvitéz. Az 1848. szeptember 2-i perlaszi ütközet után már főhadnagyi rangot kapott. Ezt követően a váradi 55. honvéd zászlóaljhoz került. A piski csatában megsebesült, helytállásáért Bem századossá nevezte ki.

A segesvári csata előtt megkapta az őrnagyi kinevezését is. Részt vett a csatában és ő az egyike azoknak, akik utoljára látták Petőfi Sándort.

A levert szabadságharc után, egy ideig bújdosott, majd Érköbölkútra vonult el. A székelyhídi földbirtokos, Horváth József lányát, felsőmérei és ostorharicsi Horváth Emmát 1853-ban nőül vette.

Az abszolutizmus idején nem fogadott el állást, de 1861-től ismét a megye szolgálatába állt, főjegyző lett, addig, ameddig a megyei bizottságot fegyveres erővel fel nem oszlatták.

Ügyvédi pályára lép, jogtanácsos, majd a királyi törvényszék elnöke 1872-től, nyugdíjba vonulásáig, 1897-ig.

Nem vállalt képviselőséget és nem fogadta el a főispáni jelölést sem.

Irodalommal is foglalkozott, cikkei jelentek meg a korabeli lapokban, köztük a helyiekben is. (A Bihart egy ideig szerkeszti is.) Alapító tagja, majd alelnöke a Biharmegyei Régészeti és Történelmi Egyletnek. A Szigligeti Társaság alelnökségét 1892-ben ő látja el, a Nemzeti Szövetség helyi elnöke is ő volt.

A szabadságharc tárgyilagossága bementására törekedett, Petőfivel való találkozásánál szintén, csak a tényekre alapozva írta le.

Id. Gyalóky Lajos 1899. február 2-án hunyt el Váradon.

Ion Ghica (1816–1896) a román társadalmi és politikai élet kiemelkedő politikusa öt alkalommal miniszterelnök, jelentős közgazdász, matematikus és pedagógus volt.

Hadapród utca – ma Herbert Spencer

A hadapród a magyar honvédségnél általánosan elterjedt kifejezés, mivel városunkban volt hadapródképzés, ezért részletesebben foglalkozunk a róluk elnevezett utcával.

A Hadapród, 1941-ben összekötötte a Bezerédy utcát a Jávorkával. Ezt megelőzően az 1930-as években alakult ki az utca, 1936-ban Maior Ene volt a megnevezése, majd 1947-től napjainkig Herbert Spencer nevét viseli.

Nagyvárád Hercelemélt már látunk. Előtte Hadapród iskola

A hadapródok az aktív tiszti rang elnyerésére már bizonyos elméleti és gyakorlati vizsgákat sikeresen letett katonák voltak. A magyar honvéd hadapródiskolák létrejöttét egy 1897-es törvény rendelte el. Két hadapród iskola jött létre 1898-ban, az egyik, csak gyalogsági Pécsen, a másik pedig Váradon, amely a lovasság számára is képzett tiszteket. Az eklektikus, akkor nagyon korszerűnek számító iskolaépületek Alpár Ignác tervei alapján egy év alatt készültek el.

Az 1898-as megnyitástól, működésének első szakaszában 1918-ig, gyalogos- és huszártiszti képzés folyt az impozáns épületben.

1941 októberében újra megnyitotta kapuit az iskola, de már mint honvéd tüzérségi tisztképző intézmény. Ekkor vette fel az 1848–49-es tüzér főparancsnok, Gábor Áron nevét is, mint Magyar Királyi Gábor Áron Honvéd Tüzérségi Hadapródiskola folytatta a kiképzést. Nagyvarjasi Oláh Sándor szobrászművész alkotását 1943. június 27-én avatták fel az épület előtti parkban. A háborús körülmények miatt az iskola 1944 szeptemberében a Dunántúlra települt. Ma a szobor nincs városunkban, 1971-ben Kézdivásárhelyen állították fel újra. (Dr. Kováts Lajos még váradi muzeológusként fedezte fel a szobrot a püspöki palota egyik szeméttel teli, eldugott helyén 1971 körül. Ő értesítette a kézdivásárhelyi kollégáit.)

Herbert Spencer (1820–1903) angol filozófus, a szociológián kívül nagyon sok figyelmet szentelt a biológiára, az evolucionizmus híve volt.

Hegyesi Márton utca – ma Ecaterina Teodoroiu

A Hegyesi Márton utca 1942-ben a Nagyállomás mögött, a Nilgesz-telepen volt. Dimitrie Cosma nevét viselte 1939-ben és 1947 és 1966 között. Ezt követően napjainkig Ecaterina Teodoroiu a megnevezése.

A jobbágycsaládból származó Hegyesi Márton 1846. július 10-én született Biharnagybajomban. Iskoláit szülőhelyén és 1859-től a Debreceni Református Kollégiumban végezte. Már gimnazistaként is sokat foglalkozott az 1848–49-es szabadságharc eseményeivel. 1863-ban eltűnt a kollégiumból és beállt a magyar–lengyel légióba. Elfogták és bebörtönözték, ahonnan csak sok nehézség árán szabadult. Jogászként tovább tanult és a Beöthy családnál nevelősködött, Beöthy Andornál, László, a későbbi főispán nevelője volt. A családba be is nősült, mivel második felesége Beöthy Eszter lett, első felesége Sztaroveszky Júlia korai halálát követően. Az eperjesi jogakadémián 1870-ben tette le vizsgáit. Rövid budapesti kitérő után, 1871. január 1-jén Váradon nyitott ügyvédi irodát. Számos

híres és hírhedt perben jeleskedett. Két cikluson át a bárándi kerület képviselője volt (1875–1881).

1881-ben visszavonult a politikai életből, a történetírásnak és egyházának szentelte minden idejét. A református egyházmegye ügyésze volt 1879-től, 1886-ban pedig világi tanácsbírává választották.

Történeti és jogi tárgyú, valamint a napi kérdésekkel foglalkozó írásai már az 1870-es évektől a helyi és a fővárosi lapokban jelentek meg. Mint lapszerkesztő a Bihar megyei lapoknál 1880–1881 között mutatkozott be. Rövid ideig a Nagyváradot is szerkesztette (1890). Nagy meglepetésre a Szabadelvű Párt, a Szabadság felelős szerkesztője lett, 1899 és 1904 között.

Munkásságának legmaradandóbb hányadát a történelmi vonatkozású írásai jelentik. Rendszeresen írt kora szaklapjaiban és a Biharmegyei Régészeti és Történelmi Egylet titkára is volt.

Számunkra *Biharvármegye 1848–1849-ben* című munkája a helyi 1848-as történések legjelentősebb forrása, amely városunkban jelent meg 1885-ben. Másik fontos hadtörténeti munkáját a Franklin Társulat adta ki 1889-ben, *Az 1848–49-iki harmadik honvédszászlóalj története* címmel. *Újabb adatok Vasvári Pál halálához* című munkája 1893-ban látott napvilágot. (Körösfőn emléktábla örökíti meg, elismerve a Vasvári-kutatásait).

Hegyesi Márton 1907. március 14-én hunyt el. Síremlékét még az 1980-as években összetörték, felesége sírköve az Olaszi temető felszámolásakor semmisült meg. Csontjaik ma is ott porladnak a parkká alakított egykori temető földjében.

Ecaterina Teodoroiu (1894–1917) a mărășești-i csatában hősi halált halt alhadnagy volt. Síremléke ma Târgu-Jiu főterén áll.

Hlatky Endre utca – ma Vasile Alecsandri

Ez az utca, 1942-ben összekötötte a Szent László teret az akkori Mussolini térrel, ez volt a korábbi Zöldfa utca.

Az idősebb dr. Hlatky Endréről nevezték el az utcát, ellenben fia szintén jelentős szerepet vállalt Várad közigazgatásában és társadalmi

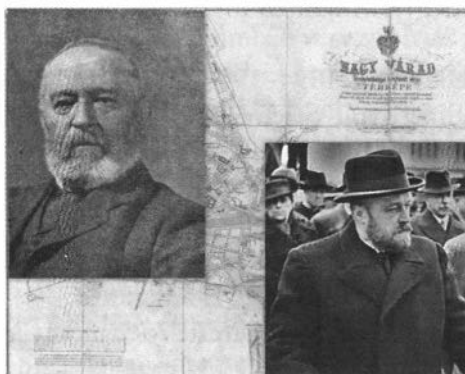
életében. Apa és fia, a két főispán szinte azonos körülmények közt dolgoztak, munkásságukban sok párhuzamos momentum fedezhető fel. Ezért mindkét életút rövid bemutatása helytörténetünk kiemelt személyiségeinek megismerését eredményezheti.

Az idősebb és ifjabb Hlatky Endre

Az idősebb Hlatky Endre a trianoni diktátum előtti Várad, míg fia, Észak-Erdély 1940-es visszacsatolását követően volt a város főispánja. Az apa és fia társadalmi megnyilvánulásait, közigazgatási tevékenységét a szabadelvű gondolkodásmód, Várad múltja iránti érdeklődés, jelenéért és jövőjéért való gondoskodás, az írott szóba vetett hit és az irodalom szeretete vezérelte.

A rétalapi Hlatkyak 1642-ben kaptak címeres nemeslevelet, amelyet 1643-ban Nyitra, 1741-ben Abaúj, 1814-ben Győr és végül 1815-ben Arad vármegyében hirdettek ki. A családnak az 1848–49-es szabadságharc előtt Pankotán volt birtokuk, majd átköltöztek Bihar vármegyébe.

Idősebb Hlatky Endre 1851. november 21-én született, a Nagyváradai Katolikus Püspökség vaskohi uradalmának területén lévő, Lunka-Urzeszt faluban. Apja, Károly Bihar főszámvevője volt, 69 évet élt és 1886. november 24-én hunyt el. Anyja 1821-ben született és 1900. március 23-án hunyt el, mindkettőjüket az egykori Olaszi temetőbe helyezték örök nyugalomra.

Hlatky Endre 1881-ben feleségül vette Örley Kornéliát, akit 1937. május 19-én Pesten temettek el. Gyermekük Magda, Margit és Endre volt.

A Premontrei Főgimnáziumban végzett tanulmányai után a helyi Jogakadémia hallgatója volt. Jogi tanulmányait 1873-ban fejezte be Pesten, majd 1875 októberétől már ügyvédként működött Váradon.

A város társadalmának egyik vezéregyénisége, a kulturális és gazdasági élet tevékeny tagja volt. Ott volt – többek közt – a Bihar megyei Régészeti és Történelmi Egylet létrejötténél, a színház építésének egyik kezdeményezője volt. Az 1870-ben indult Nagyvárad napilapban jelentek meg cikkei, majd egy rövid ideig a Szabadság felelős szerkesztője volt. Sok éven át volt a Szabadelvű Pártnak az alelnöke, majd 1890-től az elnöke. Szaktudása elismeréseként 1891 és 1910 között az Ügyvédi Kamara elnöki székét is elfoglalhatta. A Nagyvárad Takarékpénztár igazgatótanácsának, valamint az Osztrák–Magyar Bank bíráló bizottságának tagjaként dolgozott a gazdasági élet fejlődését segítő hitelrendszer kidolgozásán és működtetésén.

Az 1905-ös általános választások idején a szabadelvű programmal induló Hlatky Endre lett a képviselő, Barabás Bélával a Függetlenségi Párt jelöltjével szemben. Az országgyűlésben a mentelmi bizottság, Váradon pedig a törvényhatósági és a közigazgatási bizottság tagjaként vált ismertté.

Helyi viszonylatban a Nagyvárad ismert vezércikkírója volt, majd 1898 októberében felkérést kapott, hogy legyen egy időre a Szabadság felelős szerkesztője. Ekkor már ismert személyisége volt Váradnak, elnöke az Ügyvédi Kamarának és a Szabadelvű Pártnak és közel tíz éven át közölte a Szabadság is írásait. Akkor lett a szabadelvűek lapjának a felelős szerkesztője (két hónapig), amikor országos szinten felerősödtek a pártharcok és helyi szinten pedig kezdetét vette a választási csatározás. (Többek közt Ritoók Zsigmond és Mezey Mihály mandátuma is lejárt.) A párt jelöltjei érdekében írt cikkeire nagy szükség volt ekkor, akik végül is elsöprő győzelmet arattak. Ebben az időben – mások mellett – munkatársa volt Szunyogh Szabolcs, Telegdy József, Nagy Endre, Örley

Kálmán, Hegyesi Márton, Nagy Márton, Berkovits Ferenc, Horványi Géza és Dús László is.

Irodalmi érdeklődésére utal az is, hogy jól ismerte Ady Endrét, és Szűcs Dezső szerint kisebb kölcsönökkel ki is segítette a költőt. Unokája, Bárdos Tamásné Hlatky Sarolta a Kossuth-kör tagjaként is dolgozott a város érdekében.

Az 1870-ben alkotott törvény bevezetésével, Várad is a törvényhatósági jogú városok sorába lépett. Ez a jogállás 1870–1920 és 1940–1944 között volt érvényben. (A törvényhatóságok önkormányzati joggal felruházott testületek voltak, amelyek a törvény korlátai között gyakorolhatták az önkormányzatot, az állami törvények közvetítését és foglalkozhattak közérdekű, sőt országos ügyekkel is. Az ilyen város önkormányzati jogánál fogva belügyeiben önállóan intézkedik, szabályrendeleteket alkot és ezeket végrehajtja, tisztviselőit önállóan választja, költségvetést állít össze, és ennek az előteremtéséről gondoskodik, valamint a kormányzattal közvetlenül érintkezhet.) Ezek a városok főispáni irányítás alá kerültek, amelynek vezető tisztviselője a polgármester volt, helyettese pedig a főjegyző. Így a törvényhatósági jog elnyerésével Várad is közvetlen kormányzati, belügyminisztériumi felügyelet alá került. A főispán a végrehajtó hatalom képviselője volt, aki ellenőrizte az önkormányzat működését.

Dr. Miskolczy Ferenc 1910. március – 1917. június között volt főispán, de a nagy kiterjedésű Bihar megye irányítása mellett nem vállalta a városi megbízást is. Így a város főispáni kinevezését a társadalmi és kulturális élet elismert képviselője, Hlatky Endre kapta meg.

Dr. Hlatky Endre 1910. december és 1916 közt volt Várad főispánja. Rimler Károly polgármesterrel a város építésén dolgozott, a háborús évek közellátásának felelősségteljes munkájában vette ki a részét. Odaadással igyekezett a hadiözvegyek, az árvák és a rokkantak életkörülményein segíteni. Minden kormánytámogatás elnyerésében a polgármester segítségére volt.

Ahhoz, hogy Rimler Károly Várad történetének egyik legjelentősebb vezetőjévé lett – többek közt –, a főispán hathatós, a váradiak

érdekét szolgáló támogatása is kellett. Feladatának tekintette „...boldoggá tenni imádott hazánkat... és minél nagyobbá tenni a szeretett városunkat.”

A Jogtudományi Közlönyben jelentek meg tanulmányai, cikkeit az Ellenőr és a Hon is közölte. Kiemelkedő értékű jogi szakmunkája 1893-ban jelent meg, az *Észrevételek az ügyvédi rendtartás törvényjavaslatáról* címmel.

Dr. Hlatky Endre főispán 1916. május 5-én hunyt el és az Olaszi temetőbe helyezték örök nyugalomra. A korabeli gyászjelentés szerint felesége, Örley Kornélia 1937-ben hunyt el és a Kerepesi temetőbe kapott végső nyughelyet. (A volt Olaszi temetőben egy sírkövön Hlatky Endréne és Hlatky Endre név volt olvasható minden más adat nélkül.) A főispán földi maradványa ma az Olaszi plébániatemplom kriptájában van, volt megyés püspökünk, Tempfli József áldozatos munkájának köszönhetően. Őexcellenciája, az egyháziakon kívül, a város életében jelentős személyiségek hamvait is kimentette a pusztuló temetőből. A Nagyváradi Ügyvédi Kamara, amelynek örökös tiszteletbeli elnöke volt, külön gyászjelentéssel búcsúzott tőle. Tette ezt akkor, amikor Ady megítélése nem volt egyértelmű Váradon. Ez azt látszik igazolni, hogy a főispán irodalmat, Adyt és a holnaposokat kedvelő váradi polgár volt. A költő Horváth Imrét is a pártfogásába vette. Kisebbik lánya szerint műsorigazgatóként támogatta József Attila szereplését is a rádióban, vagy verseinek a beolvasását. Így akarta ismertebbé tenni a költőt és elismerést szerezni neki.

Különben Hlatky Endre nagybátyja volt a színész Hlatky Lászlónak (1911–1982), az ismert Hacsek és Sajó jelenetek Sajójának.

Egykor utca örökítette meg nevét. 1941–1944 között a Zöldfa utcát Hlatky Endrére keresztelték. Fia, Endre 1895. július 4-én született Váradon. A premonstreieknél tanult, majd 1917-ben államtudományból doktorált. A szegedi ellenforradalmi kormány sajtóelőadója volt 1919-ben. A későbbiekben a külügynél dolgozott, majd a miniszterelnökségi sajtóosztályt vezette. Volt gróf Bethlen István miniszterelnök titkára is 1928 és 1931 között, majd a Károlyi-kormány idején a sajtóosztály vezetője. A Magyar Rádió

műsorigazgatója volt 1933 és 1940 közt és kormányfőtanácsos. Ekkor, mint a művészetet, irodalmat kedvelő közéleti személyiség támogatta Németh László (1901–1975, esszéista, drámaíró, a Magyar Rádió irodalmi osztályát 1934–1935 között vezette) és Cs. Szabó László (1905–1984, író, esszéíró, kritikus, 1935–1944 között a Magyar Rádió irodalmi osztályát vezette) kinevezését az irodalmi osztály élére. Barátságban volt – többek között – Kosztolányi Dezsővel és jól ismerte Kodály Zoltánt. Megalapítója és első elnöke volt a Magyar Sajtótudományi Társaságnak, és szerkesztette Váradra jöveteléig, a *Sajtó* című folyóiratot. Nóták és műdalok szerzőjeként is ismert *Az én falumban*, *Betyáros kis kalapomat*, *A hortobágyi halastónál*. Alkalmi verseket is írt, a német fogságban pedig elkezdte egy verses dráma megírását, majd Rómában töltött évei alatt kínai verseket fordított franciából magyarra. Széchenyi sajtópolitikai eszméit is rendszerezte, amely 1932-ben könyv alakban is megjelent. 1942-ben egy kisebb tanulmánya jelent meg Váradról a város történetével kapcsolatos alapismeretekkel. Váradon 1942-ben rendezték meg a Szent László Emlékévet, az ünnepség kötetbe rendezett anyagát Hlatky szerkesztette. Rozsnyay Kálmán az Ady- és a Holnap-emlékek lelkes gyűjtője 1942 tavaszán úgy határozott, hogy eladja ezeket. Erről értesítette is az Ady-emlékhely kialakítását tervező városvezetést. Hlatky beszámolója szerint, Tabéry Géza segítségével megegyeztek a vételárban is. A főispán december 4-én utazott Nógrádverőcére és egy előzetes leltár alapján Rozsnyaytól átvette a gyűjteményt. Az elhozott anyagot akkor a főispáni hivatal egyik szobájában helyezték el ideiglenesen. Beszélgetésük során felhozódott, egy mindenki által elfogadott főispán kinevezésének szükségessége is. (Addig katonai közigazgatás vezette a várost.) Felvetődött az a vélemény is, hogy Hlatky Endre lehetne a megfelelő személy. Erre a miniszterelnök akkor csak annyit mondott: „Hlatky Endre neve is rajta van a listán.”

És valóban, a kormánykörökben jól ismert Hlatky Endrét főispánná nevezték ki 1940. november 8-án (a katonai közigazgatás hivatalosan november 20-án szűnt meg, Váradon Rajnay Károly tábornok 26-án adta át a város irányítását) és egy ideig a vissza-

csatolt észak-erdélyi területeket is a felügyelete alá utalták. Az 1. hadsereg katonai közigazgatási csoportjának kormány megbízottja volt, amely Észak-Erdély közigazgatását irányította. Hlatky 1940 decemberében jelentéseket írt a katonai közigazgatás hiányosságairól és hibáiról. Hivatalát 1944 tavaszán hagyja el, lánya emlékei szerint a német csapatok Váradra érkezésekor az apja lemondott. (Váradon a zsidó lakosság gettózását május 3-án kezdték el, a deportálás május 25-én kezdődött, május 17-én Jáross belügyminiszter újra Rajnay tábornokot nevezte ki most főispánnak, tehát Hlatky ekkor már nem volt hivatalában.) A német megszállással és a zsidó lakosság deportálásával nem tudta összeegyeztetni személyes nézeteit. (Ekkor a polgármester Soós István is lemondott.) Visszatért Pestre, ahol 1944. szeptember 9-én a miniszterelnökség sajtóállamtitkárává nevezték ki. A menesztett Sztójay kormányfő helyett, Horthy kormányzó augusztus 29-én Lakatos Gézát nevezte ki miniszterelnöknek. Ez a kormány dr. Hlatky Endre államtitkárt tette a Magyar Távirati Iroda és a Rádió kormánybiztosává. A Horthy-proklamáció (a sikertelen kiugrási kísérlet) beolvasását a rádióban, 1944. október 15-én ő biztosította és ő jelentette be. Az újságíró és kritikus Mátrai Betegh Béla (1914–1981), mint szemtanú idézte fel ezeket a perceket. Szerinte is a proklamáció szövegét Hlatky Endre miniszterelnökségi államtitkár, az MTI és a Rádió kormánybiztosa hozta az intézetbe és ő rendelkezett annak beolvasásáról is.

Kisebbik lánya, Sarolta még élete alkonyán is emlékezett arra a napra, amikor anyjával a rádiót hallgatva (a légiriadót figyelték), meghallotta apja hangját. (Hlatky Sarolta 2007-ben még Váradra látogatott, 2012 februárjában hunyt el.)

Családja 14-én este látta őt utoljára. A kormányzói proklamáció beolvasása és politikai elkötelezettsége miatt Hlatkyt 1944. október 15-én a miniszterelnökségi hivatalából elhurcolták a nyilasok és átadták a németeknek. (Lexikonok szerint: „nyugatra távozott”!) Hlatky meghurcoltatása idején, a német fogságban – többek közt – együtt volt ifj. Horthy Miklóssal és Kállay Miklós miniszterelnökkel (1942. március–1944. március). A mauthauseni és dachau

táborból a közelgő szövetségesek miatt, a németek Dél-Tirolba vitték a foglyokat. Itt 1945. május 4-én az olasz partizánok és az 5. amerikai hadsereg katonái mentették meg a foglyokat. Az amerikai katonai vezetés Capri szigetére szállította őket, miután tisztázták szerepüket a háborúban, szabad emberként 1945. augusztus végén Rómába kerültek. (Ifj. Horthy Miklós levele lányaihoz, 1945. augusztus 25.) Mindezekről a volt főispán részletesen beszámol naplójában, amelyet *A halál közelében* címmel írt.

A Kállay családdal Rómában is tartotta a kapcsolatot. (Dr. Lakatos Sarolta: Emlékképek dr. Kállay Kristófné, Vásárhelyi Vera életéből.) A volt miniszterelnök menyével, Vásárhelyi Verával (1922–2000, író újságíró) bejárták Capri szigetét, Róma nevezetességeivel ismerkedtek, az irodalomszeretete kötötte őket egymáshoz, „pótapja” elvesztése 1957-ben nagyon megviselte Kállay Kristófnét.

Dr. Lakatos Sarolta a következőkkel egészíti ki a Hlatky Endréről közöltek: *„...ferences harmadrendű kamalduli szerzetes lett. Franciából közel 200 kínai verset fordított magyar nyelvre, irodalmi hagyatéka a Kállay Gyűjteménybe került.”*

A Várad folyóiratban Filep Tamás Gusztáv a világtól való elvonulásáról így ír: *„...a római Santa Maria dell’Anima katolikus papi intézetben, az Aracoeli templom világi Ferenc-rendi csoportjának tagjaként folytatta, illetve fejezte be földi pályafutását.”*

Itt nem egyértelmű a „ferences harmadrendű kamalduli” és a „világi Ferenc-rendi” megállapítás. A kamalduliak (Szent Romuald alapította 1012 körül) a bencés rend önálló ágát alkotják, Szent Benedek regulája szerinti szigorú remete életformát követve. A ferences harmadik rend, Szent Ferenc-től 1221-ben kapott regula szerint szerveződött és a Ferences Világi Rend megnevezéssel vált ismertté. Ők világi hívek, akik Szent Ferenc lelkeségét követve alkotnak közösséget.

Lehetett Hlatky Endre bencés oblátus (felajánlott) – „ferences harmadrendű kamalduli” megjelölés szerint. Ez a világi hívek olyan szerveződése, akik megőrizve világi életvitelüket csatlakoznak egy kolostor lelki közösségéhez. Így, akár egy kamalduli kolostorhoz is.

Felesége, rimaszombati Kazay Magdolna 1978-ban hunyt el és a Farkasréti temetőben helyezték örök nyugalomra. Gyermekük Károly, Zsuzsanna és Sarolta volt. A családfő érdemeit egy ideig elismerték, ami a következőkből is kitűnik. A Dobi-kormány miniszterelnökségi államtitkársága, 1949. január 21-én tartott ülésén hozott egyik határozatát így foglalták össze: „Dr. Hlatky Endre volt miniszterelnökségi államtitkár felesége részére folyósított részilletmény megvonása.” Ez azt jelentette, hogy az ekkor már a kommunistákkal együttműködő miniszterelnökség a Horthy-rendszer volt államtitkárának addig pozitívan értékelt tetteit, tovább nem méltányolta. Hlatky Endre Rómában hunyt el 1957. július 11-én,

Idősebb dr. Hlatky Endre akkor foglalta el hivatalát, amikor a város az urbanizáció virágkorát élte. A városfejlesztésben Rimler polgármestert támogatva, nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Várad egy korszerű polgárváros lehessen. Hivatali időszakának a végén kénytelen volt a háborús gondok enyhítésén dolgozni. Elismert jogi szaktekintélyként vált ismertté, a szabadelvűek vezéralakja, a Tiszák hű embere volt.

Ifjabb dr. Hlatky Endre főispán minden energiáját a második világháború helyi gondjainak megoldása, a számára sok esetben elfogadhatatlan törvények betartatása emésztette fel. Ezekben az embert próbáló években a váradi művelődési élet támogatása hivatali munkálkodásának kiemelkedő értéke marad. A német megszállást követően, sem mint politikus, sem mint kultúremler már nem tudta elfogadni a kialakult helyzetet és már nem akarta tovább az ezzel egyetértő kormányt képviselni – lemondásra kényszerült.

Idősebb Hlatky Endre már nem élte meg az első világháború végét, nem tudta meg hogyan alakult szeretett városa sorsa.

Fia, a második világháború vége felé, a kormányzói proklamáció közzétételével hozzá akart járulni ahhoz, hogy az ország helyzete jobb irányba forduljon. Ő tudta, hogy hogyan alakult szülővárosa sorsa. Pont ezért nem jött, nem jöhetett többé haza.

Az apa és fia, a két Hlatky főispán emlékét őrizzük meg, hogy tetteik értékteremtő hagyatéka ne felejtődjön el!

Vasile Alecsandri (1821–1890) költő, néprajzkutató, dramaturg és politikus, miniszter volt. Az 1848-as eseményekben való részvételért száműzetésbe került, ahonnan csak 1850-ben térhetett haza. Havasalföld és Moldva 1859-es egyesülése után, mint külügyminiszter szolgálta hazáját. A román irodalmi élet kimagasló alakjának tevékenységét 1867-ben akadémiai tagsággal ismerték el.

Hodossy Miklós utca – ma Timotei Cipariu

Hodossy Miklósról 1916-ban neveztek el utcát, amely tíz év múlva már Timotei Cipariu nevét viselte. 1941-ben újra az eredeti megnevezést kapta, a Szőlöst a Vasút utcával kötötte össze a velencei temető északi oldalán. 1947-től napjainkig újra Timotei Cipariu a neve.

Az 1796-ban született Hodossy Miklós, a jeles kormánybiztos alakja, az 1848–1849-es váradi és bihari események felelevenítése során általában háttérbe szorul. A konzervatív bihari követ, hűségesen szolgálta a szabadságharc ügyét, helye ott van a legkiválóbb '48-as bihari helytállók közt.

A család 1760-ban Szabolcs vármegyében igazolta a nemességét és a 19. század első felében már Biharban, Nagykerekiben, Köröszegapátiban, Esztáron és Ártándon birtokos. A debreceni csata után, gróf Rüdiger a család ártándi kúriájában tartotta a főhadiszállását.

Apja, Hodossy Sámuel volt, anyja pedig báró Podmaniczky Júlia. Hodossy 1817-ben a vármegye aljegyzője lett, majd táblabírája, 1832 és 1836 közt több ízben Bihar főjegyzője volt. Miskolczy Rozáliával 1828-ban kötött házasságot.

Az 1839. évi követválasztás alkalmával a konzervatív Tisza-párt, a liberális Beöthy Ödönt kibuktatta, helyébe Hodossy Miklós lett az országgyűlés bihari képviselője. Rövid időn belül lemondott, így ismét Beöthy lett a bihari követ.

Hodossy szerepe a megye közéletében, majd az 1848-as események során lesz jelentősebb. Április 20-án a belügyminiszter Beöthy Ödönt nevezte ki főispánnak. Hodossyt 1848. május 4-én a számvevőszék elnökének nevezték ki, amely tisztségről hamarosan

lemondott. Júniusban már a helyi rögtönítelő bíróság egyik elnöke lett. Az 1848. május 16-i belügyminisztériumi rendelet tíz honvédszászlóalj felállításáról intézkedett. Időközben elkészült a nemzetőrség összeírása is, akik július 15-én, a Vármegyeházán letették az esküt. A nemzetőrség szervezésére a vármegye Hodossy Miklósnak adott megbízást, aki erélyes intézkedésekkel megszervezte a két bihari nemzetőr zászlóaljat és két lovas századot is. Eredményes munkája elismeréseként 1848. szeptember 19-én törvényhatósági teljhatalmú kormánybiztossá nevezték ki.

Hodossy átvette a váradi várat, megerősítette a Király-hágót és megszervezte az 55. zászlóaljat. Kolozsvár eleste után, november 20-án, az Országos Honvédelmi Bizottmány Hodossyt az erdélyi hadsereg polgári teljhatalmú főkormánybiztosnak nevezte ki. Őt Beöthy Ödön váltotta fel, de Hodossy megyei kormánybiztosi kinevezése – egyetlenként – megmaradt.

Az újoncozás egyre nehezebb feladat elé állította Hodossyt is. De 1849 tavaszán erélyes intézkedései meghozták az eredményt. A debreceni vereség után, a belügyminisztériumi intézkedéseket már nem vállalta, félreállt, majd önként jelentkezett az osztrákoknál. A jوسفstadi fogházba került, majd Ártádon és Váradon élt.

Harmadik felesége, Miskolczi Rozália 1866-ban házat vett Budapesten, itt éltek. Budapesten hunyt el 1873. április 25-én.

Timotei Cipariu (1805–1887) román nyelvész és filológus volt. Görögkatolikus kanonok, nyomdát alapít, ő adta ki az első latin betűs román folyóiratot. A Román Akadémiai Társaság és az Astra alelnöke volt.

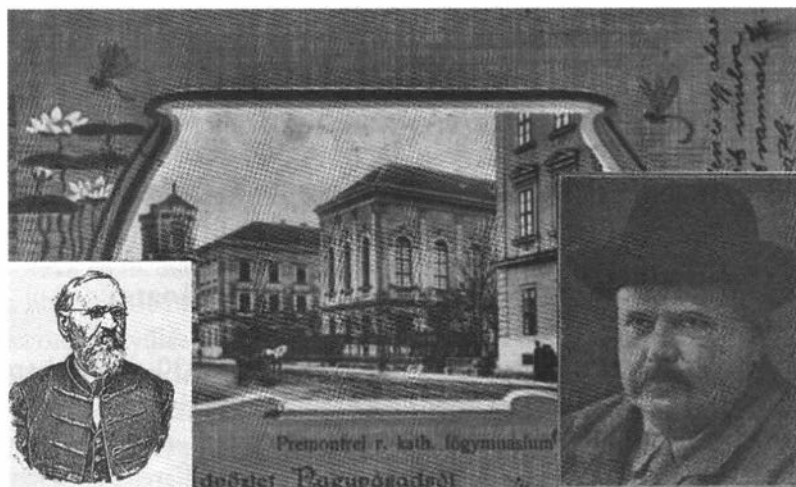
Dr. Hoványi Géza utca – ma Feldioarei

Ez az utca a Kommendás rét közelében az 1930-as években alakult ki és a pedagógus Friedrich Fröbel nevét viselte. Dr. Hoványi Gézáról nevezték el 1942-ben, majd 1947-től 1966-ig a vértanúhalált halt magyar jakobinus, Szentmarjay Ferenc emlékét őrizte. 1966-tól napjainkig Feldioarei a neve.

A kiemelkedő tudású gazdasági szaktekintély, dr. Hoványi Géza, Nagyváradon született 1853. június 4-én. Gazdasági és jogi tanulmányokat végzett, majd Pesten doktorált. Gyorsan ívelő karrierjét a Nagyvárad Takarékpénztárban kezdte, amelynek később elnök-vezérigazgatója lett. Tagja a Kereskedelmi és Iparkamarának, a Kereskedelmi Csarnok alelnöke, a Törvényszéknek kereskedelmi szakértője és több vállalat igazgatótanácsi szakértője volt. Kivette részét a város társadalmi és művelődési életéből is. Mint a Színügyi Bizottság tagja szorgalmazta Szigligeti szobrának felállítását. Részt vett a politikai életben is, 1910 és 1912 között parlamenti képviselő volt. Hoványi Géza 1912-ben Pestre költözött és két évtizeden át a Biharmegyeiek és Nagyváradiak Szövetségének az elnökeként is tevékenykedett. 1903-ban feleségül vette Ámon Margit nagyváradai primadonnát.

A haza és a köz szolgálatában végzett tevékenysége elismeréseként 1916-ban tanácsosi címet kapott. 1939. október 24-én hunyt el. Hamvai a Kerepesi temetőben nyugszanak.

A köröstarjáni Hoványi család múltja Nagyvárad történetének része, többüknek jelentős szerepe volt a város kulturális, politikai, egyházi és társadalmi életében.

Az apa és fia – Hoványi Lajos és Gyula

A családtörténetből Hoványi Géza mellett még négy olyan személyiség nevét lehetne kiemelni, akik befolyásolták és alakították Nagyvárad múltját. Mindannyian a címerükben látható „Ora et labora” (Imádkozz és dolgozz!) jelmondatot szem előtt tartva éltek.

Érdeemes a nagyváradi oktatástörténet két jeles képviselőjének, az apa, Lajos és fia, Gyula, valamint a jeles egyházi író és hitszónok Ferenc és a szintén Ferenc névre hallgató főorvos élettörténetével megismerkednünk.

A Gömör vármegyéből származó család, 1772 és 1820 között élő János nevű őseitől kezdve a családtörténet egyre több adattal bővül és a család múltja mindinkább beékelődik Bihar vármegye és Nagyvárad történetébe. Hoványi János 1800-ban Köröstarjába költözött, majd 1818-ban Váradra, ezzel elkezdődött a Hoványiak itteni története. (Hoványi János 1820-as – a helyi sírkőfaragás szempontjából kiemelkedő értékű – sírköve az 1990-es évek végén pusztult el a volt Olaszi temetőben. Ott volt lányának, Annának és még néhány családtagnak 1866-ban állított síremléke is. A címeres Hoványi obeliszka ma is a volt temetőben van.)

A köröstarjáni Hoványi család két tagja, Lajos és fia, Gyula, Várad oktatástörténetében jelentős helyet foglalnak el. A folyton helytálló, tenni akaró pedagógust képviselték, a magyar oktatásügyért küzdők legjobbjai közül valók. Ők az 1848–49-es szabadságharcot követő megtorlás és németesítés ellenére, vagy a trianoni diktátumot követően is a katedrán maradtak a magyar oktatás védelme érdekében.

Hoványi János és tamásfalvi Thury Jozseffa hatodik gyermeke, Lajos, 1812. augusztus 23-án született Köröstarjában. Gimnáziumi tanulmányait 1821 és 1826 között Váradon végezte, majd filozófiát tanult Lőcsén 1827 és 1828 között. Hazatérve jogot hallgatott Váradon, 1830-ban már Tisza Lajos, majd Hodossy Imre főjegyzők mellett írnokoskodott. Ezt követően, 1832 nyarán már Klobusitzky Péter kalocsai érsek jurátusa. Ügyvédi oklevelét 1832-ben kapta meg és 1838-ig mint gyakorló ügyvéd dolgozott. Ebben az évben kinevezték a váradi Jogakadémia helyettes tanárává.

Hoványi Lajos 1841-ben megkapta a rendes tanári állást, 1845-ben jogtudorrá avatták, majd munkája elismeréseként 1850-ben az igazgatói széket is elfoglalhatta.

Az osztrák kormány 1858-ban felfüggesztette igazgatói állásából, de mint helyettes igazgató, 1860-ban újra az intézmény élén állt. A vallás- és közoktatási miniszter 1871-ben ismét rendes igazgatónak nevezte ki, és ezen állását meg is tartotta 1879-ig, amikor saját kérésére nyugdíjba vonult.

Politikai tevékenységét 1845-ben kezdte, amikor Bihar táblabírája lett. A szabadságharc idején, 1849-ben a város képviselőtestületének a tagja volt és nemzetőr. Bár mindez későn jutott a hatalom tudomására, de ez volt az oka, amiért elmozdították igazgatói állásából. Az 1860-as évektől ismét szerepet vállalt a megye és a város politikai életében. 1860 és 1875 között a megye kórházi és a város pénzügyi képviselőtestületi bizottságának tagja volt. Haláláig a városi törvényhatósági bizottságnak tagja maradt.

A családtörténeti feljegyzések szerint is, a társadalmi életből is kivette részét. Alapító vagy tiszteletbeli tagja volt a Koldusápoló Intézetnek, a Csesztivó Intézetnek, a Kaszinónak és a Takarékpénztárnak.

A szabadságharcot követő szigorító és megtorló intézkedések a Jogakadémia életében is változásokat hoztak. Az osztrák kormány 1851-től megtiltotta a politikai tudományok oktatását, majd 1851-től kötelező lett a német nyelvű oktatás, a tanári karnak új hivatali esküdt kellett tennie. Az igazgatásban is szervezeti változtatásokat léptettek életbe, majd a bölcsészeti kar megszűnt. A megmaradt jogi kar élére került Hoványi Lajos, aki minden változás és megszorítás ellenére vállalta azt. Számára az oktatás volt az elsődleges és mint igazgató „menteni a menthetőt” gondolattal igyekezett irányítani a jogi kart. A Jogakadémia életében egyre szigorúbb intézkedések léptek életbe. Már 1852-ben kötelezővé tették az osztrák pénzügyi törvények oktatását, valamint a tanári karnak egyenruhát kellett viselni. A következő évben megtiltották a szakáll és a Kossuth-kalap viselését. A Jogakadémia pecsétjének körirata német lett, majd 1854-től már a kétfejű sas is rajta volt. Ettől

az évtől vált kötelezővé az osztrák polgári- és büntetőjog oktatása, majd 1856-tól az osztrák történelemé is.

A nemzeti önérzetében is megsértett egykori nemzetőr, Hoványi Lajos mindezek ellenére a katedrán maradt a magyar oktatás védelmében. Mint láttuk, 1858-ban igazgatói állásából elmozdították, de 1861-től mint helyettes igazgató, majd 1871-től 1879-ig, nyugdíjba vonulásáig, rendes igazgatóként vezette a Jogakadémiát. Közben magyar magán- és közjogot, aztán kereskedelmi és közigazgatási jogot, majd nyugdíjba vonulását megelőző években kereskedelmi- és váltójogot, valamint törvénytudományi előadást adott elő.

Nyugdíjba vonulása alkalmából az uralkodó tanácsosi címmel tüntette ki, majd 1882. augusztus 12-én magyar nemességet kapott. Az augusztus 18-án elhunyt Hoványi Lajossal ezt már nem tudták közölni. A pályatárs, dr. Bozóky Alajos a Nagyvárad Királyi Jogakadémia százados múltja című, 1889-ben megjelent munkájában így jellemzi a 40 éves tanári és közéleti munkásságot maga mögött hagyó Hoványi Lajost: *„...mint igazgató hivatala, mint jogtanár a tudomány, mint polgár az önzetlen hazafiság, mint családfő a társadalom iránti kötelezettségeit mindvégig híven és egész odaadással teljesítette.”* Második felesége, Rossy Karolina 1887. december 24-én hunyt el. (Első felesége Popovics Mária.) Mindkettőjük neve ott olvasható a volt Olaszi temetőben lévő családi sírhely obeliszkjén.

1886. március 10-én az uralkodó engedélyezte a köröstarjáni előnév használatát is a Hoványiaknak. Az apja nyomdokaiba lépő Gyula 1860. március 24-én született a Nagy Magyar utca 251. szám alatti házukban. Váradon érettségizett 1877-ben a Premontrei Főgimnáziumban, majd szintén itt két évig jogot tanult és két évet pedig Pesten. Tanári pályára készülve, már 21 évesen doktori diplomát szerzett. Állami ösztöndíjasként 1883 és 1884 között Strassburgban, Párizsban, Berlinben és Londonban tanult. Tanárai olyan ismert szaktekintélyek voltak, mint Apáthy István, Vécsey Tamás, Szilágyi Dezső, a későbbi igazságügyi miniszter, Kerkápoly Károly, a későbbi pénzügyminiszter, Wekerle Sándor, a későbbi miniszterelnök, Kautz Gyula vagy Lechner Ágoston.

Külföldi tanulmányait követően 1885-ben a pesti egyetem magántanárává nevezték ki. Néhány hónap elteltével már a váradi Jogakadémia nyilvános, rendkívüli tanára lett a büntetőjog és a jogbölcselet tanszékén. Katedráján egy év híján ötven évig, 1934-ig tanított.

A családi feljegyzések szerint az akadémia dékánja volt 1912–1913 között, majd 1919–1925 közt szintén. Egy sor tudományos munkája nyomtatásban is megjelent.

Ady Endre 1900-ban Hoványi Gyula hallgatója volt. A költő egy gúnyverset is írt tanáráról, amelynek első négy sora így hangzik: *„A katedrán egy alak ül.../ Ha jól látom Hoványi Zsül/ Szegény Kant – vén bölcselő/ Téged ad most épp elő”*. A vers a budapesti Reggelben 1936-ban jelent meg, amelyet Temesvárról Ady egyik volt évfolyamtársa küldött el.

Tanári munkája mellett a város gazdasági, politikai és társadalmi életében is részt vett. 1895-től az impériumváltásig szinte állandó választott tagja volt a törvényhatósági bizottságnak. Számos tiszteletbeli közfunkciói mellett a Koldusápoló Intézetnek pénztárosa, a Biharmegyei Nemzeti Kaszinónak tagja, a Szigligeti Társaságnak választmányi tagja, a Múzeumok és Könyvtárak tiszteletbeli tagja, a Biharmegyei és Nagyvárad Történelmi és Régészeti Egyletnek 1913–1935 között választmányi tagja volt.

Kétszer nősült, első felesége Szabó Gabriella, második felesége pedig Korda Irén volt. Házasságaiból kilenc gyerek született.

Szeretett sakkozni (a Sakkör elnöke volt), Czárán Gyulával hosszú gyalogtúrákon vett részt, nagy könyvtára volt, amelyből időnként sok könyvet adott a Jogakadémiának. Szerette Váradot és szerette otthonát a Hidegser (Kórház) utcában.

Élete talán legnehezebb éve volt 1919, amikor döntenie kellett, hogy marad-e és hűségesküt tesz-e az új hatalomnak. Hoványi Gyula helyzete sokban hasonlított apja önkényuralom alatti megpróbáltatásaihoz. Maradt és letette a hivatali esküt, amiért sokan bírálták. Például volt tanítványa, Hlatky Endre, a volt főispán halálakor a következőket írta a családnak: *„Hálával és szeretettel kell tehát Reá emlékeznek most, amikor elhagyta családját, házát, Váradot,*

kiket annyira szeretett, hogy érettük hibázni is tudott, elfeledvén, hogy a hibátlanok milyen hamar mondanak ítéletet.” Szolgált tovább az akadémiát, hatvanévesen tökéletesen megtanulta a román nyelvet, ha kellett, ezen a nyelven is szabadon tartott előadást. Azért maradt Váradon, hogy tovább taníthasson abban az intézetben, amelybe szinte belegyökerezett. Mikor Lajos fia megkérdezte, hogy miért maradt, ezt mondta: „*Én Váradhoz nőttem, én itt maradok*”. A többször a felszámolás küszöbén álló akadémia megmentésén fáradozott. Apja emlékére egy alapítványt is tett 1932-ben, amely egy diák külföldi tanulásának a költségét fedezte.

Élete nagy csalódása volt 1934-ben, amikor az akadémiát beolvastották a kolozsvári egyetembe. Már 1930-ban nyugdíj jogosult volt, de az új hatalom is elismerte kiváló oktatói munkáját, így a katedrán maradhatott 1934-ig, amikor nyugdíjba vonult. Hosszas betegeskedést követően 1939. november 26-án hunyt el. A volt Olaszi temetőben alussza örök álmát, a családi síremlék az ő nevét is őrzi.

A váradai oktatástörténet e két kiemelkedő személyisége közel száz éven át tanított a Jogakadémián. Az intézmény falán elhelyezendő emléktábla két olyan oktató nevét örökíthetné meg, akik sokat tettek a magyar felsőfokú oktatásért és megmaradásáért.

Többek közt ilyen volt a jeles egyházi író és hitszónok Hoványi Ferenc is (a fenti Lajos öccse), aki 1816. április 2-án született Köröstarjában. Tanulmányait Váradon kezdte, majd 1832-től a bécsi Pazmaneumban papnak tanult. Miután Pesten bölcsészdoktori oklevelet szerzett, 1836-ban visszatért Váradra. A teológia doktori címet is elnyerve, 1838-ban szentelték pappá. Karrierje töretlen ívű: körösvölgyi, majd szilágysomlyói alesperes, Kraszna táblabírája, Pesten tanári kinevezést kap és a császári udvarban magyartanár. 1848-ban váradai kanonoki, 1853-ban préposti és 1854-ben pápai prelátusi címet kapott. Sok teológiai műve nyomtatásban is megjelent, 1858-tól az MTA tagja volt. Minden vagyonát egyházi és jótékony célra hagyta. A nagypréposti és a püspöki szék várománya volt. Váradon hunyt el 1871. december 11-én, hamvai a Bazilika kriptájába kerültek.

Hoványi Lajos jogakadémiai igazgató egyik fia, Ferenc 1850. június 7-én született Váradon. A bécsi orvosi diploma megszerzése után járási, községi, uradalmi és házi-orvosi évek után Lipovnitzky István püspök rábízta a Szent László, majd a Félixfürdő orvosi tisztét. Tíz évig dolgozott balneológusként, majd a Jogakadémián tanított. 1885-től szentszéki orvosként működött és a Szent József Kórház orvosi teendőit is ellátta. Ezt követően a Közkórház főorvosa volt. Mint tiszti főorvos, a közegészségügy javításán munkálkodott. Sürgette a Járványkórház megnyitását, neki köszönhető a Gyermekkórház felállítása. Ezekre a célokra gyűjtést is szervezett és saját vagyonából is jelentős összeget áldozott. Alapító vagy pártoló tagja volt több orvosi és kulturális intézménynek. 1903. szeptember 4-én hunyt el. A főorvos testvére volt a kiemelkedő tudású gazdasági szakteknitély, Hoványi Géza. Városunk oktatástörténetében kiemelkedő szerepet vállalt Hoványi Lajos és fia, Gyula mellett, az említésre került családtagok életútja is összefonódik Várad múltjával, helytörténetünk részé. A családi címeren olvasható „Ora et labora” jelmondat gondolata apáról fiúra öröklődött, és ezt a Hoványi-lányok is magukénak vallották. Hoványi Gyula fiának, a törvényszéki bíró, Józsefnek a lánya, Hoványi Judit. Ő is e gondolat jegyében nevelte fel tíz gyermekét Kristófi János festőművész oldalán. A festőművész 1925. december 15-én született Monospetriben. Nagyváradon élt 1954-től, ahol harminc éven át nemzedékeket nevelt a művészet szeretetére. A jól ismert művész a város festője és hűséges polgára volt. Városunkban hunyt el 2014. január 5-én. A keramikusként is kiváló anya, a Hoványi-ősök szellemi és anyagi hagyatékának a legjobb ismerője, s leghűségesebb őrzője.

Ipolyi Arnold utca – ma Trotuşului

Az 1942-ben kiadott térkép tanúsága szerint az Őssi telepen neveztek el egy utcát Ipolyi Arnold püspökről. Ez a külvárosi utca is az 1930-as években csak számmal jelölt volt, ezt követően a főpap nevét kapta, majd 1947-től Brassóként jelölték. Az 1966-os általános utcanév-változtatások során lett Trotuşului, egész napjainkig.

Ipolyi Arnold hitvallása, amely szerint egész életében munkálkodott, a következő volt: *„Őrizzük emlékeinket, gyűjtsük össze töredékeinket, nehogy végleg elveszsenek, s az által üresebb legyen a múlt, szegényebb a jelen, s kétesebb a jövő.”*

A magyar művészettörténet-kutatás egyik kiemelkedő képviselője, besztercebányai, majd váradi püspök, Ipolyi (Stummer) Arnold Ipolykeszin született 1823. október 18-án. Papnövendék, majd a nagyszombati szemináriumban, ezt követően a bécsi

Pázmány- intézetben teológiát tanult. 1847-ben szentelték pappá, 1849-ben Zodor lelkésze, majd 1858-ban az Akadémia levelező, 1861-től pedig a rendes tagja lett. Egri kanonoknak nevezték ki 1863-ban, 1867-ben a teológia doktora lett. Ipolyi 1867-ben apát és a Kisfaludy Társaság tagja, nagy szerepe volt a Magyar Történelmi Társulat létrehozásában, amelynek 1878-tól az első elnöke. Ipolyi 1876 és 1886 között az Országos Közoktatási Tanács, 1880 és 1885 között az Országos Magyar Képzőművészeti Tanács elnöke. A fővárosba költözött, ahol a papnaveelő kormányzójává nevezték ki, az egyetemen a hittan szak vezetője. Időközben a Szent István és a Szent László Társulati alelnöknek választották. Ipolyi Arnoldot 1871. szeptember 23-án besztercebányai püspöknek nevezték ki. 1880-ban belső titkos tanácsos és a Vaskorona-rend tulajdonosa.

Nagyváradi püspökké 1886. február 18-án nevezték ki, de a püspöki széket csak július 12-én foglalta el. Öt hónap múlva, december 2-án elhunyt. Összes vagyonát egyházi és kulturális célokra hagyományozta.

Élete során foglalkozott régészettel, népköltéssel és a népi ipari emlékekkel. Legjelentősebb a művészettörténettel kapcsolatos munkássága, nevéhez fűződik a rendszeres műemlékvédelem

kidolgozása. A magyar mitológiakutatás nélkülözhetetlen forrása a *Magyar mythologia* című munkája, amelyben a magyar népköltészet és hiedelemvilág általa összegyűjtött adataiból az ősvallás rekonstruálására vállalkozott. Gazdag gyűjteményét az államra és az Esztergomi Keresztény Múzeumra hagyományozta.

A váradi Bazilika altemplomában temették el. A Bazilika jobb oldali hajójának egyik pilléréen látható életnagyságú bronz reliefje, amely Kiss György alkotása.

Iványi Ödön utca – ma George Barițiu

Az Iványi Ödön utca 1941-ben az Úri utcát kötötte össze a Szilágyi Dezsővel, a Főposta mellett. Már az 1859-es Halácsy-féle térképen is szerepel, amikor Borz a megnevezése, ez is maradt 1926-ig. Ezt követően George Barițiu, majd 1941-ben nevezték el az újságíróról. 1947-től napjainkig ismét az erdélyi román sajtó megteremtőjének nevét viseli.

Iványi Ödön 1854. november 18-án született Váradon. A premontrai főgimnáziumi tanulmányai után, 1878 őszétől az ellenzéki *Bihar* című lap munkatársa.

Ő vezette be a lapnál a tárca rovatot. Írásait az erős szociális érzékenység radikalizmusba kicsúcsosodó felfogása itatta át.

Első elbeszéléskötete 1979-ben jelent meg, *Rajzok és elbeszélések* címmel, majd 1881-ben a *Tarka lapok* című kötete.

Egy párbajvétségért a váci fogházba került, ahol megismerkedett Frankel Leóval és általa a szocialista eszmékkel. Nem jött haza Váradra, Aradon folytatta újságírói munkáját. 1882-től a *Kortés*,

majd az *Arad és vidéke* szerkesztője, 1887-től főmunkatársa volt az *Alföldnek*. Közben újabb elbeszéléskötetei jelentek meg: *Egy könyv* 1883-ban és a *Tárcák* 1888-ban.

Hamarosan megírta főművét, *A püspök atyafisága* címmel, amely a magyar realista regény kezdetét jelentette.

Visszatért Váradra és 1891. október elsején átvette a *Nagyvárad* irányítását. Egy, a pártoktól független lapot hozott létre, megújult külsővel és új rovatokkal. Ő hozta Váradra Sas Edét és Fehér Dezsőt, bevont a lap írógárdájába olyanokat, mint Várady Zsigmond, Lovassy László vagy Némethy József. A sok munka kikezdte egészségét és 1893. október 19-én tüdőbajban elhunyt.

A kortársak megbecsülése és kegyelete nem bizonyult tartós-nak, hamar elfeledték, a sajtó- és irodalomtörténet nem tartotta számon. Sírhelye a váradi Olaszi temetőben volt, csontjai ma is ott porladnak a parkká becstelenített egykori sírkert területén. A rogériuszi református templom tornyán elhelyezett emléktáblán, ismert, a volt temetőben egykor eltemetett személyiségek nevei között Iványi Ödön is szerepel.

A történész-publicista és teológiát végzett George Barițiu 1812 és 1893 között élt. Mint az erdélyi román sajtó megeremtőjét tartjuk számon. Sokat tett a román kultúra és irodalom érdekében, vezetve az *Astra* szervezetet.

Juhász Gyula utca – ma Juhász Gyula

A költőről 1942-ben neveztek el utcát. (Holdvilág – Luminei 1939-ben, 1942 és 1966 közt Luminii, 2009-től ismét az ő nevét viseli.) Feltehetően nem is lakott ott, vagy nagyon rövid ideig, ellenben gyakran megfordult Tabéry Géznál, aki az utca elején lakott.

Juhász Gyulát Várad mindig a magáénak vallotta és emlékét máig ápolja, Így, az utcanevek kapcsán is, a Váradon töltött éveit érdemes röviden feleleveníteni.

A költő 1883. április 4-én született Szegeden és ott is hunyt el 1937. április 6-án. A gimnáziumot Szegeden végezte el, ebben

a városban jelentek meg első versei is. Előbb piarista novicius, majd 1903 és 1906 közt a pesti egyetem magyar–latin szakos hallgatója volt.

Letéve a tanárvizsgát, előbb a máramaroszigeti piarista gimnáziumban tanított, majd a lévai piaristáknál. Időközben újságírói sikerei voltak, megjelent az első verseskötete és túl volt az első öngyilkossági kísérletén.

A váradai Premontrei Főgimnázium helyettes tanári kinevezése 1908. február 1-jétől szól és 1911

februárjában megkapta felmondását. Városunkban ismerkedett meg Sárvári Annával, s az egyik megalapítója volt *A Holnap* antológiát kiadó irodalmi mozgalomnak.

Várad után a szakolcai, majd a makói főgimnáziumban tanított. Egy újabb öngyilkossági kísérlet után elmebetegnek nyilvánították. 1918-ban a szegedi Nemzeti Tanács társelnöke, a kommunista hatalom híve lett. A tanácsköztársasági tevékenysége kettétörte életét. A későbbiekben három alkalommal is megkapta a Baumgartner-díjat. Az elért sikerrel nem tudott mit kezdeni, végül megmérgezte magát.

Váradra érkezését követően, igyekezett a Premontrei Főgimnázium közelében lakást szerezni. Szigligeti Ede szülőházában lakott, hátul az udvarban egy nagyon szerény szobában. Rövidebb ideig ebben az utcában a 21. szám alatt is lakott.

Juhász Gyula nem csak tanárnak jött Váradra, visszatért életkedve, hatalmas lendülettel kapcsolódott be az itteni irodalmi életbe, cikkei és versei jelentek meg a *Szabadságban*, a *Nagyváradban* és a *Nagyváradai Naplóban*.

Várad elbűvölte, egy életre szóló élményt kapott ettől a városból, és megkapta a legnagyobb ajándékot, itt ismerte meg Sárvári Annát, a színésznőt. E különös, beteljesületlen szeremből születtek meg az *Anna*-versek.

Ott bábáskodott A Holnap irodalmi társaság (1908 áprilisában) megalakulásánál, majd A Holnap antológia mindkét számának a megjelenésénél. (1908 szeptembere és 1909 áprilisa.)

Juhász Gyula soha nem feledte el szeretett városát, (ő „körösmenti Párizs”-ként említi), mint ahogy a váradiak sem felejtették el. Utcát neveztek el róla 1942-ben (ma is az ő nevét viseli), s ebben az évben avatták fel a ma is meglévő emléktábláját a premontreiek épületében, ahol tanított. A sorozatos megemlékezések mellett ki kell emelni F. Diósszilágyi Ibolya, a költő váradi éveiről írt tanulmánykötetét és azt a tényt, hogy a központban, 2012-ben felavatott Holnapos szoborcsoport egyik alakja Juhász Gyula.

Kapucinus utca – ma General Traian Moşoiu

A Kapucinus utca 1941-ben a Szent László teret kötötte össze a Mussolini térrel. Várad egyik legrégebbi utcanéve, gyakorlatilag, praktikus módon, a volt Magyar utcát a rendház és a templom felépítését követően nevezték el. Nevét 1926-ban – politikai megfontolásból, a román nemzeti önérzet kihangsúlyozásaként – Andrei Şagunara változtatták. A Kapucinus megnevezést követő négy év után, 1947-ben újra a metropolita nevét viselte, majd 1966-ban a semmitmondó Prahovei lett. A tábornok nevét vette fel 2009-ben, a román nemzeti érzések ébrentartása érdekében.

Emődi András kutatásai szerint (Kapucinusok és könyvtárak Nagyváradon a 18. században, Nagyvárad–Budapest 2006), a rend letelepedésének az éve 1727. Az akkori Német utcában volt a földszintes, szerény rendházuk.

Újvárosba telepedve 1734-ben tették le a kolostortemplom alapkövét, az építkezés 1738-ban már jól haladt, 1742-ben szentelték fel a templomot és a főoltárt. A kétszintes kolostor a templom keleti falához csatlakozik.

Az 1836-os tűzvész során a rendház és a templom komoly károkat szenvedett. A részbeni átépítések eredménye az épületegyüttes mai formája. A tűzvészt követően a kapucinus rendház klasszicista stílusban újult meg.

A kolostortemplomot a természeti csapás után 1838-ban szentelték újra. A klasszicista stílus egyszerű formát viselő templom a rendházzal együtt szerepel a város műemléklajstromán.

Karácsonyi János utca – ma Olimpiadei

A Kanonok sort (Pázmány Péter utca) kötötte össze az Olaszi temetővel (Nagytemető). 1931-ben Cosânzeana a neve, 1941-ben Karácsonyi püspök, 1944-től 1966-ig Augustin Silaghi és ez után Olimpiadei lett.

A nagyvárad római katolikus püspökség kiemelkedő szerepet vállalt a magyar kereszténység évszázadai alatt. Egyházi jelentősége mellett főpapjai is hozzájárultak az egyetemes magyar kultúra, tudomány és művelődés fejlődéséhez.

Nagyvárad tudós főpapjairól – egyházi és közeleti szerepük révén – joggal neveztek el 1941-ben utcát városunkban.

Karácsonyi János nem városunk szülötte és nem itt van végső nyughelye, de élete és munkássága ezer szállal kötődik Váradhoz. Sokgyermekes családban, 1858. december 15-én született Gyulán. A várad Szent József Fiúnevelő Intézetbe került 1871-ben, ahol

hat évet tanult. 1877-ben már papnövendék, a premontreieknél tanult, ahol 1878-ban érettségizett, majd a budapesti teológiai tanulmányi évek következtek. Nogáll János püspök 1882-ben szentelte áldozó pappá és Békésbe került. Ezt követően hat éven át volt váradolaszi plébános és a Főreáliskola hittantanára. 1885-ben teológiai doktorrá avatták, 1894-ben biharpüspöki plébános és 1896-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja lett. 1904-ben megkapta a rendes tagságot, egyben a budapesti egyetem hittudományi karán tanári állást is.

Nagyvárad kanonoki kinevezését 1905. május 18-án kapta meg, a következő évben az egyházmegyei főpénztár vezetését is átvette. A király 1907-ben hollótavi címzetes préposttá, 1916-ban pedig vovárdriai címzetes püspökké nevezte ki.

Az 1919-es hatalomváltás után is a városban maradt.

Közéleti tevékenysége is jelentős. 1909-től a Katolikus Kör elnöke volt és a vármegye törvényhatósági bizottságának a tagja. A *Tiszántúl* kiadásával foglalkozott, amikor a Szent László Nyomda elnöke volt, a Sebes-Körös Vízsabályozó Társulat elnökeként újabb feladatok megoldásán dolgozott. Az Irgalmas nővérek intézetének a vezetését 1921-ben vette át. 1922-ben már a Koldusápoló és a Szent László Menedékház is irányítja, egyben a Szigligeti Társaság elnöki székében is őt találjuk.

Történetíró, régész és nyelvész volt. 51 önálló munkát írt és 181 értekezést. Kiadta a váradi tüzesvas próbákról írt művét, írt egyes jelentős történelmi személyiségekről, mint Szent István, Szent László, Szent Imre, Toldi Miklós vagy II. Rákóczi Ferenc. Egyháztörténelmi munkái mellett kiállt a magyar történelmi tények mellett, bírálta a román történetírást.

1929. január 1-jén hunyt el, Gyulán helyezték örök nyugalomra. Ma Váradon sem utca, sem emléktábla nem őrzi nevét.

Károly Irén utca – ma 12 Octombrie

A 19. századi Árok utca 1900-ban Rómer Flóris lett, 1920-ban Uzinei Electrice, 1941-ben Károly Irén, 1944 után napjainkig 12 Octombrie.

Károly József Irén nem városunk szülötte, de tudományos és közéleti tevékenysége révén kötelességünk emlékezni rá.

Göncön (Abaúj-Torna) látta meg a napvilágot, 1854. március 6-án. A kassai Premontrei Főgimnáziumban tanult, majd belépett a piarista rendbe. Érettségi után Selmecbányán tanított, majd 1875-ben belépett a premontrei rendbe, ekkor vette fel az Ireneus nevet. A rend nagyváradi főgimnáziumába került 1881-ben, közben a kolozsvári egyetemen tanári diplomát szerzett, majd az 1882. évi pappá szentelése után filozófia doktori címet is szerzett. Közel 33 évig volt a Premontrei Főgimnázium matematika és fizika tanára. A tudományos kutatást és annak gyakorlati felhasználását mindig elsőrangú feladatnak tekintette. Ennek eredményeként az 1900–1901-es tanévben drót nélküli távirót készített. Az elektromosság területén főleg az elektromágneses hullámok és a röntgensugarak vizsgálatával foglalkozott. A tanintézet szertárában, 1896-ban röntgenlaboratóriumot hozott létre.

Nagy érdemeket szerzett a város villamosításának megvalósítása terén. Közérdekű tevékenységének elismeréseként 1901-ben, a városi törvényhatósági bizottság tagjává választották.

A kolozsvári egyetem magántanáráként 1906-tól dolgozott, ennek okán 1913-ban feladta váradi tanári állását.

A trianoni diktátumot követően a főgimnázium ügyeit gyakorlatilag ő intézte, annak 1923-as megszűntéig. 1929. március 13-án hunyt el. Földi maradványait, az egyre jobban pusztított Olaszi temetőből a premontrei templom kriptájába menekítették. Síremléke a templom rendház felőli falában kapott helyet.

Kecskeméti Lipót utca – ma Universităţii

A főrabiról 1941-ben, a Rulikowski temető melletti, a Bóné-kúthoz vezető utat nevezték el. Ennek a megnevezése 1859-ben már Bónai kúti út. Rulikowskiról nevezték el 1916-ban, majd 1926-ban Umbrei a neve 2009-ig, amikor az Universităţii megnevezést kapta.

A neológ főrabbi, a legmagyarabb váradi zsidó, dr. Kecskeméti Lipót, mindig magyar nemzetiségű izraelitának tekintette magát

Az irodalomtörténész, bibliakutató, vallástudós és kiváló hitszónok, Kecskeméti Lipót, 1865. február 25-én született Kecskeméten. A budapesti rabbiképzőben, majd a berlini egyetemen tanult.

1888-ban doktorált, 1890-ben a nagyváradi neológ hitközség rab-bijává választották. Középkori zsidó költőket fordított magyarra, a magyar nyelv kitűnő ismerője volt. A Szigligeti Társaság tagja. Az általa 1929-ben létrehozott zsidó gimnázium öt éven át magyar tannyelvű volt.

Városunkban hunyt el 1936. június 8-án. A neológ zsidó temetőben lévő síremléke Színi Sebő Zoltán (1906–1961) szobrász munkája.

Vállalva 1920 után is a kisebbségi magyar sorsot, egyik beszédében a következőket mondta: *„Asszimiláns zsidók vagyunk, de nem úgy, hogy tegnap ez, holnap más, hanem úgy, hogy ahhoz, amik voltunk hozzáadjuk azt, aminek lennünk kell.”* 1941-ben utcát neveztek el róla, a családját pedig 1944-ben deportálták...

Lukács György utca – ma Nicolae Jiga

Már 1859-ben Kőfaragó az utca neve, majd a polgármester nevét viseli az 1900-as évek elejétől 1923-ig. Ekkor Nicolae Jiga a megnevezése 1941-ig, ekkor ismét Lukács György, 1947-től 1966-ig Nicolae Jiga, 1966-tól Castanilor, majd 2009-től újból Nicolae Jiga.

Egy elpusztult síremlék

Lukács György egykori váradi polgármester és belügyi államtitkár életrajzi adataiból tudjuk, hogy városunkban született és Salzerbadban hunyt el. Talán kevésbé ismert, hogy holttestét hazahozták és a volt Olaszi temetőben helyezték örök nyugalomra.

Lukács György erzsébetvárosi nemes, örmény család sarjaként, 1820-ban született Váradon. Apja Lukács Ignác (1783–1856) váradi földbirtokos, anyja pedig az 1844-ben elhunyt Gaál Teréz. Testvérei, János, Bihar vármegye főorvosa, az 1848–49-es csatákban István az életét vesztette, a szabadságért küzdött Kálmán és Pál is, Sándor pedig győri kormánybiztos volt. Nővérük, Anna, Szilágyi Lajoshoz ment feleségül, az ő gyermekük az ismert politikus Szilágyi Dezső.

Középiskolásként a Premontrei Főgimnáziumban tanult, majd jogot hallgatott, és 1839-ban az ügyvédi vizsgáit is letette. 1838-ban előbb Bihar megyénél, majd Pesten a királyi táblánál gyakornok. Az 1838-as országgyűlésen Beöthy Ödön patvaristája. A váradi ellenzéki ifjúság egyik vezéralakjaként folytonos ellentmondásba keveredett Tisza Lajos főispánnal. Az 1841–1848-as időszakban mint gyakorló ügyvéd tevékenykedett, közben Kossuth Pesti Hírlapjának a tudósítója.

1848-ban Szemere Bertalan a belügyminisztériumba hívta miniszteri titkárnak, ahogy ő mondta: „titoknoknak”. A vármegyei osztályt vezette, majd mint miniszteri referens dolgozott. A kormányt Debrecenbe is követte és a fegyverletételig szolgálta. Megtorlásban nem volt része, amit a családi hagyomány úgy tart, hogy ezt a jóakaróinak köszönhette. Visszatérve Váradra – tiltakozásként az abszolutista kormányzat ellen –, nem kért engedélyt, hogy gyakorolhassa ügyvédi foglalkozását. 1853-ban nőül vette Tarr Krisztinát és hat gyermekük érte meg a felnőttkort.

A rövid ideig tartó alkotmányos korszakban, 1861-ben, a váradiaiak őt választották meg polgármesterüknek, majd képviselőként szintén neki szavaztak bizalmat. A feloszlott országgyűléssel az alkotmányosság látszatát is eltörölték, tiltakozásként a városi tisztikar Lukács Györggyel az élen lemondott. Amilyen állandó összeütközések jellemezték kapcsolatát Tisza Lajos főispánnal, olyan jó barátságban volt fiával, Kálmánnal. Tisza Kálmán rajta keresztül érvényesítette politikai befolyását a vármegyében. Az 1865-ös képviselőválasztásokon ismét neki szavaztak bizalmat. Ezt követően az 1867-es választások során ismét ő lett Várad polgármestere, ezt a tisztséget 1875-ig viselte. A vármegyei ügyeket is figyelemmel követte, s mint közigazgatási szaktekintély egyre jobban elnyerte Tisza Kálmán bizalmát, aki a belügyminisztériumban tanácsosi, majd 1885-től a közigazgatási államtitkári teendőkkel bízta meg.

Az 1879-es szegedi árvíz idején mint kormánybiztos tevékenykedett. A helyszínrre érkező uralkodó munkája elismeréseként a Szent István Rend keresztjével tüntette ki.

Az alsó-ausztriai Salzerbadban, 1892. augusztus 25-én hunyt el. Holttestét, miután 17 évig élt elszakadva Váradtól, végakarátának megfelelően, hazahozták.

Fia, Lukács György (1865. Nagyvárad–1950. Bp., művelődéspolitikus, Békés megye és Hódmezővásárhely főispánja, 1905–1906 között vallás- és közoktatásügyi miniszter, képviselő, a magyar kisebbségi érdekvédelem és a Békés területi revízió élharcosa, kamarás, tanácsos és a tüdővész elleni küzdelem egyik vezetője), az 1930-as évek végén nyilatkozott apja már-már feledésbe merült váradi temetéséről. Emlékei szerint a ravatal a régi városháza udvarán volt. A koporsót Tisza Kálmán, volt miniszterelnök, a város akkori képviselője, báró Döry József, a vármegye és a város főispánja, Beöthy Andor, a vármegye alispánja és Sal Ferenc polgármester a vállukon vitték a gyászkoCSIg.

A későbbiekben, Nagyvárad város díszes síremléket állíttatott a volt Olaszi temetőben Lukács György emlékére. Az egyre jobban pusztuló-pusztított temetőben, az 1980-as évek elején Méder Árpádnak – helytörténetünk lelkes kutatójának – még alkalma volt a síremléket megörökítenie. A sírkövön a következő volt olvasható: *„Lukács György/ első alkotmányos/ polgármesterének/ hálája jeléül/ Nagyvárad közönsége/ 1820–1892.”* Előbb az értékes anyagból készült síremlék tűnt el, majd a temető felszámolásával a sírhely is.

A múltidéző sírkert nem fért bele Várad történelmébe. A pusztulás-pusztítás, a közöny, a kényszerű építkezések, végül a parkosítás a temető elvesztését jelentette. Itt azonban temetkezési kultúránk, helytörténetünk egy jelentős részét is elveszítettük! Csak példaként említve, Lukács György sírhelyétől alig pár méterre semmisült meg Szunyogh Péter alispánnak, Hegyesi Mártonnak, az 1848-as események krónikásának és az építész Guttman Józsefnek a sírhelye is.

Lukács György közigazgatási szakértelme és önzetlen hazafisága arra készítette a váradiakat, hogy utcát nevezzenek el emlékére: a Kőfaragó utca halálát követően az ő nevét viselte (a volt Castanilor, a mai Nicolae Jiga). Legalább azoknak, akik a város múltját ismerik és tisztelik, ezt a megnevezést illene használni (és nem

a Gesztenyét). Így őrizzük meg Lukács Györgynek, városunk egyik kiemelkedő egyéniségének emlékét.

Az utca mai megnevezése Nicolae Jiga (1790–1870) emlékét őrzi. A 31. számú épületen emléktábla hirdeti, hogy ott működött az a fiú internátus (1884–1948), amelyet ő alapított. Egyben felhívja a figyelmet a bihari fiatalság oktatásának elősegítésére 1860-ban létrehozott alapítvány épületére, amely a Kispiac 7. szám alatti épületben volt.

Tehetős üzletemberként jövedelmének egy részét a román iskola-ügy, egyház és kultúra támogatására áldozta. Budapesten hunyt el, az ő és felesége földi maradványa ma a Rulikowski temetőben van.

Mezey Mihály utca – ma Avram Iancu

A váradiak által Kert utcaként (már 1859-től Kert vagy Rózsa) vált ismerté, az 1941-ben Mezey Mihályra átnevezett utca. A városba, 1919-ben bevonuló román katonai erők parancsnokának, Moşoiu tábornoknak a nevét viselte 1926-tól 1941-ig. Avram Iancu az utca megnevezése 1947-től napjainkig. A Mezey Mihály elnevezés feledésbe merült, a váradiak a régebbi, a praktikusabb Kert utcát használták. Ma is, a közbeszédben, ez az egyik leginkább használt utcanév.

Mezey Mihály (1847–1910) váradi születésű közjegyző. A Nagyváradai Önkéntes Tűzoltó Egyesület első parancsnoka és a megalakulását biztosító anyagi fedezet létrehozója, ügyvéd volt.

Az egyesület elnöke 1877-től már Mezey Mihály királyi közjegyző lett. Ő 1883-ban megszervezte az Önkéntes tűzoltók nagyváradai szövetségét, amely Bihar, Szilágy és Hajdú vármegyékre is kiterjedt.

Az utca ma Avram Iancu (1824–1872) nevét viseli. Az 1848–1849-es erdélyi események, az 1849-es magyarellenes vérengzések jól ismert alakja.

Nagysándor József utca – ma Aurel Lazăr

Az 1859-es Halácsy-féle térképen Ursula, majd a 19. század legvégétől 1926-ig Nagysándor József az utca neve. Ettől az évtől Iosif Vulcanként szerepel, de 1941-ben ismét a tábornok nevét kapta. A nagy, 1960-as évekbeli átnevezések során, a semmitmondó Litoralului lett a neve, végül 2009-től ismét az egykori polgármester nevét kapta.

Nagysándor József, a vértanú honvédtábornok 1803. augusztus 19-én látta meg a napvilágot Sándor Józsefként. A későbbiekben vette fel a Nagy előnevet és lett Nagysándor József (Merényi-Metzger Gábor: „Nagysándor” József keresztelési anyakönyvi bejegyzése, Várad folyóirat).

Az osztrák hadseregből 1844-ben, mint huszárkapitány vonult nyugalomba. 1848 októberében alezredesi rangban már a rácok ellen küzdött. A következő év elején Kiss altábornok oldalán ott volt a szerencsétlen kimenetelű pancsovai csatában. A tavaszi hadjáratban már tábornokként harcolt a szolnoki, váci csatában, majd Nagysarlónál és Komáromnál küzd. Az általa vezetett 1. hadtest kitüntette magát Buda visszafoglalásakor. Ezt követően a Felső-Duna és a Vág vidékén sikeresen harcolt, majd Vágnál, végül augusztus 2-án Debrecen mellett vesztett csatát. Végül követte Görgeyt Világosra, ahol ő is letette a fegyvert. Aradon kötél általi halálra ítélték és kilencedikként végezték ki.

A szülőháza helyén álló épület falán emléktábla örökíti meg a vértanú tábornok nevét.

Aurel Lazăr ügyvéd, politikus, Nagyrománia megteremtésének élharcosa és Várad polgármestere, 1872–1930 között élt. A róla elnevezett emlékmúzeum a Nagysándor utcában, sírhelye pedig a Rulikowski temetőben van.

A legkorábbi szecessziós épület, a Sonnenfeld-ház a Nagysándor utcán

Nogáll püspök utca – ma Partenie Cosma

Már az 1859-es Halácsy-féle térképen is szerepel mint Ferdinánd utca. 1916-tól Nogáll püspök utca, 1926-tól strada Nogáll, 1941 és 1944 közt Nogáll püspök, 1947-től Nogáll utca, 1966-tól Orşovei, 2009-től Partenie Cosma.

A Nogáll utca és a Nogáll-intézet megnevezések mélyen bevésődtek a köztudatba, ha egyre ritkábban is, de még ma is

használatosak a közbeszédben Mivel, a két fogalom összefügg, érdemes megismerni mind a műemlék épület létrejöttének történetét, mind az intézményalapító főpap rövid élettörténetét.

A Szent Vince Intézet – két építési periódusban

A Szent Vince Intézet

A nemzetnevelő Pázmány Péter (1570–1637) esztergomi érsek írta 1625-ben a királynak: *„Éjjel-nappal azon gondolkodom, hogy hogyan lehetne előbbre vinni a katolikus vallást, de nem látok alkalmasabb és hatékonyabb módot, mint hogy neveljük az ifúságot”*.

Váradon a 19. században is a felekezeti oktatásban a római katolikus egyháznak vezető szerepe volt. Tanintézményei – az óvodától a főiskoláig – városunk oktatástörténetének olyan állomásai, amelyek jelentősen befolyásolták közösségünk közművelődési, kulturális és tudományos fejlődését. Az 1800-as évek második felében az egyik ilyen intézmény volt a Szent Vince Intézet.

Több cikk is megjelent annak kapcsán, hogy a püspökség a Szent László Gimnáziumot a Nogáll utcai Partenie Cosma Gazdasági Líceum helyére szeretné költöztetni, az egykori Szent Vince Intézet épületébe.

A fiatalabb olvasók érdeklődésére is számítva, az intézet rövid történetét szeretnénk ismertetni.

Az intézet építéstörténete

Az egykori Ferdinánd (a mai Partenie Cosma, a régi váradiak emlékezetében Nogáll) utcában, 1866-ban, Nogáll János kanonok két telket vásárolt. Ezeken – Péter I. Zoltán kutatásai szerint – a Kaposvárról idehívott (majd haláláig itt is dolgozó) id. Rimanóczy Kálmán egy földszintes házat épített. A Szatmárnémetiből meghívott irgalmas nővérek (kimagasló érdemeket szereztek a szegényápolás és az oktatás terén kifejtett munkájukkal) 1868-ban itt egy bölcsődét és óvodát létesítettek. A következő évben az intézetalapító kanonok már egy, két tanteremmel működő elemi leányiskolát is nyitott. Nogáll János az intézményt 1877-ben, Szent Vince Intézet néven felajánlotta az egyházmegyének. A további bővítések során 1879-ben leánynevelő nyílt, 1882-ben fiúiskola, majd a következő évben fiúinternátus. Ezt követően új tantermeket építettek az 5. és 6. osztállyal bővülő leányiskola számára.

Az építkezések tovább folytak, öt termet kaptak a fiúk. 1888-ban a betegápoló nővérek is új helyiségbe költözhetek. A szomszédos házat 1892-ben átalakították a ragályos betegek számára, majd a következő évben lehetőség adódott a négyosztályú polgári leányiskola megnyitására is. A bölcsőde és az óvoda is új épületet kapott. 1896-ban a Szent Vince Intézet udvarán, id. Rimanóczy tervei alapján, egy szobrokkal díszített kápolnát emeltek, amelyet a kommunizmus évei alatt leromboltak. Nogáll János 1899-ben ifj. Rimanóczy Kálmánt bízta meg az utcafronti emeleti rész elkészítésével. Az időközben elhunyt Nogáll János művét a későbbi győri püspökké lett Fetser Antal folytatta. Ház és telekvásárlás útján kijáratot biztosítottak az Úri utca felé. Két év elteltével új épületbe költözhetek a ragályos betegek és az őket ápoló nővérek. A fiúinternátus 1906-ban emeletesre bővült. Az utcai homlokzat Széles utca felőli része 1911-ben ifj. Rimanóczy Kálmán tervei szerint készült el és leányinternátusnak adott helyet. Az emeletes udvari szárnyban az irgalmas nővérek laktak. Volt itt emeletes mosókonyha, több gazdasági épület és fürdőhelyiség is.

A felújításra váró, romantikus stílusú, B kategóriájú műemlék történelmi és esztétikai értéke jelentős. A lerombolt kápolna és a szoborfülkéből hiányzó Nogáll János és Keresztelő Szent János alakjának hiánya a kommunista rezsim pusztításainak emléke.

Az intézetalapító Nogáll János

Nogáll János 1820. június 24-én született Győrben. Nagyszombatban és Pesten folytatott teológiai és bölcsészeti tanulmányait követően, 1843-ban pappá szentelték. A pesti papnevelő intézet igazgatója volt 1845 és 1853 között. A bécsi Augustineumban 1853-tól, mint lelki igazgató működött és a király udvari káplánja volt. 1857-ben lett nagyvárad kanonok, a következő évben a papnevelő intézet rektora, majd egyházmegyei tanfelügyelő. 1863-ban címzetes apát, tíz év elteltével pedig főesperes és a Lipót-rend lovagja. 1878-tól pápai prelátus, 1880-ban pergamói címzetes püspökké szentelték, 1892-től pedig várad nagyprépost is. Mint

teológiai író is tevékenykedett, német hetilapot szerkesztett, írt tankönyvet, német és magyar nyelven jelentek meg a munkái.

Dr. Nogáll János püspök-nagyprépost Váradon hunyt el 1899. július 19-én.

Minden bizonnyal, az egykori Szent Vince Intézet falai közt a Szent László Gimnázium a működéséhez szükséges legmegfelelőbb feltételekre talált. Az egyházak által közvetített hitnek és kultúrának társadalomformáló, megtartó ereje van. Az egyházi iskolákra ma is kiemelkedő szerep és nagy felelősség hárul. A tanintézetek jól ismert, alapvető hivatásával összhangban (pl. kulturális ismeretek közvetítése, előkészítés az életpályára) végzik feladatukat, de az egyház értékrendjének megfelelően, a fiatalok hitben való gyarapodásán is fáradoznak. Ennek a szép feladatnak a felelőssége hárul a tanintézetre, ebben az oktatásnak jobban megfelelő és egyháztörténetileg is jelentős épületben.

Felújítás alatt a homlokzat – 2014

Br. Patachich Ádám utca – ma már nem létezik

1941-ben a Pázmány Péter utcát kötötte össze az Árpád vezérrel. Mivel a Püspöki Palota jól ismert a váradiak előtt, szükséges néhány szóban megemlékeznünk az építtető püspökről is.

Báró zajezdai Patachich Ádám (1717–1784) 1751-ben novi választott püspök és kancelláriai tanácsos volt. 1759. augusztus 29-től váradi püspök és Bihar főispánja, a hétszemélyes tábla ülnöke és tinini választott püspöke.

Városunk egyik legszebb műemlékének, a klasszicizáló barokk stílusú Püspöki Palotának az építését ő rendelte el, amely 1761 és 1777 között épült. Mária Terézia Patachich püspököt 1776-ban kalocsai érseknek nevezte ki, aki kénytelen volt elhagyni a szinte teljesen kész palotát. A közelmúltban került vissza Patachich címere a palota homlokzatára.

Pázmány Péter utca – ma Șirul Canonicilor

A Kanonok sor előtti utcát 1941-ben Pázmány Péterről nevezék el, a hagyományos, már az 1800-as évek közepétől is Káptalan sor helyett. Bulevardul Bucureștilor 1926-től 1941-ig. 1947 Hoch János, 1966-ban Stadionului és végül 2009-ben kapta a Șirul Canonicilor megnevezést. Ma nem Káptalan, inkább Kanonok sornak emlegetik a régi váradiak.

A kiváló hittudós és hitszónok, az ellenreformáció jeles képviselője Váradon született 1570. október 4-én református szülők gyermekeként. Apja, Pázmány Miklós Bihar alispánja volt, anyja Massai Margit. Mostohaanyja, Toldy Borbála

ismertette meg vele a katolikus vallást. Pázmány 1580-ig tanult Váradon, aztán a kolozsvári jezsuitáknál folytatta. Bölseletet Bécsben, teológiát pedig Rómában hallgatott. 1616-ban túróci prépost, majd ez év szeptemberében esztergomi érsek. A pápa 1629-ben nevezte ki bíborossá.

A 17. század legnagyobb hatású szellemi vezetője Pozsonyban hunyt el 1637. március 19-én. Végakarata szerint a pozsonyi Szent Márk-székesegyházban helyezték örök nyugalomra, sírját 2009-ben találták meg.

Rádl Ödön utca – ma Magnoliei

A Rádl Ödön 1941-ben az Apát utcát a Pázmány Péterrel kötötte össze. Ez az utca az 1930-as években alakult ki General Poetaş névvel, ezt kapta vissza 1947-ben is, majd 1966-ban Magnoliei, amit napjainkig megőrzött.

A híres ügyvéd, író, lapszerkesztő és a közélet jeles alakja, Rádl Ödön Alsólugason született 1848. március 30-án. Váradon, a Jogakadémián tanult, ügyvédi vizsgáit 1871-ben tette

le. 1870-ben a Deák-párti *Nagyvárad* *Lapokat* szerkesztette, 1872 nyarán a debreceni *Tiszavidék* szerkesztője lett. 1873-ban nyitott ügyvédi irodát Váradon, ezt követően nem vált meg többé városunktól.

Rádl Ödön 1867-től kezd komolyabban foglalkozni az irodalommal. 1877-től a Petőfi Társaság tagja. Az 1892-ben pedig a megalakult Szigligeti Társaság első elnöke lett (1892. október 2.) Az általa vezetett Szigligeti Társaság hosszú időn át befolyásolta és támogatta városunk kulturális életét. Támogatták az állandó színház létrejöttét, ápolták Szigligeti emlékét. Kezdeményezték egy közkönyvtár létrehozását.

A városi törvényhatósági bizottság tagja, a közéletben tevékenyen részt vett, az Ügyvédi Kamara örökös tiszteletbeli elnöke volt és királyi tanácsos.

1919. december 20-án hunyt el. „*Oszlop zuhant a porba*”, ezekkel a szavakkal kezdte a *Nagyvárad*, a haláláról írt tudósítását.

A Rhédey-kert – ma Parcul Nicolae Bălcescu

A császári és királyi kamarás, főispáni helytartó, országgyűlési követ, irodalompartoló mecénás és író, kisérei Rhédey Lajos Kiserédén született 1761-ben. A katonai akadémia elvégzése után 1780 és 1783 között a magyar testőrség tagja. 1803-ban lett Bihar főispánja.

Mint a megye főispánja a közigazgatás megszervezésében jelentős szerepet vállalt. Gondot fordított a városi élet jobbá-szebbé tételére. Többek között ő is szorgalmazta a közvilágítás bevezetését. A ma is meglévő, műemlékként számon tartott házuk a Kálvin utcában, a 18. század végén épült. Rhédey Lajos 1791 és 1819 között, váradi tartózkodása éveiben ebben a palotában fogadta a város világi és egyházi személyiségeit.

A város iránti szeretete abban is megnyilvánult, hogy a Pestre távozó főúr egy 1819. január 1-jén kelt alapítványlevéllel a városnak adományozta a ma is Rhédey-kertként ismert területet. Mecénási tevékenységét az irodalom és a művészet iránti érdeklődése táplálta.

Az erdélyi és főleg a váradi anyanyelvű színjátszás egyik kiemelkedő támogatója volt

A váradiak által jól ismert romantikus stílusú Rhédey-mauzóleum, felesége, Kácsándi Terézia 1808 áprilisában bekövetkezett halálakor már készen volt. A későbbiekben a volt főispán ide hozatta Rhédey Ferenc váradi főkapitány vörös márvány síremlékét (fedlap) a szentjobbi templomból.

Rhédey Lajos 1831. május 21-én hunyt el Pesten, végakarata szerint Váradon temették el, az általa építtetett kápolnába. A család megbízásából Ferenczy István szobrászművész 1834-ben egy díszes síremléket készített a Rhédey házaspár részére.

A többször kifosztott mauzóleumot az évek során elhanyagolták, lévén az állatkert területén, legutóbb a szarvasok istállójaként szolgált. A kápolnát a közelmúltban végre restaurálták, így méltó módon őrizheti Várad polgársága Rhédey gróf emlékét.

Ma a park nem viselheti a bőkezű mecénás és adományozó Rhédey nevét. Mai megnevezése Nicolae Bălcescu (1819–1852), aki az 1848-as havasalföldi forradalom egyik vezetője volt, történész és író.

Rimanóczy Kálmán utca – ma Iosif Vulcan

A Rimanóczy utcanév városunk történetének egyik legismeretesebb megnevezése. Ha, a történelmi városrész építészetéről, az ezt kialakító építészekről esik szó, akkor az apa és fia, a két Rimanóczy Kálmán neve kerül a leggyakrabban említésre.

Id. Rimanóczy Kálmán halála után az egykori Áldás utcát neveztek el a jeles építészről. Ebben az utcában van a ház, ahol lakott és dolgozott, valamint a jól ismert szálloda és kávéház, a Royal. Coloman Rimanóczy formában írták az 1920-as években, 1941-től 1947-ig Rimanóczy Kálmán az utca neve, végül 1966-tól napjainkig Iosif Vulcan. Ma is van Rimanóczy Kálmánról elnevezett utcánk, de ennek nincs kötődése az építészhez.

Id. Rimanóczy Kálmán 1840. május 12-én született Kapuváron. Kitanulva a kőművességet, az 1860-as években Budapest és környékén dolgozott. Az építésztt Nogáll János kanonok 1867-ben Váradra hívta és megbízta a Szent Vince Intézet építésével. Ez Rimanóczyznak meghozta a szakmai elismerést is, ismert szakemberré lett.

A két Rimanóczy Kálmán, apa és fia, közel ötven éven át formálták a városképet, gazdagították épületállományát. Az apa városépítő munkáját a 19. század utolsó harmadában fejtette ki, eklektikus stílusú épületei meghatározzák Várad arculatát. (Kereskedelmi, Ipar és Termény Hitelbank, a Biharmegyei Nemzeti Kaszinó, a Rimanóczy Szálloda és Gőzfürdő, a saját háza a Rimanóczy utca 5. szám alatt, a volt Múzeum vagy a Bazar.)

1908. január 2-án hunyt el. A családjáról végrendeletileg gondoskodott. Jótékony célra is sokat hagyományozott. Az iparosok menháza, a Gyermekbarát Egylet, a Szent László Menedékház, a Nőegylet által fenntartott menedékház, a Fiúárvaház, a Tűzoltó Egylet számára juttatott nagyobb összeget.

A Körös jobb oldalán lévő szőlőjét és villáját a Szent Vince Intézetnek hagyta. Ezt 1948-ban államosították és 1990-ben nem a vancs nők, hanem ortodox apácák kapták meg (a Szent Kereszt Monostor).

Rimanóczy Kálmán végrendeletileg hagyományozta örök tulajdonjoggal szállodáját, a Royal kávézót és a gőzfürdőt a városra. A gőzfürdőt megszüntették, a szállodát privatizálták, használaton

kívül, elhagyottan állnak, közben állaguk egyre romlik. A Royal 2012-től újra vendéglőként üzemel.

Az apa és fia földi maradványai az olaszi plébániatemplom kriptájában kapott végső nyughelyet. A volt Olaszi temetőben áll családi kápolnájuk, emlékeztetve a városért sokat tevő Rimanóczyakra.

A Rimanóczy-kápolna

Az író, szerkesztő Iosif Vulcan Pusztahollódon született 1841. március 31-én és Váradon hunyt el 1907. szeptember 8-án. Középiskoláit városunkban, a premontrei gimnáziumban végezte, majd Pesten tanult jogot. Ügyvédi vizsgáit ugyan letette, de az irodalom felé fordult, különböző lapokban jelentek meg írásai. 1865 júniusában indította el az ismert Familia című lapot, amelynek a célkitűzése a román irodalom erdélyi terjesztése volt. Tagja volt a bukaresti Tudományos Akadémiának, a Kisfaludy Társaság is a román irodalom magyar nyelvű terjesztéséért tagjai közé fogadta.

A róla elnevezett emlékmúzeum épülete ebben az utcában van, közelében pedig a mellszobra. Sírhelye a Rulikowski temető központi részén látható.

Rimler Károly utca – ma Constantin Tănase

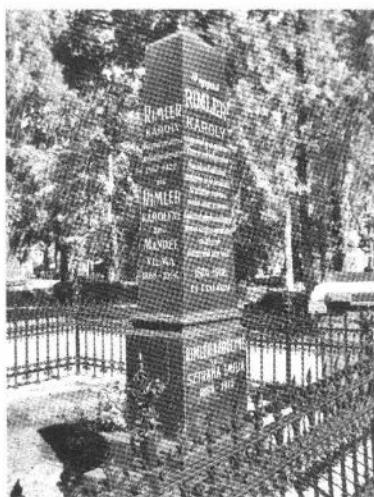

A város 1931-es térképén Carol Rimler néven szerepel a Kommen-dás réten. Sem ekkor, sem 1990 után nem kapott méltó helyen egy utcát. Ma is egy külteleknek számító részen, a Dózsa Györgyből nyílik a városépítő polgármesterről elnevezett utca.

A Kommen-dás réten 1941-től 1947-ig Rimler Károlyként jegyezték az 1930-as években kijelölt utcát. Az 1966-os térképen már Minszki Lajos nevét viselte, végül 2009-ben Constantin Tănase lett a megnevezése.

Apja, id. Rimler Károly (1824–1900) több mint negyvenévig volt evangélikus lelkész és hosszú éveken át szolgált a város közügyeit, mint a törvényhatósági bizottság tagja, miközben számos jótékonyági és közművelődési egyesületnek a tagja is volt.

Ifj. Rimler Károly az evangélikus iskolában, majd a premontrei gimnáziumban és a Jogakadémián tanult. A közigazgatásban kezdett tevékenykedni és 1880. november 11-én már a város aljegyzője.

1890. március 27-én rendőrfőkapitánynak nevezték ki, lényegében ő alakította ki Várad korszerű rendőrségét. A városi közgyűlés 1901 májusában főjegyzőnek választotta, 1901. november 28-tól már helyettes polgármester is.

Várad polgármestere lett 1902. március 21-én. Másnap a sajtóban közreadta programját a városfejlesztésről. Fontosnak tartotta a közvilágítás létrehozását, a közoktatás korszerűsítését, az utcák kövezését és csatornázását, valamint a takarékos gazdálkodást.

Elődje, Bulyovszky József polgármestersége alatt épült fel a Szigligeti Színház.

Rimler Károly munkásságának csak két kiemelkedő állomását említve, 1904. január 3-án adták át a városi villamosművet és január 10-én a Városháza ünnepélyes felavatására is sor került.

A korszerű városkép kialakulásán sokat munkálkodott. A Körös partfalait építették ki a városközpontban, a Pece városi szakaszát csatornázták, utcák és terek rendbetételén sokat dolgozott, s új hidak épültek

Az első világháború évei alatt és azt a követő időszakban tanúsított helytállása tiszteletet érdemlő. 1919. június elsején vonult nyugdíjba. 1922. július 12-én hunyt el, sírhelye a Rulikowski temetőben áll, magánkézen van (apja sírfelirata szintén ezen az obeliszken látható).

A mindenkori városvezetés feladata lenne a városépítő polgármester sírhelyének megvásárlása és fenntartásának biztosítása. Annál is inkább, mert a Bihar Megyei Tanács 2014. április 21-én Rimler Károlyt post mortem díszpolgárrá avatta.

Kupán Árpád Nagyvárad nagy változásainak vezéregyéniségei című tanulmányában a sírhelyről a következőt írta: *„Ha már nem számíthatunk arra, hogy valamikor is lesz egy olyan városvezetés, amely kiegyenlíti ezt az adósságot, s méltó síremléket állít a korszerű kultúraváros, Nagyvárad megteremtőjének, legalább ezt a még meglévő közös sírhelyet mentse meg, s adja vissza annak, aki erre a legméltóbb örökös, a nagyváradi evangélikus egyháznak.”*

Ritoók Zsigmond utca – ma George Enescu

Az egykori Korona utca az 1859-es Halácsy-féle térképen már szerepel. Ez vette fel Ritoók Zsigmond nevét 1916-ban (a családi ház az utca elején áll). Már Delavreancea a megnevezése 1926-ban, majd 1941-ben ismét a kiváló jogászról nevezték el. Hüb-
senberger József lett 1947-ben, ezt követően 1966-tól napjainkig George Enescu nevét viseli.

Gálszécsi Ritoók Zsigmond Darvason született 1837. február 9-én. A debreceni tanulóévek után pesti és bécsi egyetemeken

tanult. Ügyvédi vizsgáit 1861-ben tette le és városunkban sikeres ügyvéd lett. A közélet ismert személyisége, 1869-ben a városi iskolaszék elnöke, az Ügyvédi Kamarának 30 éven át tagja volt, 1875-től elnöke, a Királyi Tábla tanácselnöke, majd 1891-ben az elnöke.

Országos hírvé ügyvéd, aki a népnevelés területén is sokat tett. Neki is köszönhető, hogy a város komoly összegeket áldozott az oktatásra. A Nagyváradi Tanító-Kör egyik díszelnöke volt. Megvásárolta a megyeházzal szembeni telket és a református egyháznak adományozta, hogy ott egy leánynevelő intézetet alapítson. Kivette részét a református egyház támogatásából és irányításából, 1877-ben megválasztották főgondnoknak.

Több egyesület alapító tagja, elnöke. Tagja a Biharmegyei Régészeti és Történelmi Egyletnek, ott van a Szigligeti Társaság választmányában. A nagyváradi lapok külső munkatársa volt. Cikkeit a Nagyváradi, a Szabadság, a Népnevelési Közlöny és a Protestáns Szemle közölte.

Felesége, Ungváry Berta volt, gyermekeik pedig Emma, Zsigmond és Margit. Emma lánya író, költő és az első nő, aki

bölcsészettől doktorált. Fia belgyógyász professzorként a budapesti kórházak főigazgatója volt. Az ő fia pedig mérnök és feltaláló. A család ma élő tagja – a szintén Zsigmond – klasszika-filológus, akadémikus, egyetemi tanár, a római és ógörög irodalom kiemelkedő tudósa.

Gálszécsi Ritoók Zsigmond 1905. április 22-én hunyt el. Földi maradványait a református egyház kimentette az Olaszi temetőből. Ma, végső nyughelye a Rulikowski temetőben van Sulyok István püspök mellett.

George Enescu (1881–1955) nemzetközi hírnű zeneszerző, hegedűművész, zongorista karmester és pedagógus.

Rogierius kanonok utca – ma Aluminei

A Rogieriusról elnevezett utca a Török Ignácból nyílt és nyugati irányban érte el a Nagyvárad–Arad vasútvonalat. 1931-ben Beograd a neve, 1941–1947 közt Rogierius kanonok, majd 1966-tól napjainkig Aluminei.

A tatár pusztítást a *Siralmas ének* (Carmen miserabile) című munkájában írta meg. Mint szemtanú megírta Várad elpusztítását, a környék kirablását és saját bujdosását.

Itáliában, a szicíliai királysághoz tartozó Apuliában született, az 1200-as évek elején. Pecoari Jakab palestrinai bíboros káplánja volt, majd váradi főesperes lett. Az 1241-es tatártámadás városunkban érte. Sikerült elmenekülnie Tamáshida környékére, egy ideig bujkált, majd a tatárok közt élt. Sikerült megszöknie és 1243-ban már a pápai udvarban tartózkodott, ebben az évben soproni főesperesi kinevezést kapott. Ezt követően az angol Toletanus János bíboros káplánja volt. 1249. április 30-án spaletói érsekké nevezte ki a pápa. 1266. április 22-én hunyt el.

Rómer Flóris utca – ma 12 Octombrie

A Rómer Flóris utca 1942-ben a Sánc utcát kötötte össze a Terézia utcával. Már az 1859-es térképen is szerepel Árok utca néven, 1916 után lett Rómer, majd 1926-ban Uzinele Electrice, 1941 és 1944 között ismét Rómer, 1947-ben Október 12, végül 1966-tól napjainkig 12 Octombrie.

Rómer Flóris Ferenc Pozsonyban született 1815. április 12-én. 1830-ban Benedek-rendi szerzetes lett, a bakonybéli kolostorban ismerte meg Ipolyi Arnoldot.

A tihanyi apátságban szentelték fel. A bölcsészet doktora lett és több helyen tanított, majd 1845 után egyre több szakcikke jelent meg. József főherceg neveléséből is kivette a részét. Az 1848-as szabadságharcba utászként lépett be és századosként érte a fegyverletétel. A szabadságharc után vasban letöltendő szabadságvesztésre ítélték, közkegyelemmel 1854-ben szabadult. Oktatói, múzeum-pártoló és régészeti tevékenysége révén a Magyar Tudományos Akadémia levelező, majd 1871-től rendes tagja. Szakdolgozatokat írt és szaklapot szerkesztett, régészetet adott elő a fővárosi egyetemen és 1869-től a Magyar Nemzeti Múzeum régiséggyűjtőjének az őre. 1874-ben felmentették szerzetesi fogadalma alól és beszercebányai áldozópap lett, majd jánosi apát és 1877-ben váradi kanonok.

Számunkra, váradiak számára, az itteni munkássága és az ittlévő hagyatéka bír a legnagyobb jelentőséggel.

A váradi Rómer-hagyaték

„A múlt század nagy nemzedékének romantikus, nemesen patrióta tagja volt a bencés tanárból és negyvennyolcas honvédből lett politikus, a teológus, természetbúvár, régész-műtörténész, numizmata, epigráfus, heraldikus, Rómer Flóris, az öreg korában is fiatalos lobogással lelkesedő kitűnő népnevelő.” (Sz. Máthé Mária)

Mindent átfogó Rómer életrajz és egész munkásságának megírása még várat magára. A hatalmas életmű mindmáig még feltáratlan részleteket tartalmaz, nagy mennyiségű kéziratos anyag vár még feldolgozásra.

Mellőzve korábbi munkásságát, váradi éveinek vázlatos bemutatására szorítkozunk.

Lemondva a fővárosban meglévő nemzeti múzeumi és egyetemi állásáról, a későbbi püspök, Ipolyi Arnold biztatására 1877-ben Váradra jött, ahol az egyik kanonoki stallumot is megkapta. Már 1860-tól egyre többet foglalkozott a hazai történelemmel és régészettel és egyre több, ezekkel kapcsolatos munkája jelent meg. Így természetes, hogy megérkezése után bekapcsolódott az 1872-ben megalakult Biharmegyei Régészeti és Történelmi Egylet munkájába.

Az ő kezdeményezésére rendeztek 1878-ban egy országos jellegű kiállítást, a Megyeházán. Egyik fő feladatának tekintette az akkor már nagyszámú gyűjtemény elhelyezését, amely megfelelő épület hiányában mindig nagy gond volt. Az 1885-ös közgyűlésen Rómer Flóris lett az egylet elnöke, aki igyekezett tevékenységüket javítani. Fő feladatának tűzte ki egy telek megvásárlását, egy állandó múzeumépület számára. Égetően fontos feladat volt ez, hisz az amúgy is nagyszámú műtárgy mellett, 1889-ben itt akarták elhelyezni az Ipolyi-gyűjteményt is. Mindezt már nem érthette meg, mert betegsége és halála megakadályozta ebben.

Még bírta, folyton azon dolgozott, hogy közüggé tegye a megye egyre inkább pusztuló értékeinek a megmentését. Ő mutatta be a bihari régiségeket és népművészeti jellegzetességeket a székesfehérvári kiállításon. A helyi és az országos lapokban számtalan dolgozatát közölték.

Váradra kerülésének első éveiben kezdte el Rómer régi terve megvalósítását, terepbejárással felmérni Bihar még meglévő műemlékeit.

Sz. Máté Mária írta, hogy nem lehet tudni, hogy mi lett a sorsa „... az elkészült, de kiadásra nem került bihari régiségek kataszterének.”

Amikor K. Nagy Sándor 1884-ben meglátogatta Rómert kánok lakásában, két hatalmas kéziratokkal szűfolt szekrényt látott! Itt látta készen (!) *Bihar vármegye régiségeinek leírása s képei* című munkáját is. Nem csak ő látta, hanem az Akadémiai Almanach 1885-ös tudósítása szerint *Bihar vármegye régiségei* című munka már készen áll.

Az Országos Széchényi Könyvtár kézirtárában lévő Rómer-hagyatékban van egy 1895-ben nyilvántartásba vett kézirat, amelynek a címe *Bihar vármegye régészeti és néprajzi szempontból*. Sz. Máté Mária kétségbe vonja azt a feltételezést, miszerint ez a munka azonos lenne a fentiekben említettekkel. Szerinte „... nyers fogalmazásnak hat, germanizmusokkal tele, javításokkal tűzdelt, úgy tűnik befejezetlen is.” Bár Rómer említette, hogy kutatásai nem terjedtek ki az egész vármegyére, a kutató mégis túl hiányosnak tartja. Könnyebben lehetne megítélni a dolgot, ha a kéziratban említett

és a kész műhöz csatolt id. Stornó Ferenc (1820–1907, festő, építész, restaurátor) műemléki felmérésből álló rajzanyaga meglenne.

Ez az anyag a Rómer-hagyatékkal Váradon maradt és a kutatók számára hozzáférhetetlen volt. (Remélhetőleg ez megváltozik és elkészül egy összefoglaló tanulmány erről a témáról is.)

Stornó Ferencet Lipovniczky püspök (1868–1885) hívta Váradra 1878-ban, a Székesegyház és a Püspöki Palota kifestésével bízva meg.

A Stornó rajzanyagáról két későbbi Váradi szakmunka ad némi eligazítást. Az egyik az adorjáni várromról közöl két rajzot Stornótól. A másik a magyarremetei műemlék templom bemutatása során egy alaprajzot és egy homlokzati rajzot közöl a művésztől. A szakdolgozatból azt is megtudjuk, hogy ezek a rajzok 1879-ben készültek és az itteni Múzeum gyűjteményéből valók. A homlokzati rajz egyértelműen elárulja, hogy a Rómer-kézirathoz tartozik, hisz a régész megemlíti, hogy Stornó önkényesen rajzolt keresztet a református templom tornyára. Mindezekről arra lehet következtetni, hogy ha a Stornó-mappa Váradon van, itt kell lennie a nyomdakész Rómer-hagyatéknak is. A meglévő hiányos munkát 1975-ben Debrecenben kinyomtatták, közkinccsé téve legalább a hozzáférhető. Ez a kiadott munka három közleményből áll. Az elsőben a belényesi és vaskohi hegyvidék falvait mutatja be Rómer, majd Várad és környéke leírásával foglalkozik. A második részben az Érmellék falvait ismerteti, míg a harmadikban a Hegyköz, a felső Berettyó-völgy és Margitta vidékét írja le. Ehhez a munkához csatolt térképről már többet tudunk és *Bihar vármegye őstörténeti térképe* címet kapta.

Az egyleti munka és a vidék bejárása mellett élete utolsó tíz évének, a váradi várban az ő vezetésével végzett, majd tanácsaival segített régészeti feltárás volt. 1882-ben a várbeli ásatásokkal Rómer lett megbízva, a munkát csak 1883 szeptemberében kezdhették el, amelyet novemberben már le kellett állítani. Ásatásokról több dolgozatot írt, melyek egy része kéziratban maradt meg, mások szaklapokban jelentek meg.

Itt kell lennie az ásatásokról írt szakjelentésének is. Balogh Jolán kutatásai szerint ezek a helybeli levéltárban voltak. A K. Nagy

Sándor által említett két szekrényi kézirat holléte is bizonytalan. A Rómer-életmű utolsó tíz éve, a Váradon töltött utolsó évei a legismeretlenebbek.

Városunkban hunyt el 1889. március 18-én, sírhelye az Olaszi temetőben volt. Földi maradványa ma a Bazilika kriptájában van, egykori síremlékével együtt.

Rulikowski út – ma Calea Armatei Române

A 19. század közepén ez a Bónai kúti út 1916-ig, amikor Rulikowski út lett 1926-ig, ekkor kapta a Calea Dorobanților megnevezést. Rulikowski út 1941 és 1944 közt, 1947-ben Vörös Hadsereg útja néven szerepel, 1966-tól Armatei Roșii, végül 2009-től Armatei Române lett.

Rulikowski Kázmér, egyes források szerint 1827-ben, mások szerint 1821-ben született Zwiahel helységben, Volhíniában. 1849-ben az orosz hadsereg kötelékében egy lengyel dzsidas ezred századosaként a magyar csapatok ellen vezérelték.

A Rulikowski út

Mivel nem volt hajlandó résztvenni a magyar szabadságharc leverésében, megszökött 1849. július 22-én. Fegyverrel már nem volt alkalma a szabadságharc oldalán harcolni. Világos után, hogy segítsenek rajta, a hadifoglyok közé sorolták. Végül Váradra került, ahol a hadbíróság halálra ítélte. A temető melletti Boné-kútnál, 1849. augusztus 18-án kivégezték. Jeltelen sírba temették, de a váradiak mindig tudták hol van a sír pontos helye.

1870. április 18-án Rulikowski Kázmér hamvait kiemelték és április 20-án újratemették az új köztemetőben. 1870. augusztus 28-án egy ünnepség keretén belül gránit obeliszket szándékoztak felavatni a sírnál, amelyet az időjárás miatt szeptember 4-re halasztottak.

A kivégzés 50. évfordulóján, 1899-ben, ünnepélyes keretek között a város saját tulajdonába vette a lengyel mártír sírhelyét. Rulikowskiról nevezték el az új köztemetőt és az oda vezető utat is.

A temető elnevezése megmaradt a két világháború között és a második világháború alatt is. Aztán Központi Temető lett, majd Muncipiumi Rulikowski temető.

Sírhelye az 1989-es fordulatot követően a márciusi megemlékezések egyik helyszíne, október 6-án, valamint Mindenszentek és Halottak Napján itt mindig égnek a gyertyák.

A legfontosabb, legismertebb utcák és utcanevek kapcsán gyakorlatilag a belváros, a történelmi városrész került az előtérbe. Az említett köztemető történelmi része őrzi temetkezési kultúránk legértékesebb emlékeit. A történelmi városrész és a történelmi temetőrész közt szoros kapcsolat van, amire érdemes felhívni a figyelmet.

A történelmi temető

Temetőink is kulturális örökségünkhöz tartozó épített környezetünk része. A sírkertek történelmi, művelődéstörténeti és művészettörténeti értékek őrzői, régiségük, egyediségük, valamint helytörténeti jelentőségük okán védelemre érdemesek.

A temetőkultúra, temetkezési szokás vagy a temetőhely fogalma kevésbé elterjedt, szakmai értékelése és közgondolkodási előfordulásuk háttérbe szorult. A kulturális örökség kapcsán, a történelmi városrész, mint kiemelten fontos védelmi övezet – a szakmai és városvezetési erőfeszítések kapcsán –, már a köztudat része és a közbeszéd egyre jobban értett fogalma. Ahogy létezik történelmi városrész, úgy fellelhető a történelmi temetőrész is. E kettő egyszerre és egymással szoros összefüggésben alakult ki. Így, ezek miatt bizonyos értelemben egymástól elválaszthatatlanok is. Egymáshoz kötődő struktúrák, konzerválásuk, védelmük párhuzamosan kellene történjen, ha nem is azonos arányban.

Várad gazdasági, kulturális és társadalmi életében bekövetkezett változások nyomon követhetőek a temetőben is. Legszembetűnőbb az építészeti stílusok formavilágának egyszerűbb, letisztultabb motívumainak díszítőelemként való használata a sírköveken. A klasszicista, romantikus vagy a századfordulón készült várad épületek homlokzati díszítőelemei mind ott vannak a temető sírkövein és sírkerítésein. A 19. század utolsó negyedét jellemző és az első

világháborúig tartó gazdasági fellendülés, a polgárosodó város jegyei, kivételnek a temető arculatára is. Megjelennek a tehetős polgárság temetkezési szokására jellemző, a temető arculatát máig meghatározó nagy alapterületű sírhelyek, amelyeket igényes munkával készült kerítések és drága anyagú obeliszkok díszítik. Általában a szerényebb sírhelyek is egy nagyvárosi temetőkultúrára jellemző hagyományt és közízlést jelenítettek meg. Az első világháborút követő gazdasági visszaesés vagy a demográfiai változás nyomai mind fellelhetőek a Rulikowski temetőben. A temető történelmi magvát, időben – kisebb-nagyobb eltéréssel – a második világháború végéig készült emlékek alkotják.

Ebben, a fentiekben történelmi temetőrésznek nevezett területen vannak Várad temetkezési kultúrájának legértékesebb emlékei. Az itt megsemmisített, elpusztult vagy átalakított sírhelyek helytörténeti emlékeink egy részének elvesztését jelenti. Ha a város-temető párhuzamot használjuk, ez ahhoz hasonló – kis túlzással –, mintha a belváros műemlék épületeinek egy részét veszítenénk el.

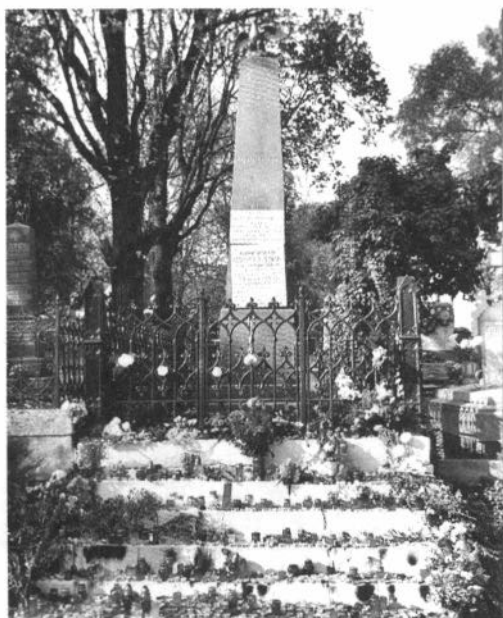
Az említett területen az újra értékesített sírhelyek gazdái a régit eltüntetve, a mai ízlésnek megfelelő új emléket készítenek. Az oda nem illő sírhely ebben a környezetben, olyan, mintha két műemlék épület közé egy tömbház épülne. Ez a folyamat jelenleg megállíthatatlan és még jogszabályba sem ütközik. A temető, bár közterület, a megvásárolt sírhely magánterületnek számít. Mindenki saját ízléséből fakadó értékítélete és anyagi lehetőségének megfelelően építkezik. Persze az ízlés a társadalmi-történelmi fejlődéssel változik, koronként más-más és a mindenkor a divat is befolyásolja. Az egyéni ízlés magánügy, de a közízlés néha társadalmi érdekekbe ütközik, ezért szabályozásra szorul. Jelen esetben a régi részén, az ízléstelen, a környezetbe nem illő, értékromboló új sírhelyek megjelenésének megállítása reménytelen. A temetőgazdálkodás során természetes és szükséges eljárás a gazdátlan régi sírhelyek újrahasznosítása is (ez már egy ördögi kör). Egyetlen megoldás lehetne, ha a történelmi temető rész helyi védelmet kaphatna, amihez jogszabályi háttér és végrehajtó szervezet kellene.

A Rulikowski temetőben járva, a helytörténetileg kiemelten fontos részen is láthatunk olyan gondosan felújított sírhelyet, ahol a régi értékeket megtartották. Az obeliszk mellett, a kovácsoltvas kerítést is meghagyták, így az új emlék, felújítva is beilleszkedik a sírkert százados arculatába. Ez a követendő értékteremtő értékmentés újabb száz évig megőrzi a család emlékét és hirdeti jó ízlését.

A fenti közelében egy másik, nagyméretű családi sírhely is készül. Kérdés, hogy mennyire ide illő lesz. A magas kerítés alapokat látva féltő, hogy az itteni hagyományos sírhelyektől eltérő formában fejezik be.

Első lépésként néhány kiemelt jelentőségű síremlék megmentése van soron. A városvezetés támogatásával a Bihar Megyei Műemlékvédő Alapítvány és a Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság a megmentésre érdemes emlékek körének kibővítésén dolgozik.

Helytörténetileg jelentős értékek sorsa forog kockán Várad egyetlen megmaradt temetőjében, a Rulikowskiban.

Sal Ferenc utca – ma Dunărea

Ferences 1731-ben, az 1859-es Halácsy-térképen Barátok utcájaként szerepel, mivel itt volt a ferences templom (a mai Barátok) és rendház. Az 1900-as évek elején már a polgármester, Sal Ferenc nevét kapta, 1926-ig, ekkor Berthelot tábornokról nevezték el. 1936-ban I. G. Duca, 1941-ben ismét Sal Ferenc, 1945 után Böszörményi Emil nevét viselte. 1966-tól napjainkig Dunărea a megnevezése.

Ebben az utcában találjuk az egykori ferences rendház épületét, a barokk stílusú épület 1731 és 1738 között készült. Az utca másik műemléke a római katolikus templom – Szentlélek kiáradása vagy Barátok.

**Az eklektikus stílusú
templom 1903–1905 között épült**

Sal Ferencet (1834–1919) 1875. november 11-én Várad polgármesterének választották, hivatalát 1897-ig őrizte meg. Konzervatív felfogású városvezető volt, takarékos gazdálkodása megalapozta azt a gazdasági hátteret, amely segítségével elkezdődhetett, a későbbiekben oly rohamos iramban haladó városépítés. Élete során megkapta a királyi tanácsosi címet és a vaskorona rendet is.

Az egykor a volt Olaszi temetőben nyugvó Sal Ferenc földi maradványa ma az olaszi plébániatemplom (Barátok) kriptájában van.

Háza a 10. szám alatt állott. A mai plébániatemplommal szemben áll a Sal Ferenc utca Szűz Mária szobra. A szobor történetének rövid ismertetése egyik legújabb szakrális köztéri szobrunk történetét elevenítheti fel.

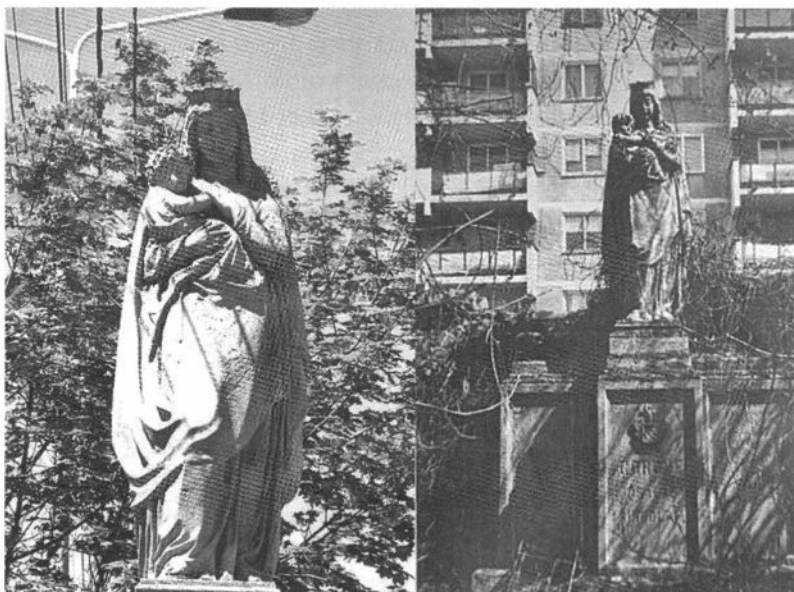
A Sal Ferenc utca Mária szobra

A Római Katolikus Püspökség 1999 szeptemberében a Sal Ferenc utca (ma Dunărea) elejére, a Barátok temploma elé, ahol előbb a Pietà állt, majd Alexandru Moghioroș mellszobra, Szűz Máriát kezében a kis Jézussal ábrázoló szobrot állíttatta.

Ez a szobor a volt Olaszi temetőben a gattajai Gorove család síremlékét díszítette. Tempfli József volt megyés püspökünk az 1980-as évek elején a pusztuló-pusztított temetőből több mint száz egyházi és világi személyiség földi maradványait és síremlékét mentette ki. Az egyháziak közül – csak néhányat említve – megmenekült Lipovniczky István és Fiedler István püspök, Bélteky Ferenc vikárius, Bémer Pál apátkanonok vagy az ismert Bunyitay Vince, Némethy Gyula és Römer Flóris földi maradványa. Ennek az áldásos munkának köszönhetően a premontrei kanonok-tanárok is templomuk kriptájában kaptak új nyughelyet, mint például Bozóky Alajos igazgató, Károly Irén József fizikus vagy Fekete Gábor tanár. A világiak közt volt az a Sal Ferenc, aki 1875 és 1897 között Várad polgármestere és akiről a templom melletti utcát elnevezték. A Barátok (Szentlélek kiáradása) templomának kriptájában kapott végső nyughelyet többek közt Madáchné Fráter Erzsébet, Kováts Mihály, Bem tábornok tiszti segédje vagy Beleznay Antal

zeneszerző, karnagy, az építész Rimanóczyak, Döry József és Hlatky Endre főispánok. Itt vannak a város és a megye életében jelentős szerepet játszó, ismert családok tagjai: a Hallerek, Beöthyek, Baranyiak, Markovitsok, Lónyayak, Miskolczyak, Fráterek és Gerliczyek nyugszanak.

Az elhunytak földi maradványai mellett a síremlékük is megmenekült. Néhány esetben a sírokat szobrok díszítették, néhányukat ma is láthatjuk. Az olaszi plébániatemplomban, a torony alatti bejárat mellett br. Luzsénszky Etelka sírszobra áll, amely a felszámolt temetőben volt. A templom kertjében a jobb és bal oldali első két szobor szintén az Olaszi temetőből megmentett emlék. Bémer Pál apátkanonok sírhelyét nagyméretű kereszt díszítette, ma a micskei katolikus temető főkeresztjeként szolgál. A két egyháztörténész, Bunyitay Vince és Némethy Gyula sírhelyét, egy ülő Szűz Máriát, kezében a kis Jézussal ábrázoló szobor díszítette. Ezt, ma a Bazilika kriptájában találjuk. Ezek így megmenekültek, mint temetkezési kultúránk Olaszi sírkertből származó kisszámú emléke. Az ottmaradtakat vagy összetörték, vagy eltulajdonították.

A Sal Ferenc utca elején álló Szűz Mária-szobor az örmény származású gattájai Gorove család címeres síremlékét díszítette. A szamosújvári Gorove Kristóf kereskedő 1861-ben Mária Teréziától kapott nemességet. A család 1823-ban királyi adományként megkapta a Temes megyei Gattája (ma Gátalja) községet, majd a következő évben jogosultságot kaptak a gattájai előnév használatára is. Idővel, egy részük Biharba költözött, ahol újabb birtokokat szereztek.

Az Olaszi temetőben lévő családtagok földi maradványai a Barátok kriptájában kapott új nyughelyet. A temető parkká alakításakor, sírkövük a szemétdombra került, az egykor rajta lévő Szűz Mária pedig – művészi szempontból nem értékelhető – köztéri szoborrá lett.

Sándorfy József utca – ma William Shakespeare

A 19. század végén az utca helyén az Állatvásár tér volt a későbbi Széles utcai híd felé. Az 1930-as évek elején Piața Târgului de Vite, majd Vasile Costache, 1941-től 1944-ig Sándorfy József, végül 1966-tól napjainkig William Shakespeare a megnevezése.

Sándorfy József 1767-ben született Hegyközújlakon, mint főorvos, író, színházszervező és táblabíró írta be nevét városunk történelmébe.

A színházszervezésben elévülhetetlen érdemeket szerző Sándorfy 1824. november 30-án hunyt el. Sokat tett a várad színházterét (1814-ben vette át a helyi színháztársulat szervezését), igyekezve megszervezni és megszerettetni a magyar színháztársulatot.

Schlauch-kert – ma Petőfi park

A mai Petőfi parkot még sokan emlegetik Schlauch-kertként. Ezért is, valamint azért, mert városunkban lévő egyházi alkotásai, tudományos, művészeti, mecénási és alapítványtevő munkálkodása okán Schlauch Lőrinc püspök-bíborosról röviden meg kell emlékezni.

A Halácsy-féle térképen üres területként szerepel, de az 1890-es Bodnár-térképen már Schlauch-kert a megnevezése. Carmen Silva 1926-tól 1941-ig, 1966-tól napjainkig Petőfi Sándor a park neve.

Slauch Lőrinc újaradi német családban született 1824. március 27-én. A pesti Központi Papnevelő Intézetbe került, majd 1846-ban levéltáros lett Temesváron és a következő évben szentelték pappá. Több helyen volt káplán, majd plébános és alesperes, 1867-ben kánonjogból doktorált. 1872-ben már csanádi kanonok, a következő évben pedig szatmári püspökké nevezte ki az uralkodó. Valóságos belső titkos tanácsosi kitüntetést kapott 1880-ban, 1884-ven a Vaskorona-rend lovagja, 1886-ban római gróf és pápai trónálló.

Slauch Lőrincet 1887. április 8-án nevezték ki váradi püspökké. Egyházi alkotásai közt van a biharpüspöki templom. A Káptalannal együtt 1893-ban készítette a Szent László-szobrot, majd a király halálának 700. évfordulójára Link Istvánnal a Szent László-hermát. Az oktatást anyagilag támogatta és vidéken több iskolát építtetett.

A saját kertjének egy részében kialakította az ismert Schlauch-kertet a városnak adományozva.

A pápa 1893-ban bíborossá emelte, az uralkodótól pedig megkapta a Szent István Rendet. 1902. július 2-án hunyt el Váradon és Temesváron temették el.

Szacsvay Imre utca – ma Cuza Vodă

A Halácsy-féle térképen, már 1859-ben Alsó, Nagy és Felső Pece utcaként jegyezték az 1900-as évek elején Szacsvay Imréről elnevezett utcát. A trianoni diktátum után már Cuza Vodă lett a neve 1941-ig, majd 1966-tól napjainkig ismét Cuza Vodă.

Szacsvay Imre 1818. november 1-jén született Bihar-sályiban. Jogi tanulmányait Váradon végezte, Beöthy Ödön jurátusaként részt vett az 1839–40-es országgyűlésen, majd 1840-ben letette az ügyvédi vizsgáit. Bihar vármegye

reformellenzék tagjaként politizált, miközben Olaszi és Újváros képviselője volt.

1848 júniusában az első népképviseleti országgyűlés tagja lett, követte a képviselőházat Debrecenbe is. Szacsvayt 1849 januárjában a képviselőház jegyzőjévé választották. Almásy Pál és Perényi Zsigmond mellett a Függetlenségi Nyilatkozat egyik aláírója.

A szabadságharc leverése után egy ideig bujkált, majd elfogták. A Függetlenségi Nyilatkozat aláírása miatt kötél általi halálra ítélték és 1849. október 24-én kivégezték. Sírja a Kerepesi temetőben van.

A márciusi megemlékezések legismertebb helyszíne a Szacsvay-szobor. Margó Ede alkotását 1907. március 15-én avatták fel. 1936-ban lebontották, majd 1942-ben újra az eredeti helyén felállították. A szobor felirata: „Csak egy tollvonás volt bűne.”

Szülőfalujában, Bihar-sályiban 2014. március 16-án avatták fel mellszobrát, amely Deák Árpád alkotása.

Alexandru Ioan Cuza (1820–1879) 1859 és 1866 között az Egyesült Román Fejedelemségek uralkodója.

Szaniszló utca – ma Mihai Eminescu

A Halácsy-féle térkép tanúsága szerint a Szaniszló utca nyomvonalára már 1859-re kiépült. Az akkori utcát a Párizs-patak két részre osztotta: a Fő utca felőli az Apolló nevet viselte, a Széles utca felőli pedig a Nagy Perecest. Az 1900-as évek elején már Szaniszló a neve, az 1926-os várostérképen pedig I. C. Brătianu. 1941 és 1944 között ismét Szaniszló, de 1966-tól napjainkig a költő Mihai Eminescu nevét viseli.

A névadó, Szaniszló Ferenc püspök 1792. augusztus 2-án született Szombathelyen.

A teológiát 1809-től a pesti papnevelő intézetben végezte, majd 1815-ben Bécsben doktorátust szerzett. 1815. december 15-én szentelték pappá, 1830-ban a pesti egyetem hittantanára és egyházi szónoka. Előbb a szombathelyi káptalan tiszteletbeli kanonokja 1834-ben, majd váradi valóságos kanonok 1835-ben, 1839-ben pedig solti címzetes apát és a pesti központi papnevelő kormányzója. 1844-ben szerbiai választott püspöknek nevezték ki. 1848-ban kolostorba vonult vissza.

1850. szeptember 5-én váradi püspökké nevezték ki és 1851. május 25-én szentelték fel. A Vaskorona-rend első osztályú lovagja volt, pápai trónálló és 1853-ban valóságos belső tanácsos. Betegsége okán, lemondásait követően a pápa 1868. december 25-én felmentette. 1869. december 5-én hunyt el, a hietzingi temetőben nyugszik.

A jótékonykodásáról ismert főpap legismertebb tette, hogy gyermeknevelő intézetet hozott létre, felépítve a Szent József Intézetet. Az épület alapjait 1867. május elsején tették le. A romantikus épület a következő évben készült el, amelyet 1879-ben kibővítettek.

A Szent József Intézet ma

Tordai Szaniszló Ferenc püspök egészalakos ülőszobrát 1896-ban avatták fel a Püspöki Palota kertjében. Alkotója Tóth István, aki a Szent László-szobrot is készítette. Jellegzetessége, hogy a többi váradi szoborral ellentétben, ezt soha nem mozdították el a helyéről.

A sokak által ma is Szaniszlóként emlegetett utca ma a legismertebb román költő, Mihai Eminescu (1850–1889) nevét viseli. Eminescu életműve döntő hatással

volt a román nyelv kialakulására. Írt szépprózát, színműveket és közírói munkássága is kiemelkedő.

A Szaniszló utcával kapcsolatos egy 19. századi, ma is meglévő épület, a Fogtövi-ház. Ebben a házban lakott válása után Madáchné Fráter Erzsébet.

Nagyváradon hunyt el, haláláról és újratemetéséről álljon itt néhány – talán helytörténetileg is érdekes – összefoglaló sor.

Madáchné Fráter Erzsébet halála és újratemetése

Madáchné Fráter Erzsébettel az irodalomtörténet sokat foglalkozott, kutatók, írók, színpadi szerzők érdeklődését is felkeltette. A válását követő hányatott élete, tragikus halála, majd földi maradványainak sorsa nem elég tisztázott.

Az ippi, érkeserői és bélmezői Fráter Erzsébet 1827. július 20-án született Csécsén (Nógrád) Fráter József és sarudi Batik Lucia első gyermekeként. Apja 1841-ben visszaváltotta a rég elzalogosított birtokrészt Cséhtelegen. Ettől kezdve Erzsébet részben itt, és főleg anyja halála után, a gyermektelen nagybácsi csécsei kúriájában élt.

A balassagyarmati bálon (vagy már korábban) megismerkedik Madách Imrével. Mint ismeretes, a megyebáli találkozást követően, mindennek ellenére 1845. március 16-án Cséhtelegen megtartották az eljegyzést. A Csécsén 1845. július 20-án (Erzsébet pont 18 éves) tartott esküvőt követően, a fiatal pár Csesztvére költözött. A következő év nyarán első gyermekük még születése napján elhunyt. Aladár, a második 1848-ban, Jolán 1851-ben és Borbála 1852-ben született. Második kislánya születésekor Madách Imre Kossuth titkárának bujtatása miatt börtönben volt. A magára hagyott, anyósa segítségét nélkülöző Erzsébetet hűtlenséggel is vádolták. Ennek ellenére a házaspár még együtt maradt 1854 tavaszáig. Kapcsolatuknak az ekkor tartott losonci megyebál vetett véget, ahova Erzsébet Madách nélkül ment el és kísérője is akadt. Ez akkora botrányt váltott ki, hogy házasságuk itt véget ért. Még ebben az évben válási szerződést kötöttek, amelynek az értelmében Madách évenként 840 pengő forintot fizet volt feleségének, aki nagyobbik lányukat tízéves koráig nevelheti. Fráter Erzsébet Ecsédre (Heves) ment nagybátyjához, majd még visszatért Sztregovára a lányáért, akivel Cséhtelekre utazott apjához és öccséhez. A jogot végzett Fráter József a közigazgatásban jártas volt, de nagy kiterjedésű birtokon rossz gazdának bizonyult, magukat is alig tudták eltartani.

Az akkor 27 éves Erzsébet elhagyja az ősi apai birtokot (anyja már korábban meghalt). Elkezdődtek életének hányatott évei, amelyek a féktelen mulatozásoknak helyet adó bérelt lakásoktól, a fedélnélküliségig, lerongyolódva, idegileg tönkremenve, rótt utakon vezetett az italhoz és halálához. Elkezdődött bihari kálváriája, amely Váradon, Margittán, Cséhtelegen, Tótin, Terebesen és Élesden át vezetett a teljes szellemi és fizikai megsemmisüléshez.

Madách Imre 1862-ben Váradra jön és elviszi Jolánt. Két év múlva hunyt el, 1864-ben. A 840 forint tartásdíjat Aladár nagykorúságáig, annak gyámja kellett hogy fizesse Erzsébetnek. Már Madách is rendszertelenül, késve küldi a pénzt, ami egyre kilátástalanabb helyzetbe hozta volt feleségét. Ismételten figyelmeztette volt férjét, 1864 augusztusában ezt írta neki: „...*a'minden napi kosztomat a' fogadoban fizetni nem vagyok képes.*”. Az egyre nagyobb adóság gondja egyre jobban terhelte az amúgy is zilált idegrendszerét, amihez az alkohol is hozzájárult.

Szakállné (távoli rokon) Margittáról értesítette Aladárt, hogy „...*Fráter Erzsi örült, az utcákon mezítláb jár-kei és a réteken alszik.*” Várad főkapitánya 1875 augusztusában arról értesíti Aladárt, hogy anyja „...*rubázat nélkül, tisztátalan állapotban...*” ismét a városban van. Felkérte a fiút, hogy gondoskodjon anyjáról, aki bepanaszolta, mivel nem fizette a neki járó tartásdíjat.

Az elmezavarral küzdő asszony egyre többet ivott, közben fia és testvére azon vitáznak, hogy ki hozzon érte anyagi áldozatot, vagy ki vitesse a kórházba. 1875. november 17-én elhunyt.

Ezen a napon Baranyi Adolf értesítette a fiát, hogy miután anyja eljött Margittáról Váradon tartózkodott. Itt aztán mindezt eladta és az ismerősök sem fogadták be, az utcán aludt. Több esetben be is vitték a városháza börtönébe, végül Baranyiék vették magukhoz a lerongyolódott, éhező Fráter Erzsébetet. „*Elmezavarodottságán kívül ... epileptikai rohamok ...*” is gyötörték, ezért november 10-én kórházba vitték, ahol egy újabb roham kioltotta az életét.

Lovassy Andor a Nagyvárad 1923. február elsején megjelent számában azt írta, hogy Terebesen az árokban összeesve találták

meg, temetésén pedig csak ő és „két Fráter fiú” volt ott (Kálmán és Guszti). 1923-ban már nem emlékeztek a sírhelyére.

Szűts Dezső a Nagyvárad 1925. július 12-i számában megjegyzi, hogy Fráter Erzsébet sírját nem jelzi semmi, holléte ismeretlen.

Perédy György újságíró a Nagyvárad 1926. július 18-i és 20-i számában közölte szerint nem akarta elhinni, „... *hogy a Fráter családnak igaza lett volna, mikor útszélén meghalni hagyta, mikor elfordult még a sírjától is*” Fráter Erzsébetnek, s tovább kutakodott. Dr. Fráter Imrétől, a közkórház igazgatójától szinte semmi érdemleges információt nem kapott. A kórház padlásán azonban Perédy megtalálta az Erzsébettel kapcsolatos bejegyzést, mely szerint november 10-én került be (ahogy Baranyi Adolf is írta), miután az úton összeesett és 17-én hunyt el. Az újságíró felkereste Margittán Erzsébet unokaöccsét, Fráter Józsefet, aki mint a malom főgépésze élt ott. Érdekes módon, akkor nem mondta meg, hogy ismeri Madáchné sírjának helyét. Majd a Nagyvárad augusztus 26-i számában közli Perédy, hogy felkereste őt az unokaöcs és elmesélte, hogy húga sírjánál járva 1890-ben – aki 1887-ben hunyt el –, véletlenül tudta meg Fráter Erzsébet sírjának pontos helyét. Egy sírásó emlékezett a helyre, amely nővére sírjától a harmadik volt. Fráter József 1926-ban, tehát meg tudta mutatni Perédy Györgynek Fráter Erzsébet sírját.

Mohácsi Jenő író, újságíró, a Lidércke írója (Fráter Erzsébetről szóló regény) a Pesti Hírlap 1935. március 24-én megjelent számában közli, hogy Tabéry Gézával megtalálták az Apolló utca 15. szám alatt álló Fogtői házat (ma is áll!), ahonnan Erzsébet 1864-ben keltezte levelét. Ha, 1862-ben is itt lakott, akkor Madách Imre is járt ott, amikor elvitte Jolánka lányukat! Csernák Béla váradolaszi református lelkész hivatalában megtalálták Fráter Erzsébettel kapcsolatos bejegyzéseket. E szerint 1875. november 17-én hunyt el és 19-én temették a váradolaszi sírkertbe, betegséggként az „eskór” lett bejegyezve. Mohácsi megkereste a 17-es kórtermet is, ahol kezelték, majd megjegyzi, hogy Fráter Imre főorvos elvitte Erzsébet kórlapjait, miután nyugdíjba ment. Tovább kutatva Madáchné útját 1935-ben eljutott Tótiba, ahol a Poroszlay család megmutatta azt

a házat, ahol élete utolsó szakaszában „teljes elszegényedése és elnyűtsége idején” tartózkodott Erzsébet. Mohácsi leírását követve – „a falun keresztül, dombon fölfelé egy oszloptornácos kúriához” –, ráismerhetünk a ma Mici-kertnek nevezett helyre. A kontyolt nyereggetős, nyitott oszloptornácos ház néhány éve még állt, remélhetőleg nem pusztult el, jelentős építészeti és irodalomtörténeti emlék.

Cséhtelekre is ellátogatott, ahol egy ideig Erzsébet is élt, ahol 1845-ben eljegyzésüket tartották Madách Imrével. Az akkor nyitott tornácos, Fráter-címeres kúriát időközben átalakították, ma öregek otthonaként szolgál. Margittán is volt az író, megkereste azt a kis hidat (1935-ben), amelyet Fráter Béla Aladárnak írt levelében említ: „a margittai betivásár alkalmával a híd alatt ült egy világ lát-tára”. Itt Szakáll Lászlónénál volt, ahonnan 1875 augusztusában megszökött és gyalog jött Váradra.

Perédy György tíz évig kutatta Fráter Erzsébet válást követő életét, majd sírhelyét is megtalálta. A Szigligeti Társaság 1935-ben – amelynek ő volt akkor az alelnöke – egy fejfát állíttatott a sírra. A fejfa felső harmadát A. B. F. R. A. (A Boldog Feltámadás Reménye Alatt) rövidítés és egy szomorúfűz díszítette. Alatta „Madách Imréné/ Fráter Erzsébet/Meghalt 1875. IX. 17-én/ 45 éves korában/Állította a/ Szigligeti Társaság” volt olvasható. (48 éves volt, sokáig születésének pontos éve nem volt ismert, innen lehet a tévedés).

Perédy Adél, György lánya 2004-ben azt írta, hogy apja: „Exhumáltatta Fráter Erzsébet maradványait, előrehozatta őket, és szép sírt csináltatott a Szigligeti Társaság nevében”. A korabeli leírás szerint unokahúga sírhelyének közelében volt temetve, akit szintén Fráter Erzsébetnek hívtak. Miután Perédy

György 1938-ban elhagyta Váradot, Tabéry Gézára bízta annak gondozását. Tabéry az évek során cikkek egész sorával szorgalmazta a sírhely gondozását. Tény, hogy egy későbbi felvételen látható, hogy a fejfára egy tábla került, és a sírra virágot ültettek. Ezen is téves a halál időpontja: december 15. olvasható.

A *Gyulai Hírlap* 1998. november 20-án megjelent számában Iván Lili a következőket közölte: *„Fodor József vikárius úr említette, hogy Újj Irén, egykori gondnok, fiatal korától idős koráig lelkes gondozója, „mindentudója” volt a temetőnek, Fráter Erzsébet nyughelyét is gondozta. Nyárádi István az olasz egyház egykori tisztviselője 1967-ben felújította a sírt és vaskeresztet (Erzsébet református volt) állíttatott...”* A legfontosabb, hogy a cikk írója – mint saját felvétele – egy 1982-ben készített fotót közöl a sírról. Ezen egy megdőlt csőre erősített tábla látható, melynek szövege a lapban olvashatatlan. Ezt a sírjelet T. Pataki László, Madách-díjas író, újságíró (az 1997-ben városunkban tartott Fráter Erzsébet Szimpózium egyik előadója) is említi egyik írásában, mondván, hogy ezt a pesti Madách Társaság titokban helyezte a sírra. Ezt a sírjelet használta beazonosításra Tempfli József volt megyés püspök is, amikor exhumáltatta Erzsébet földi maradványait. T. Pataki László még egy meglepő dolgot is közölt egyik írásában: 1984-ben az Evangélikus Élet akkori főszerkesztőjével, Pintér Károllyal egy titokban végzett exhumálás után Csécsére akarták vinni Fráter Erzsébet csontjait. Elkéstek, Tempfli József már biztonságba helyezte azokat.

Érdekes információkhoz juthatunk Szalma György erdélyi származású, ma Győrben élő mérnök-műpártoló 2011. december 14-én közreadott tudósításából. E szerint Fekete József (Vajdahunyad 1903.–Nagyvárad 1979.) szobrász 1964-ben készített egy kőből faragott síremléket Fráter Erzsébet emlékére. A Fájdalom című alkotás végül a temetőből visszakerült a művész udvarára, ma a gyulafehérvári temetőben látható. Az Előre újságírónöje 1978. július 30-án hosszú cikket közölt a művészről, ahol többek közt ezt írta: *„Két nevezetes síremlék fűződik a nevéhez... és a nagyváradi temetőben nyugvó Madách Imre felesége tiszteletére emelt Fájdalom című szoborcsoport 1964-ben.”* (E sorok írója a Rulikowski temetőben

egy, a megtévesztésig hasonló síremlékre talált, talpán az I. Fekete – 1973 véséssel.)

Mint ismeretes Tempfli József megyés püspök 1982-ben, még apát-plébánossága idején kimentette és a váradoszi plébánia-templom kriptájába helyezte végső nyugalomra Fráter Erzsébet földi maradványait. Őexcellenciája írta (Fráter Erzsébet emlékezete, Szeged 1996): „... mindkét sírt kihantoltattam és Fráter Erzsébet kihúga (szintén Fráter Erzsébet) sírjában alig találtam valamit, mivel korán elhunyt.” Andor Csaba az ismert Madách-kutató is „töszomszédságot” említ Madáchné és unokahúga sírhelyéről szólva. Mint Perédy György lánya nyilatkozta, Erzsébet földi maradványairól, apja 1935 körül „exhumáltatta”, más helyre szállíttatta át a csontjait. Feltehetően ekkor került egy helyre Madáchné az unokahúgával.

Ma már biztonságban tudhatjuk Fráter Erzsébet földi maradványait, igaz, kevesen múltott, hogy a Fogtövi-ház Évájának (Implon Irén: Váradi Tollrajzok, 1993) sírhelye feledésbe merüljön. Életében nem nyert bocsánatot, végső újratemetésével, igen, így irodalom- és helytörténetünket is kevesebb veszteség érte.

A Fogtövi-ház

Végül álljon itt az a három mondat, amellyel a *Bihar* 1875. november 20-i száma vett búcsút Fráter Erzsébettől: *„Fájdalomból, az élet keserőségeiből csordultig telt poharat adott az elhunytnek balvégzete. Fenékiig kiürítette. Hibáira vessen fátyolt a tűnő emlékezet, legyen hamvainak könnyű a föld!”*

Szent János utca – Ady Endre

Olaszi egyik legrégebbi utcája, a 18. században Körös utca, a későbbiekben Pokol, majd Szent János. Az 1859-ben kiadott Halácsy-féle térképen szintén Szent Jánosként tüntették fel. Vlahuța a neve 1920 után, 1941-ben újra a régi nevét kapta, a második világháborút követően Breiner Béla, napjainkban pedig Ady Endre a megnevezése. Sajnálatos módon a kommunista Breiner Béla (1896–1940) neve is beépült a köztudatba, talán többen használták, használják, mint a Szent János megnevezést.

Az utca elején, egy Bémer térre néző, rég lebontott ház szoborfülkéjében állt Nepomuki Szent János kőszobra. A szobrot Forgách Pál püspöksége alatt (1747–1757) állították fel. A házat az 1960-as években lebontották, a névadó szobornak nyoma veszett.

Ady Endre egy ideig ebben az utcában, a Nagyváradai Napló 11. számú házban lévő szerkesztőségében dolgozott. A régi, pontatlan emléktábla mellé 2007. december 21-én egy javított került fel. A 28. számú ház egyik udvari szobáját bérelte egy ideig.

Az 5. szám alatt volt az ismert Kispipa vendéglő. A 26. szám alatt, volt szülőházán látható Wagner Nándor szobrász (1822–1997) emléktáblája.

Helytörténetünk egyik emléke lehetne

A fotón látható Nepomuki Szent János-szobor 1995-ben még a városközpont egyik udvarán állt, mint magántulajdon. E sorok írója, a Bihari Napló hasábjain akkor, néhány sorban felhívta rá a figyelmet, de nem keltette fel senki érdeklődését. A szobor a szentet

főpapi öltözetben ábrázolja, jobbában a feszülettel. Az arc, a bal alkar és a feszület megrongálódott.

Az eltűnt szobor

Helytörténetírásunk két ilyen szobrot tart számon. Az egyiket a szent nagy tisztelője, Forgách Pál püspök (1747–1757), a Kis-híd olasz hídfőjénél állíttatta fel. Papp Lajos is említi az 1943-as munkájában a szobrot, amely már a Szent János utca híd felőli saroképületének szoborfülkéjében volt látható. A másik a Biharpüspöki felé vezető útnak, a Vad-patakot átszelő hídja mellett állt. A szent a hidak, hajósok, halászok és a vízimolnárok védőszentje lévén, szoborábrázolása általában a hidak közelébe került. Egyes források szerint a szoborfülkében egy kisebb (?) méretű alkotás kapott helyet. Így, a fotón látható nagyobb valószínűséggel a

Vad-patak hídjánál állhatott. Egyik lehetőség sem igazolt, mint hogy a szobor közelmúltja sem ismert.

E barokk szobor megléte-holléte ismeretlen. Az említett helyről már rég eltűnt. Ha valaki többet tud a szoborról, kérjük, közölje azt velünk is!

Szent László tér – ma Piața Unirii

A Szent László tér kiemelten fontos, központi funkciót ellátó terület, amely történelmi jelentőséggel is bír, a történelmi folytonosság színtere. Egy központi tér nem csak egy beépítetlen területet, nyilvános helyet jelent, hanem utal a város társadalmi, kulturális helyzetére, a politikai hatalomra, a történelemre és a helyi

identitásra. Egy település főtere a politikai hatalomváltások, rendezvények, a hatalmi erők demonstrációinak és esetenként a civil törekvések megnyilvánulásainak a színtere. (Többek közt a díszemlények helyszíne – jelen esetben – a román hadsereg itt masírozott 1919-ben, itt ünnepelték a királyi párt, majd a magyar hadsereg vonult fel Horthy Miklós kormányzó előtt.) Máskor a Városháza előtti szabad térség adott helyet különböző rendezvényeknek, spontán tömeg demonstrációknak. (Ilyen volt az első világháború alatt az Áldozatkészség szobrának a felavatása, vagy az 1989-es események.)

Egy központi tér fenntartása – mint az épített örökség része – bizonyos racionális intézkedések és szabályrendeletek meglétét is feltételezi. Gazdasági és üzleti szempontok játszanak közre, a közlekedés vagy a történelmi városszerkezeti szerep és mások. A huzamosabb ideje itt élők megszokták a tér évtizedes arculatát, minden változtatás számukra zavaró. Érzelmi kötődés, hagyomány és a közízlés formálja véleményüket.

A mai Szent László tér területe, Kispiac megnevezéssel már jól körülhatárolható volt a 18. század közepétől. 1920-ban már Unirii nevet kapta 1941-ig. A „felszabadító” szovjetekkel való elvhűség bizonyosságaként 1945-ben Malinovszkira keresztelték. 1966-ban Victoriei, végül napjainkban újra Unirii a neve. Váradnak ez a része, a török uralom megszűntével, 1692 után alakult ki. Ezt a városépítési folyamatot a kuruc ostrom is késleltette, gyakorlatilag ez csak 1711 után jöhetett szóba. A katonai parancsnokság a vártól 500 lépésre adott engedély bármilyen építkezésre. Ettől nyugatra alakult ki Újváros, amelynek központi része volt az említett Kispiac.

Piac tér általában egy falu vagy város központjában, a templom környékén alakult ki, üzletek, kocsmák, fogadók vették körül és itt volt a település kereskedelmi és közigazgatási központja is. A hét minden napján megtartott piacot hetente egy bizonyos napon a heti, „nagypiac” is jellemezte. Az állandó árusok, a kofák asztalról kínálták a portékájukat, míg az alkalmi árusok csak a földről. A nagyobb piacokon már bódékat is építettek a kiskereskedők részére.

A tér közepén, 1738. június 28-án állították fel a városalapító lovagkirály kőszobrát. Ezt 1892-ben átköltöztették a papnevelde kertjébe, majd 1960-ban, hogy biztosítva legyen megmaradása, a volt múzeum udvarán ásták el. Tempfli József megyés püspök 1999-ben felállította a Bazilika oldalbejárata mellett.

Az 1738-ban készült szobor

A piacnak, heti vásároknak is helyet adó teret a 18. században egyszerű szalma- és zsindeletetős házak szegélyezték. A mai Fekete Sas helyén az 1720-as években egy földszintes ház állt, ebben volt a Sasnak nevezett csapszék és a városháza is. A század közepén ezt kibővítették és emeletet is kapott. A tér legrégebbi, ma is álló épülete a Szent László provinciális barokk plébániatemplom, amely 1721 és 1741 között épült fel, Suszter Ferenc tervei alapján. A mai Városháza helyén e században a régi római katolikus püspöki lak épülete állt.

A tér és a Teleki utca szemközti sarkán ebben az időben az Arany Kereszt gyógyszertár állt. Ezen az oldalon a következő sarki épület a görögkatolikus püspöki lak volt a mai Pavel utca sarkán.

Ezt 1778-ban egy emelettel bővítették és megépült a Pavel utcai szárny is. Tovább haladva a tér és a Beöthy Ödön sarkán az 1730-as évek végén már állt egy földszintes ház, amely a későbbiekben görögkatolikus templomként szolgált 1800-ig.

A térre futott be, amelyet piacként használtak (Kispiac) a nyugati oldalon, Újváros központi utcáinak nyomvonala, a Körös, Német (Teleki), Közép (Pavel) és Magyar (Beöthy) utcák. A szemközti oldalon már kialakult a Sas (Kossuth), Zöldfa és a Kapucinus utca.

Korabeli képeslapok, amikor még nem épült fel a Városháza, a Fekete Sas, a mai Görögkatolikus Püspöki Palota vagy a Moskovits-ház

A 19. század közepén a tér – a római katolikus templom mellett – egyik meghatározó szakrális épülete a görögkatolikus székesegyház volt. Ezt 1800 és 1810 között építették fel klasszicizáló barokk stílusban. Tornya korábbi, már 1803-ban felépült, jelenlegi toronysisakja 1910–1912 között készült, a korábbi 1836-ban és 1907-ben leégett.

A tér délkeleti sarkán épült fel Eder Jakab tervezésében, 1784 és 1790 között a másik meghatározó szakrális épület, a klasszicizáló barokk ortodox katedrális. Mindhárom templom műemlék. Ebben az időben, az 1836-os tűzvész után épült fel a Kováts-ház. Ez a klasszicista épület a teret két részre, egy keskenyebb délire és szélesebb északira tagolja. A földszintes Sas fogadó már 1714-ben állt, a 19. században már emeletes volt és itt kapott helyet a városháza is, amely 1861-ben Olasziba költözött.

A 20. század elejére megépültek azok a jellegzetes épületek, amelyek máig meghatározzák a tér arculatát. A városiasodás virágkora ez (1892–1913), amikor Nagyvárad végleg az európai nagyvárosok sorába lép.

A Polgármesteri Hivatalnak és a Helyi Tanácsnak otthont adó eklektikus stílusú Városháza 1902 és 1903 között épült. Az ünnepi megnyitó ülést 1904. január 10-én tartották az épület dísztermében. A ma műemlék épület tervezője és kivitelezője ifj. Rimanóczy Kálmán.

A Városháza dísztermében 2014. április 19-én festményavató ünnepség volt. Valentin Tánase festő, két, egyenként 2,10 x 4,10 méteres alkotását leplezték le. A művész elmondása szerint egy „másolat” után dolgozott, amely Bihari Sándor műve után készült, s azt az 1418-as eseményt ábrázolja, amikor Luxemburgi Zsigmond fogadja Ulászló lengyel királyt Szent László sírjánál a székesegyházban. Ami, kifogásolható, sőt sértő, hogy a művész a Szent Korona helyett egy egészen más formáját festett Luxemburgi Károly fejére. Ez egy elfogadhatatlan történelemhamisítás!

A másik festmény Ferdinánd király és Mária királynő 1919-es váradai fogadását örökítette meg.

A Városháza (Teleki) utca másik sarkán lévő emeletes épület 1861-ben a Nagyvárad Takarékpénztárnak adott helyet. A térre néző része 1809-ben, míg a Teleki utcai szárny az 1810-es években épült. Az épületet id. Rimanóczy Kálmán 1887-ben neoreneszánsz stílusban megújította. Mai jellegzetes, tornyos tetőszerkezetét 1907-ben kapta.

Egy sértő másolat

A régi palota helyébe 1903 és 1904 között épült meg a túlnyomóan neoromán stílusjegyeket hordozó eklektikus Görögkatolikus Püspöki Palota. A műemlék épületet ifj. Rimanóczy Kálmán tervezte és az építkezést is ő irányította.

A tér déli részét a volt Bihoreana Takarékos és Hitelintézet épülete uralja, amely végleges arculatát 1914-ben nyerte el.

A keleti oldalon lévő és a Vágó testvérek tervezte szecessziós stílusú, műemlék Moskovits-palota sarki része 1910-ben lett kész, a többi 1911-ben.

A Szent László tér északkeleti részén áll a város legszebb szecessziós épülete, amely az 1906-ban lebontott régi Sas fogadó helyén, a műemlék 1908-ban készült el.

Ez a legnagyobb befektetés, amely a magántőke bevonásával készült, a pályázatot az Adorján Emil és Kurlander Ede alakította pénzügyi csoport nyerte el. A monumentális magánépítkezések háttérében ott áll a korabeli Nagyvárad gazdasági-társadalmi elitje. A nagykereskedő, iparos és bankár családok (Kurlander, Adorján, Moskovits, Ullmann, Stern, Roth, Andrényi, Darvas vagy Füchsl és mások). Maradandó, esetenként szintén ma már műemlékként számon tartott épületek a Rimanóczy-, Starill-, Guttman- és a Vágó-házak. A nemesi építkezések emlékét őrzi a Gerliczy-, Darvasy- vagy a Poyvár-palota.

A Szent László teret 1774-ben kavicssal szórták le, majd a 19. század közepén Körös-kövel burkolták. 1891-ben újraburkolták az uttesteket macskakövel és a járdákat leaszfaltozták.

Szent László bronzszobrát 1893-ban a tér közepén állították fel, körülötte tovább működött a piac.

A szobor az eredeti és mostani helyén

Rhédey Lajos kezdeményezésére olajmécseseket állítottak fel a térre, amelyeket 1870-től légszeszvilágítás váltott fel. A korszerű közvilágítást az 1903-ban megépített villanytelep biztosította.

A téren lévő piacot 1923-ban szüntették meg, a műépítész Dului Marcu tervezte parkosítás alkalmából. A műkőből készült neobrāncovenesc stílusú kandeláberek és a többi díszitmény nagy része ma is látható. E rendezés során a Szent László-szobrot is átszállították a Bazilika elé.

Mikor még piac volt

A parkosított tér 1923-ban

Helyére, az Unirii névre keresztelt tér közepére, Ferdinánd király lovas szobra került 1924-ben. A magyar bevonulás előtt a román városvezetés elszállította a szobrot. 1945-ben szovjet háborús emlékmű került a térre, amelyet 1989-ben lebontottak, majd 1994-ben Mihai Viteazul lovas szobrát állították fel. A tér másik szobra az 1988-ban felavatott Emanoil Gojdu egész alakos kőszobra.

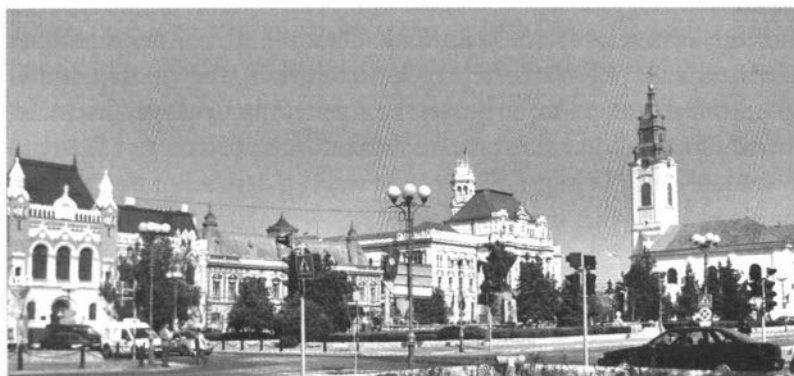

A mai tér a Városháza tornyából

A városvezetés 2013-ban a Szent László tér radikális átalakítását helyezte kilátásba, amely sok vitát váltott ki a szakemberek és a lakosok közt. Mint általában – minden közvitán –, elhangzott ellenvetés és a szakemberek tiltakozása ellenére, a városvezetés a saját elképzelését valósítja meg.

A szovjet emlékmű

A Szent László tér 2014-ben

Isonzó őre

A Városháza előtti térség több esetben spontán tömegmegmozdulások, esetenként szervezett ünnepek helyszínéül szolgált.

Így volt ez 1917 júliusában is, amikor leleplezték az Isonzó őre nevet viselő Nagyvárad áldozatkészség szobrát. Az első világháború elején készültek az ún. áldozatkészség szobrai. Ezek faszobrok voltak, amelyekbe adomány fejében vasszegeket lehetett beverni. Az így befolyt összegeket hadiárványok és hadiözvegyek, valamint hadirokkantak támogatására fordították.

Egy bizonyos összegért megvett, majd a fából faragot szobrokba vert szegek után ezek vashonvéd, vasvitéz vagy vaslevente megnevezést kapták. Külön helyet foglalnak el a szobrok történetében, bár az első világháború elején készültek, nem hősi emlékművek. Ezek az alkotások jótékonyági céllal készültek, a háborús nehézségek enyhítésére szánt pénzgyűjtést segítették: a szobrokba vert szegekért fizetni kellett. A Bécsben készült első ilyen jellegű alkotást, Magyarországon elsőként a pozsonyi áldozatkészség szobor követte 1915 májusában. A lakosság adakozási hajlandósága így érvényre juttatta az itthon maradtak áldozatvállalását a fronton harcoló honvédekkel. Szimbolizálták az összetartozást a harctereken az életüket, s vérüket áldozó katonák és a civilek közt, akik szintén meghozták a maguk anyagi áldozatát. Legtöbbször a megvásárolt szegek beverése, ünnepélyes keretek közt, jeles személyek jelenlétében zajlott le. Ezek a szobrok a vesztes háború következtében elpusztultak. A trianoni diktátumot követő új hatalom katonái megsemmisítették a magyar honvédek szimbolizáló áldozatkészség-szobrokat. Így történt ez 1919-ben Váradon is. Egy újsághír tanúsága szerint a darabokra tört szobrot a román katonák a Körösbe dobták.

A Nagyvárad *Történet a Várad honvédszoborról* címmel egy rövid, ám érdekes cikket közölt az egyik 1940-es számában. Többek közt ezt írja: *„Sokan emlékeznek még arra az impozáns honvédszoborra, amely hatalmas méreteivel ott magasodott a városháza előtti téren. A világháború hős honvédjét szimbolizálta a művészi kézzel, fából faragott emlékmű, amelyet Karácsonyi Géza várad szobrászművész mintázott...”* Az elpusztított szobor egy méter magas „eredetije” a városháza padlásán megmenekült. Ezt egy várad hölgy, özv. Cserey Gézáné, született Komoróczy Kornélia, 1930-ban, megőrzésre elkérte Kőszeghy József városi főmérnöktől. Kimentették a városházáról és a hölgy tíz éven át őrizte a lakásán.

A II. bécsi döntés értelmében Észak-Erdély visszakerült az anyaországhoz. Átlépve a trianoni határokat, a magyar honvédség szeptember 6-án vonult be Nagyváradra. Ezt követően az említett hölgy eljöttnek látta a pillanatot, hogy a féltve őrzött makettet átadja a város katonai parancsnokának. Bátor, hazafias tettét a tábornok a következő szavakkal köszönte meg: *„Igazolom, hogy bejelentése kapcsán beszolgáltattott egy honvédszobrot, amelyet 1930 óta a lakásán őrzött. Fogadja ezúton is köszönetemet hazafias cselekedetéért, vitéz Rajnay Károly tábornok, városi katonai parancsnok.”*

Bihar vármegye és Nagyvárad város Áldozatkészség szobra – ahogy nevezték –, még 1919-ben megsemmisült. Egyes források Isonzó öre megnevezéssel illetik a honvédszobrot (a kolozsvári a Kárpátok öre nevet kapta).

Félő, hogy 1930-ban hiába vállalt áldozatot a szoborterv megőrzésével Komoróczy Kornélia. Hazafias lelkesedése, a bevonulás keltette megnyugvás öröme cselekvésre készítette és visszavitte a városházára a relikviát. A hölgy úgy gondolta, hogy ott örökre megmarad. Nem úgy történt, nyoma veszett.

Szigligeti Ede utca – ma is Szigligeti Ede

Nagyvárad egyik olyan utcája, amely ma is a színműíró emléket őrzi, így a régi megnevezés nem kopott ki a köztudatból és a közbeszédből.

Szathmári József néven, nemesi családban született Nagyváradon 1814. március 8-án. Katolikus szülei a papi pályára szánták, de ő mérnöknek tanult Pesten. Ez a pálya nem érdekelte, a színészet felé fordult. Mivel jól táncolt és énekelt, s a díszletfestészethez is értett, 1834-ben a budai színtársulathoz került. Meghallva ezt, apja kitagadta és a nemesi nevük használatát is megtiltotta fiának. Ezek után vette fel a Szigligeti Ede nevet.

1837-től a Pesti Magyar Színház színésze, majd 1840 és 1878 közt a Nemzeti Színház tagjaként színészi, ügyelői, titkári, rendezői és dramaturgi feladatokat látott el. 1873-tól haláláig ő volt a színház igazgatója. Vezetőként tehetséges szerzőket és színészeket fedezett fel.

Összesen 114 színpadi művet írt, drámáival négy évtizeden át a magyar színjátszás meghatározó szerzője volt.

Szigligeti Ede 1835-től a Pesti Drámaíró Egyesület alapító tagja, 1840-től a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, 1846-tól a Kisfaludy Társaság tagja, 1865-től pedig a Színi Tanoda tanára volt. Tizenhat alkalommal nyerte el a Magyar Tudományos Akadémia drámai jutalmát és háromszor a Nemzeti Színházét.

A magyar színpadi művészet e kiváló alakja 1879. január 19-én hunyt el. A nagyváradi mellett a szolnoki színház is az ő nevét viseli.

Tiszteletére két emléktáblát is avattak. Az ismertebb a róla elnevezett utca 16. szám alatt találjuk. Az 1878-ban leleplezett gránit emléktáblát a hatalom 1937-ben eltávolította. Ismét a helyére került 1940-ben és a régi helyén van napjainkban is.

A másik, kétnyelvű emléktábla a színház épületének külső falán van, a színészbemutató mellett. A márványtáblán lévő bronzplakett Deák Árpád munkája. Szigligeti Ede halálának 130. évfordulóján, 2008. március 18-án leplezték le.

A róla elnevezett színház előtt áll Margó Ede alkotása, Szigligeti mellszobra, amelyet 1912. december 15-én avattak fel. A talapzaton lévő márvány dombormű a színműíró közismert darabjának, a Cigánynak két szereplőjét ábrázolja, Zsiga cigányt és lányát, Rózsit. A hatalomváltást követően ez az alkotás sem maradhatott a helyén, a Schlauch-kertbe került. Mivel itt is zavaróan hatott, a múzeum épületébe száműzték. Csak 1941-ben került vissza eredeti helyére.

Szilágyi Dezső utca – ma Moscovei

Nagyvárad egyik legrégebbi utcája (az 1700-as évek végén Úri utca), a 19. század közepétől Apáca. Szilágyi Dezső halála után az ő nevét viselte, majd az 1926-os térképen már Prințul Carol, de 1936-ban Regele Ferdinand II. A „kis magyar világban” újra a becsületes nevét kapta vissza, aztán a „sokat” mondó Szakszervezetek a megnevezése, végül 1966-tól napjainkig Moscovei.

A kiegyezést követő magyar politikai élet egyik legkiválóbb személyisége, Szilágyi Dezső 1840. április elsején született Nagyváradon. A családi hagyományt követve ő is a jogi pályára lépett. A Pesten és Bécsben végzett jogi tanulmányait befejezve, mint ügyvéd és újságíró tevékenykedett a fővárosban. 1867-ben az igazságügyi minisztérium titkára, 1872-től a minisztérium osztálytanácsosa 1874–1889 között a büntetőjog és a politika professzora a pesti egyetemen. Politikai pályafutása 1871-ben kezdődött, amikor Gyulafehérváron mandátumhoz jutott. Előbb a Deák-pártban politizált, majd a Szabadelvű Párt tagja lett. 1878 és 1886 között a Mérsékelt Ellenzék vezető politikusa és Józsefváros képviselője. Miután innen is kilépett, kormánypártiként Pozsonyt képviselte.

Szilágyi Dezső 1889 és 1895 közt igazságügyi miniszter volt a Tisza-, Szapáry- és az első Wekerle-kormányban. A Bánffy-kormány alatt a képviselőház elnöke, 1898. decemberi lemondásáig.

Egyházi téren is jelentős szerepet vállalt, 1876-tól a Dunamelléki Református Egyházkerület világi főjegyzője, 1885-től a Felsőbányai Egyházmegye gondnoka, 1898-tól pedig a Dunamelléki Református Egyházkerület főgondnoka.

1897-től a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagja. Budapesten hunyt el 1901. július 30-án.

Sztaroveszky utca – ma General Gh. Magheru

Nagyvárad egyik legrégebb – már a 18. század második felében is meglévő – utcája, amelyet ekkor és az 1859-es Halácsy-féle térképen Országút néven ismertek. A kórházalapító Sztaroveszky Imre halálát követően (1887) az utcát róla nevezték el, amely a város 1890-es térképén már fel lett tüntetve. Az 1920-as években Piața Iașilor, és Ep. Radu elnevezéssel szerepelt. 1941-ben ismét Sztaroveszky, majd 1958-tól General Gh. Magheru az utca neve.

A gyermekkórház megalapításáról ismert Sztaroveszky Imre Nagyváradon született 1835. november 5-én. Apja, az „orvos tudor” Károly az 1820-as években került a városba, majd 1832-ben nemesi rangot kapott és a kótligeti (Cotiglet) birtokot. Az orvos 1828-ban kötött házasságot Koszta Rozáliával és nyolc gyerekük született.

Sztaroveszky Imre végrendeletileg a városra hagyományozta házáat (Országút utca 12. szám), tekintélyes nagyságú telkét, vidéki birtokait (Kótliget és Pelbárthida), valamint megtakarított pénzét, azzal a kikötéssel, hogy ezekből egy gyermekkórház épüljön, amely az ő nevét viselje.

A gyermekkórház létesítése céljából, dr. Mayr Antal már 1875-ben tett egy 500 forintos alapítványt. A nyugalmazott huszárfőhadnagy és földbirtokos Sztaroveszky Imre az 1883 februárjában kelt végrendeletével ezt, a becslések szerint, 145 ezer forinttal növelte. A végrendelet egyik záradéka szerint, vidéki birtokaival egyetlen örököse, a nővére rendelkezett, ezért az építkezés közel húsz évet késett. Közben az alapítvány növekedett dr. Hoványi Ferenc adományával és gyűjtésével, valamint a polgármester segítségével.

Sztaroveszky Imre 1887. május 17-én hunyt el, és nem sokkal halálát követően róla nevezték el az Országút utcát.

A végrendelet záradéka miatt, a kórház 1902-ben csak 12 ágygal kezdte meg a gyógyítást, majd 1906-ban ezt bővítették. Az idősebb váradiak még emlékeznek az épületre, ahol a kórház állt, sorsát a tömbházépítés pecsételte meg, a Sztaroveszky utcanévet pedig a történelmünk önkényes döntései. Remélhető, hogy a váradiak emlékezete megőrzi ezt a nevet.

Családi sírhelyük az Olaszi temetőben volt. Már csak Sztaroveszky Imre apjának, Károlynak és „három magzatainak” a sírkövét (1849) sikerült kimenteni.

Az 1820–30-as években a magyarországi nagyvárosokban több magánalapítású homeopátiás egészségügyi intézmény nyílt. Az első közt volt a nagyváradi homeopátiás lelkibeteg-gondozó, amely már az 1820-as évek elejétől működött Sztaroveszky Károly vezetésével és anyagi segítségével.

Fia, Imre volt kitől vegyen példát! Az ő nevére ma sem utca, sem egy emléktábla vagy sírkő nem emlékeztet. Apja nevét a várdragériuszi református templom tornya alatt lévő emléktábla őrzi és a meglévő sírköve.

Szunyogh Péter utca – ma már nincs, a Rét utcát kötötte össze a Szent Annával Olasziban

Beöthy Andor nyugalomba vonulása után a Bihar vármegyei közgyűlés, 1893 decemberében Szunyogh Pétert ültette az alispáni székbe.

Az alispán 1855. február 3-án született a bihari Esztárban, apja, Szunyogh Andor, anyja Beöthy Eszter. Apja a szabadságharc huszárcapitánya, majd az alkotmányos közélet kiváló képviselője volt. Középiskoláit a debreceni kollégiumban és Pozsonyban, majd jogi tanulmányait szintén Pozsonyban és a nagyváradi jogakadémián végezte. Báró Dőry József főispán 1877-ben tiszteletbeli aljegyzőnek nevezte ki, majd még ebben az évben árvaszéki aljegyző lett. 1889-ben már a vármegye főjegyzője és helyette

alispán. Az igazságos és tapintatos alispán a közélet több területén is bekapcsolódott a vármegyei életbe.

Fiatalon hunyt el 1903. március 15-én. Sírhelye az Olaszi temetőben volt, szürke gránit obeliszkje eltűnt, földi maradványai ott porladnak.

Szunyogh Péter alispán életpályája Nagyvárad közigazgatásában betöltött jelentős szerepe mellett, a birtokait egyre inkább elvesztő, hivatalt, értelmiségi és katonai pályát vállaló nemes élettörténete. A nemesség rangjuk és tudásuk révén, a vármegyei közigazgatásban sok esetben jelentős szerephez jutott. Anyagi biztonságuk érdekében igyekeztek a gazdasági és pénzügyi vállalatok felső vezetésébe is bekerülni. Kialakult az a réteg, amit dzsentriként ismerünk, amely ragaszkodott rangjához, úri életformájához és esetenként antikapitalista nézeteket vallott. A 20. század első felében ők alkották az úri középosztályt.

A kiváló író, újságíró Móricz Pál a bihari nemességről írt életképeiben még a megszokott életformát és birtokainak egy részét még megőrizni igyekvő, az ősök hírnevéhez méltó kiválóságokról írt.

A 20. század közepéig a falu társadalmában a nemesség, származása révén fontos helyet kapott. A nemességhez tartozás nemcsak egyfajta jogállást jelentett, hanem egy olyan állapotot is, ami egy meghatározott magatartásformát igényelt. Életmódjukat a kiváltságaik nyújtotta biztonság, és öntudat határozta meg.

Soraikban mindig ott voltak azok, akik a haza, a haladás, a polgári átalakulás és a nemzeti szabadság ügyét szolgálták, akik készek voltak áldozni kultúráért, anyanyelvért és egyházért.

Móricz Pál (1870–1930) a *Régi magyar élet* című munkájában már az 1900-as évek legelején nosztalgiával ír a bihari nemesség kiválóságairól. Munkájában, a már akkor megváltozóban lévő nemesi életforma, egy-egy jelentősebb képviselőjének állít emléket. A nemesség családi története, írja Móricz „*a nemzeti történelem évezredes fájáról ágbogzódik szét... de mindig igaz magyar szövésű hajtásokkal*”. Fényes Elek (1807–1876) emlékét felidézve írja, hogy „...*a zúgó nádasokkal, suttogó erdőkkel, sóhajtozó szőlőlevelekkel felbokrétázott Érmelléken*”, a csokalyi kúriában született. A közigazdasági, földrajzi író, a magyar

statisztika atyja, anyagi gondokkal küzdve, szinte elhagyottan hunyt el Újpesten. A szerző még látta az 1900-as évek elején a csokalyi kúria falán a tiszteletére készített 1890-es emléktáblát. 1910-ben azonban, még a Fényes Elek temetési szertartását végző Mády Lajos református lelkész segítségével sem találta meg a sírhelyét. Az utóbbi években, már az 1989-es fordulatot követően, szülőházát is elvesztettük. Végül az összedűlt csokalyi Fényes-kúria tornácának árkádsorát sikerült megmenteni és előtte egy mellszobrával díszített emlékhelyet kialakítani.

Csokalyhoz kötődik a „szalonhős” darvai Darvay Dániel története is. Darvay Károly és Fényes Zsuzsánna gyermekeként, 1798-ban született az érmelléki faluban. Radecky-huszárként hosszú évekig katonáskodott és szórakozott Milánóban, ahol Kiss Ernő, a későbbi '48-as tábornok jóbarátja volt. A szabadságharc kitörésekor még találkozott egykori felettesével, de nem vett részt a szabadságharcban, visszavonultan élt Csokalyon. Móricz Pál szerint a falu emeletes iskoláját ő építtette.

A váradi és micskei Baranyi család történetéből is olvashatunk néhány érdekes részletet az említett kötetben. A nagy vagyonnal és hatalommal rendelkező Baranyiak élete Bihar történetének része. Jókai Mór az *Egetvívó asszonyszív* című regénye a család hosszan elnyúló pereskedésének hiteles krónikája. Az egyik Baranyi, aki Királyiban élt, leveleit csak így címezte: „kelt királyi lakomban, Gábor”. Állítólag ez a hatalom nemtetszését is kiváltotta. A verzári kastélyából Baranyi Lajos négyfogatos hintón hajtatott Bécsig, ha csak borotválkozni akart is. El is nevezték „bécsi” Baranyinak. Az 1848–49-es szabadságharc után Micskén bujkált Baranyi Miklós (1825–1899) honvéd hadnagy, ott, ahol „a diófás, eperfás, birsalma-bokros kúriák sűrűn sorakoztak”. Sírköve ma is áll a falu temetőjében.

A 19. századra oly jellemző kortes-világról így írt Móricz Pál: „A korteskedés közben minden nyugati cafrang lehámlik az újkor nyomása alatt meglapult magyarról. Felvirrad az ősi virtuskodások hajnala. A szép beszéd a pengő aranypénz becsével vetekszik”. „A fokosnak fénykorában” „...a liberális nemességnek az ifjú Beöthy Ödön volt leggyűjtőbb szavú, körülrajongott népszónoka”. A kíméletlenül szókimondó

Beöthyről (1796–1854) azt mesélték, hogy miután szóváltásba keveredett a sógorával, megparancsolta a béreseinek, hogy minden ökrét Bigének hívjanak, ugyanis Bige volt a rokon neve. Ebben az időben, a reformkorban, a középbirtokos nemesség politikai hatalma még szilárd, a vármegyei választások és tisztújítások kiemelésének legjelentősebb tényezője.

„*Midőn mézesedik a gobér és vörhenyes bogyoémlőit duzzadozva kínálgatja a bakator...*” megmozdul az egész Érmellék, kezdődik a szüret. Bár a szőlőgyöker-féregtől (filoxéra) legyengült a vidék, és „*a felforgató évtizedek társadalmi vízözönje sok magyar tanyáról világgá seperte a kúriák őslakóit*”, azért újból kivirult az Érmellék, írja szerző. Egykor, például Fényes Kálmán, Bihar megye főszolgabírája is híres szüretet tartott a kiskágyai szőlőjében. Hasonlóan híresek voltak a székelyhídi hegyen a Gyalókay, Dráveczky, vagy a gróf Stubenberg, Kiskágyán a Fényesek mellett, Révész Bálint püspök, a Fráter, Gulácsy, Darvai és Miskolczy, Nagykágyán a Kazay, Rimay, a gróf Pongrácz, Diószegen a gróf Zichy, Paksy, Lévai és sok más szőlő. Az Érmellék régi pincéi és présházai e letűnt kor népi építészetének megóvásra érdemes emlékei.

A 19. század második felében, a dualizmus kettős társadalomszerkezete alakult ki, a régi hagyományokat őrző kis- és középbirtokos nemesség és a nagybirtokos arisztokrácia mellett megjelent az új polgárosodó társadalmi rendszerre jellemző tagozódás. A nemesség továbbra is ragaszkodik rendi kiváltságaihoz, ellenben számarányuk felére csökken, gazdasági befolyásuk pedig egyre erőlenebb. Megjelenik egy új társadalmi réteg: az irodalomtörténetből jól ismert dzsenti. (Pont az őket legtöbbször bíráló középosztály akart mindenáron hozzájuk hasonlítani.) Móricz Pál fenti írásában néhány olyan ismert érmelléki nemes családot említ, amelynek tagjai a bihari dzsenti világ tagjai voltak.

A nemesi kúriák egykori lakóit, történelmi vélekedésünk, még ma is, sok esetben, bizonyos előítéletekkel, téves beidegződésekkel és a múlt rendszer ideologizált történet szemléletével kezeli. Nem szabad elfelednünk, hogy magyar identitásukhoz kitartóan ragaszkodva, mindig a haza ügyét szolgálták.

Gr. Teleki Pál utca – ma Primăriei

A Halácsy-féle 1859-ben kiadott térképen még Nagy Német utcaként szerepel, de Teleki László halála után (1861) már Nagy Teleki a megnevezése. 1901-ben csak Teleki, de 1920 után Alecsandri lett, 1941-ben Gr. Teleki Pál, 1944 után Visinszki utca, majd Transilvaniei, Leontin Sălăjan, Antonescu és végül napjainkban Primăriei.

A két Teleki

A széki gróf Teleki család törzsatyja, vagyonának megalapozója, az 1634-ben Váradon született, és 1690. augusztus 21-én, a zernyesti csatában elesett Mihály volt.

A Garázda nemzetségből származó család a török terjeszkedés miatt elhagyta délvidéki birtokait. Zsigmondtól 1409-ben nemességet kapva, Teleken és Széken szereznek birtokot. A későbbiekben e két birtok kapcsán vették fel a széki Teleki nevet. Az említett Mihály II. Rákóczi György és Kemény János fejedelem hű embere volt. A Wesselényi-féle összeesküvés erdélyi bujdosóit támogatta, sőt, 1672-ben vezérükké is választották. Látva, hogy sem a politikai tárgyalások, sem a harctéri küzdelmek nem vezetnek eredményre, visszavonult. Helyét Thököly Imre foglalta el. A hanyatló Erdély főkancellárjaként, a politikai élet irányítója és legellentmondásosabb politikusa volt. Teleki a Fráter György kezdeményezte egyensúlyozó erdélyi politika folytatója, de már szerényebb erőviszonyok közt. A hanyatló török birodalomtól már nem remélhetett kellő támogatást, így hűségesküt tett a bécsi udvarnak. Apafi halála után, mint a gyalogság főparancsnoka szállt szembe az Erdélybe betörő Thököly Imrével. A zernyesti csatában esett el 1690. augusztus 21-én. A Gernyeszegen eltemetett Teleki Mihály grófi rangot és hatalmas vagyont hagyott utódaira.

A Teleki családot a következő évszázadokban a politikai, társadalmi, tudományos és irodalmi élet kimagasló képviselői tették

ismertté. Az erdélyi ág (Gernyeszeg, Sáromberke) mellett, kialakultak a Magyarországon lévő birtokközpontok (Szirák, Gyömrő) is.

Általában a kiegyezés után terjedt el az a gyakorlat, hogy utcák neveztek el olyan személyekről, akiknek kiemelkedő érdemeik voltak. Ekkor már a helyhatóság feladata volt a névadás, mely tükrözte a politikai és társadalmi helyzetet.

Lakos Lajos levéltáros írta, hogy Teleki László halálát követően az a határozat született Váradon, hogy a Nagy Német utca az ő nevét fogja viselni. (Az 1800-as évek utolsó negyedében Nagy Telekinek írva.)

Egyedül maradt

Nagy műveltség és a közügyek iránti fokozott érdeklődés jellemezte Teleki Lászlót. A magyar politikatörténet jelentős képviselője volt, publicisztikája maradandó, az irodalomtörténetbe azonban csak egyetlen művével írta be nevét, a *Kegyenc* című drámájával.

Pesten született 1811. február 11-én. Magántanuló volt, majd a Sárospataki Kollégium diákja. Nyugat-Európa nagyvárosaiban tanult, végül 1836-ban hazajött és bekapcsolódott a politikai életbe.

Az 1837–38-as erdélyi országgyűlésen már Fogaras követe volt. Az 1840-es pozsonyi országgyűlésen a felsőtáblán vállalt szerepet a Batthyány vezette főrendi ellenzéki csoport tagjaként. Néhány év elteltével a főrendi ellenzék egyik legmeghatározóbb szereplőjévé vált, politikai nézeteit tekintve, pedig

a legradikálisabbak közé tartozott. Az 1844-es pozsonyi gyűlés alsótábláján létrejött Védegyletnek Teleki László lett az alelnöke, az elnök Batthyány Lajos, az igazgatópedig Kossuth Lajos volt. Mint a magyarországi reform ellenzék szervezete, 1847-ben létrejött az Ellenzéki Kör, amelynek elnöke Teleki László lett, alelnökei pedig Vörösmarty Mihály és Fényes Elek. Az 1847–48. évi utolsó reformkori pozsonyi országgyűlésen az örökválság megoldása és az úrbéri viszonyok felszámolása érdekében Teleki is felemelte szavát. A forradalom kitörésekor megalapította a Radical Kört, sürgette a reformok folytatását és beállt a nemzet-örségbe. A szabadságharc alatt párizsi nagykövet volt. Sokrétű feladattal kellett megbirkóznia. A magyar–francia szövetség létrehozása mellett, a lengyel emigrációt kellett a magyar ügy mellé állítania és ellensúlyoznia kellett a román propagandát is. A dunai népek együttműködését hirdette. A szabadságharc leverése után, 1850-ben távollétében halálra ítélték. Az emigrációban, 1859-ben Kossuth, Klapka és Teleki megalakították a Magyar Nemzeti Igazgatóságot, amely az emigráns kormány feladatait látta el. 1860-ban, Drezdában a szász rendőrség letartóztatta és átadta az osztrák hatóságnak. Az uralkodó elé került, aki azzal a feltétellel engedte szabadon, ha megesküszik, hogy többet nem megy külföldre és nem foglalkozik politikával. Az 1861-es országgyűlésre a felsőtáblára kapott meghívót, ő az alsótáblán jelent meg, mint Abony képviselője. Beszédeiben eleve elutasított minden Béccsel kötendő alkut, ragaszkodott a '48-as követelésekhez, de ezeket is csak kiindulópontnak tekintette. A Deák vezette Felirati Párt és a Teleki irányította Határozati Párt (mely az uralkodót sem ismeri el) közti ellentétek egyre inkább kiéleződtek. Teleki még pártján belül is elszigetelődött és szinte egyedül maradt a minden megegyezést elutasító függetlenségi politikájával. A kompromisszumokra hajló Deákkal, 1861. május 8-án akarta nézeteit az országgyűlésen megvitatni. Erre nem került sor, mert az előző nap estélyén öngyilkos lett.

A jól ismert utcát 1941-ben már – a magyar politikai élet másik áldozatáról – Teleki Pálról nevezték el.

Gróf Teleki Pál miniszterelnök, földrajztudós, egyetemi tanár, tiszteletbeli főcserkész, az MTA tagja, 1879. november 1-jén született Budapesten. Elemi iskoláit és a gimnáziumot magántanulóként végezte, majd 1897-ben beiratkozott a Budapesti Tudományegyetem jog- és államtudományi karára. A természettudományi karon földrajzi előadásokat hallgatott, publikált is e téren és előadásokat tartott. 1901-ben bizonyítványt szerzett. A Magyar Királyi Gazdasági Akadémiát is látogatta, végül 1903-ban az államtudományok doktora lett. Politikai pályafutását 1904-ben Szatmárban kezdte, mint szolgabíró és képviselő. 1910-től nem vállalt több mandátumot. A Földrajzi Intézet igazgatója, majd a Földrajzi Társaság főtitkára

lett. Az évek során több külföldi utazáson vett rész, melyekről írásaiban számolt be. Az első világháborúban a fronton volt, közben földrajzi munkáján dolgozott. 1918 őszétől a párizsi békekonferenciára – többedmagával – elkészítette a Magyar Királyság etnikai térképét, közben elkészült a híres „vörös” térképe is, amelyen a Kárpát-medence magyarságát vörössel jelölte be. A kormányzó 1920. július 25-én kinevezte miniszterelnöknek, a kisebbségek tárca nélküli minisztere is volt és a külügyet is irányította

Teleki első miniszterelnökségének – 1920. július–1921. április – legvitatottabb része a „*numerus clausus*”-törvény elfogadása volt. Ezzel a törvénnyel a felsőoktatásban résztvevők számát akarták szabályozni, részarányuknak megfelelő helyet biztosítva a magyar hallgatóknak. Teleki, IV. Károly visszatértekor lemondott. Az MTA 1925-ben rendes tagjává választotta a földrajztudós Telekit, aki jelentős helyet foglalt el a tudományos életben. A felsőoktatásban végzett munkáját, valamint a magyar elitképzésben vállalt szerepét 1930-ban Corvin-lánccal ismerték el. 1938 májusától oktatásügyi miniszter. Az első bécsi döntés idején magyar tárgyalásvezető volt, majd 1939 februárjától haláláig ismét kormányfő. 1939 májusában aláírta az ún. II. zsidótörvényt, ami „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szól”. A tudós, patrióta Teleki Pál alakját antiszemizmusa árnyékolta be. Meggyőződéses nyugatbarát volt és a szovjetekkel is kész volt tárgyalni, azt akarta elérni, hogy az ország ne lépjen be a háborúba. Ennek ellenére elfogadta a háromhatalmi szerződést. A szovjetekkel való tárgyalások kudarcát látva, Teleki 1940 decemberében aláírta Jugoszláviával az örökbarátsági szerződést. A berlini vezetés azonban a belgrádi fellépéséhez kérte a magyar csapatok részvételét is. Egy olyan helyzet alakult ki, amelytől mindig óvni akarta az országot. Revíziós törekvéseihez szüksége volt Németországra, de nyugat iránti elkötelezettségét sem akarta feladni. Mindenért magát okolta, 1941. április 3-án öngyilkos lett.

A Horthy Miklósnak írt búcsúlevélben többek közt ez áll: *„Szöszegők lettünk – gyávaságból...”, „A gazemberek oldalára álltunk...”*

Öngyilkosság vagy gyilkosság?

Sem Teleki László, sem Teleki Pál halálának körülményei nem tisztáztak, az öngyilkosság vagy az idegenkezűség ténye máig nem bizonyított.

1861. május 8-a reggelén Pest város főkapitánya arról értesült, hogy Teleki Lászlót holtan találták lakásán. A helyszíni szemlét és a boncolást követően kiadott hivatalos jelentés öngyilkosságot állapított meg. A helyszínen többek közt ott volt Mayer György, a híres fényképész is. Az általa készített fotók a magyar kriminológia első ismert fényképei, amelyek ma is használhatóak.

A kérdés az, hogy miért lett öngyilkos (ha az volt) egy ilyen sorsdöntő országgyűlési vita előtt. Az egyik feltételezés az, hogy végül ő is megrémült a Béccsel való egyezkedés meghíúsításától. Az adott politikai helyzetben szinte reménytelen volt, hogy egy konfliktus esetén Ausztriával szemben támogatást kapjanak. Lehet, hogy lelke mélyén már ő is kész volt a megegyezésre az uralkodóházzal, de ezt sem magának, sem másnak nem merete beismerni. Talán élete árán akarta visszatartani párthíveit is ettől a végzetes döntéstől. Vagy, pont arra gondolt, hogy egyedül fog maradni radikális nézeteivel, támogatók nélkül, és ezért követte el végzetes tettét.

Az öngyilkosságát mások azzal indokolták, hogy nem tartotta be az uralkodónak adott szavát (hogy nem politizál). Jókai Mór erről ezt írta: *„Legnagyobb terhe volt életének egy adott szó, mely ellen szíve küzdött, de melyet becsülete betartani parancsolt.”*

A helyszíni szemle, a boncolási jegyzőkönyv és a fényképek tanulmányozása során egyesek véleménye ellentmond az öngyilkosságnak. Szerintük az öngyilkosságnak nem felel meg a holttest helyzete, a lövés iránya és a pisztoly megtalálási helye sem. A vérnyomok is kérdéseket vetnek fel, a kihallgatások során ellentmondásos vallomásokra került sor.

Ha gyilkosságot feltételezünk, akkor azt kell tisztázni, hogy kinek használhatott Teleki László halála. A legkézenfekvőbb, ha arra gondolunk, hogy az osztrák politikai erők akarták elhallgattatni Telekit. Az udvarnak azonban óvakodnia is kellett ettől, mivel

félő volt, hogy a felháborodás (ha, kiderül) a kiegyezés híveit más megfontolásra készíti.

Esetleg az emigráció szélsőségei Teleki meggyilkolásával akarthatták lejáratni az udvart. Ez azonban megrémíthette volna Teleki követőit is (ami részben meg is történt), és ha a gyilkos kézre kerül, az nagy ütőkártya lehetett volna az udvar kezében.

Teleki László életéhez tehát mindkét félnek erős érdekei fűződtek. Igaz, ilyen erősek voltak a halálához fűződők is. Halálával néhány kérdés még nincs megválaszolva, még nem kizárt az sem, hogy a gyilkosságot esetleg a gróf szűkebb környezetéből, személyes okból követte el valaki. Emlékét utcák, terek őrzik és a Teleki László Alapítvány.

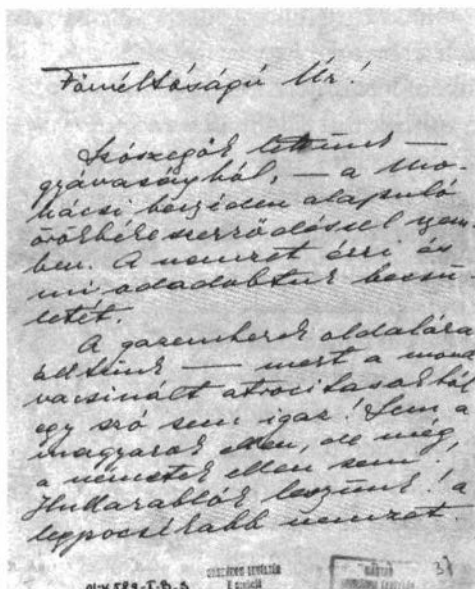
A társadalmi, politikai élet folyamatainak változásai mindig nyomom követhetők az utcanevek változásain is. A Teleki László-ról elnevezett utca 1941-ben az elhunyt miniszterelnökről, Teleki Pálról lett elnevezve.

A kiadott hivatalos jelentés szerint Teleki 1941. április 2-ről 3-ra virradó éjszaka öngyilkos lett. A közvéleményt még ma is foglalkoztatja az, hogy lelkiismereti válság-e vagy gyilkos golyó vetett véget Teleki életének. A második világháborút követően semmilyen vizsgálat nem volt ebben az ügyben. Minden vélemény, feltételezés a dokumentumok hozzáférhetőségének hiányában csak elméleti, nem logikai alapon közelíti meg a kérdést.

Lévén hívő katolikus, sokan kizártnak tartják, hogy saját kezével vetett véget életének. Más vélemények szerint idegkimerültség, esetleg tudatzavar volt tettének mozgatórugója. Lelkiismereti válságba kerülhetett, hisz minden vágya az volt, hogy az ország ne vegyen részt a háborúban, a fegyveres semlegesség megőrzésére törekedett, és a magyar revíziós törekvések békés rendezésére (ami Észak-Erdély esetében sikerült is). Hitler azonban követelte, hogy a Jugoszlávia elleni támadásnál magyar területet használhasson. Emellett ígéretet tett arra nézve, hogy támogatni fogja a magyar revíziós elvárásokat. Teleki már tudta, hogy a Jugoszlávia elleni fegyveres fellépés elkerülhetetlen, amivel megszegik majd a barátsági szerződést. Erre az esetre Anglia hadüzenetet helyezett

kilátásba, amiről a miniszterelnök pont halála előtt értesült. A sorsdöntő pillanatokot nehezen kezelő Teleki magát okolhatta mindenért. „Bűnös vagyok” – írta Horthynak búcsúlevelében. Az ő közreműködésével megalkotott zsidótörvények ellenére is még remélte, hogy mérsékelt jogfosztó intézkedésekkel elcsendesítheti a szélsőjobboldalt.

Teleki levele a kormányzóhoz

Egyes vélemények szerint Hitler parancsára ölték meg a kellemetlenkedő, köztudottan nyugatbarát Teleki Pált. Egyes források szerint még 1989-ben jelentkezett egy SS-tiszt, aki azt állította, hogy ő lőtte le a miniszterelnököt.

A felvetődő kérdésekre a holttest exhumálása, a meglévő dokumentumok és vallomások kutathatóvá tétele adhatna megnyugtató választ.

A család számos tagja vált ismertté az évszázadok során, mint a magyar történelem, tudomány és irodalom jeles képviselője. A széki gróf Telekiek családjában többen is voltak, akiknek hagyatékát

történelmi és kulturális örökségünk részeként kellene megőriznünk és tovább adnunk. Többek közt Teleki József (1790–1796) főispán, koronaőr, műgyűjtő és író volt, a sáromberki birtokközpont kiépítője. Ádám (1740–1792) szintén főispán volt, költő és műfordító. A történetíró Teleki József (1790–1855) Erdély kormányzója volt, a Magyar Tudományos Akadémia első elnöke, könyvtárát felajánlotta a tudós társaságnak. Erdély kancellárja volt Sámuel (1731–1822) a Teleki Téka létrehozója. Egy másik Sámuel (1845–1916) híres Afrika-kutatóként lett ismert. Teleki Blanka (1806–1862) a nevelés úttörője volt, akit az 1848–49-es események után az osztrák önkény tíz év várfogságra ítélt.

A régebbi generációhoz tartozók csak Telekinek nevezik ezt az ismert Várad utcát. A család valóban annyi kiemelkedő képviselője írta be nevét történelmünkbe, hogy csak a vezetéknév használata is indokolt lehetne. Valójában az egykori Nagy Német utcát Teleki Lászlóról nevezték el halálát követően, 1861 után. A trianoni békediktátum után Alecsandrina keresztelték. Gróf Teleki Pál nevét kapta 1941-ben, ezt az 1944 utáni változások szüntették meg. A várad magyarságnak maradjon meg Telekinek, mégpedig Teleki Lászlónak.

Gr. Tisza István út – ma Calea Aradului

A 19. század közepén Ország út, 1890-ben már Vég utca, de 1910-ben már a megszokott nevéen jelölték, Aradi út, ami a trianoni eseménye után, román nyelven Calea Aradului. Ezt változtatták az 1930-as évek legelején Calea Carpaților-ra, 1942-ben már Gr. Tisza István. A második világháborút követően Aradi, majd II. Rákóczi Ferenc, de 1960-as évektől napjainkig Calea Aradului.

Sokszor említjük, hogy Nagyvárad a Tiszák városa volt, ami részben igaz is. Ezért a kötődésért és azért, mert apa és fia, Tisza Kálmán és István a magyar politikátörténetben már fogalom, az utcanevek kapcsán is illő – ha vázlatosan is – foglalkoznunk velük.

A politikus, miniszterelnök, borosjenői és szegedi gróf Tisza István Pesten született 1861. április 22-én és Budapesten hunyt el 1918. október 31-én.

A liberális-konzervatív megegyezés, az osztrák–magyar dualista rendszer fenntartásának híve volt. Szorgalmazta a joguralom, az alkotmányosság megszilárdítását és az arisztokrácia és a dzsentri vezető szerepének a megtartását. Ellenezte az általános szavazati jog bevezetését a magyar szupremácia védelmében, a hagyományos társadalmi rend és kultúra megőrzésének érdekében.

A köztudatban a nevéhez kapcsolódik az Osztrák–Magyar Monarchia belépése a világháborúba és az ellene elkövetett gyilkosság az őszirózsás forradalom idején, 1918. október 31-én. Erre az eseményre, talán érdemes részletesebben is kitérni.

A két kormányfői ciklusa alatt (1903–1905 és 1913–1917) kemény konzervatív politizálással, kíméletlenül lépett fel az ellenzékkel szemben.

Már az első minisztersége alatt a társadalmi, politikai ellentétek nagy mértékben kiéleződtek. Lemondását követően új pártot alapított, megnyerve a választásokat, 1913-ban újra ő alakított kormányt.

Kezdeti ellenállásával felhagyva, a háború hívei mellé állt, ami azt eredményezte, hogy a tömegek őt tették felelőssé a háború

minden nyomorúságáért. Ez október 31-én az ellene végrehajtott merényletben csúcsosodott ki.

A szarajevói merénylet után a magyar érdekeket szem előtt tartva, Tisza István ellenezte a Szerbia elleni fegyveres fellépést. Július első hetében még kitarzott véleménye mellett, majd ő is a háborút pártolók táborába állt. Ezt követően minden energiáját a győzelem szolgálatába állította, így a tömegek szemében a háború egyik megtestesítőjévé vált. Mivel a kül- és hadügy közös vezetése alatt volt, sorsdöntő határozatok nem kerültek az ő hatáskörébe.

Az új uralkodó sem kedvelte a konzervatív kormányfőt, Tisza is látta, hogy sokban nem befolyásolhatja az eseményeket, 1917. május 13-án távozott hivatalából.

Befolyása töretlen maradt, tekintélyét nem vesztette el. Híres országgyűlési beszédében, 1918. október 17-én már kijelentette, hogy *„ezt a háborút elveszítettük”*.

Minden fenyegetés és jószándékú tanács ellenére Budapesten maradt és 1918. október 31-én a Hermina úti otthonában meggyilkolták.

Tisza Kálmán tér – ma Parcul Traian

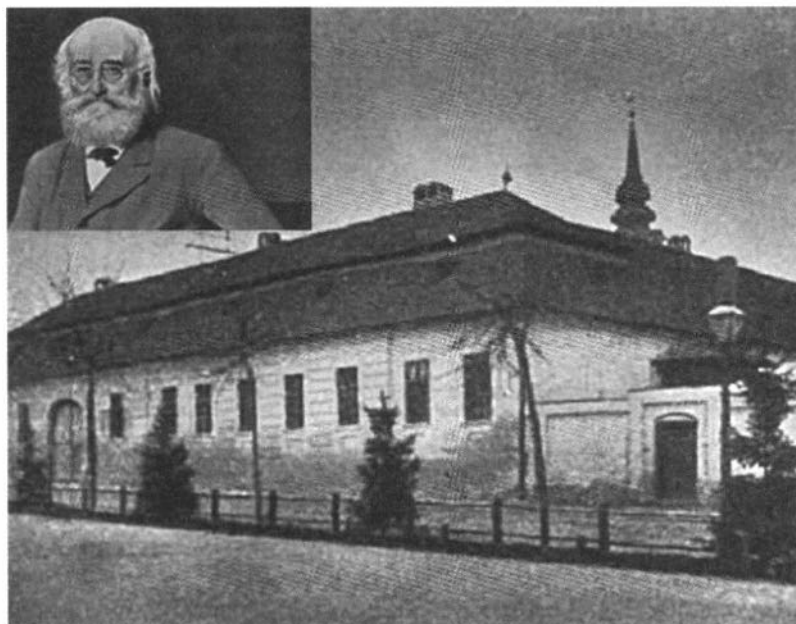
A volt Széchenyi Szálló és az Országút utca (Sztaroveszky) közti térséget a Halácsy készítette térképen még Megyeház utcaként jelölték. Az 1860-as években Széchenyi tér lett a megnevezése. A két világháború közt Traianus nevét kapta, majd 1940–1944 között ismét Széchenyi, napjainkban Parcul Traian.

A tér Sztaroveszky utca felőli részének, a miniszterelnök halálát követően, Tisza Kálmán tér lett a megnevezése. A két világháború közt a moldvai fejedelem, Ștefan cel Mare, 1940–1944 között ismét Tisza Kálmán nevét kapta vissza. 1944 után Lenin nevét viselte, végül 1990 után beolvasztották a Traian térbe, külön már nem kapott nevet.

A tér északi részét az 1898-ban felépített Igazságügyi Palota és az 1902–1905 közt épült volt Osztrák–Magyar Bank épülete uralja. Keletre haladva, Ritoók Zsigmond egykori háza áll, vele szemben pedig az 1909-ben épült Ügyvédi Kamara. A mai rendőrség székházaként ismert épület a Királyi Ítéltáblának adott helyet. A sorban a görögkatolikus szeminárium 1846-ban emelettel bővített épülete áll, amely az 1928-as átalakítások során nyerte el neobrâncovenesc stílusát. A szemináriumi templom 1858-ban épült. Mindkét épület műemlék.

A tér déli részén áll a kisméretű, 1693-ban épült Szent Brigitta-templom, amely rövid ideig a székesegyház szerepét is betöltötte. Ettől nyugatra volt a Tisza család telke, amelyen

1939-ig állt a barokk stílusú házuk. Ez arról is nevezetes, hogy a református hívek 1784. január elsején ennek az épületnek az udvarán tartották első istentiszteletüket, egyben Tisza Kálmán szülőháza is ez volt.

A Tisza-ház

Az ismert műemlék, a Vármegyeháza a 18. század közepén épült, majd 1855-ben átalakították. Szomszédságában áll a fogház, amelyet még 1752-ben kezdtek építeni, majd a 19. században jelentősen kibővítették.

A tér nyugati oldalán a volt Széchenyi Szálló ma is álló épületének udvara volt, a mai tömbház helyén.

A váradiak kedvenc terén 1888-tól állt a Mária mennybemenetele-szobor. Ezt a hatalom parancsára 1960-ban a Barátok templomának kertjébe helyezték át, s ennek helyére került Ady Endre mellszobra. A tér közepén áll az Ady Endre Múzeum, amely 1895-ben épült.

Tisza Kálmán Nagyváradon született 1830. december 13-án, apja borosjenői Tisza Lajos (1798–1856) császári és királyi kamarás, Bihar alispánja, majd főispáni helytartó, anyja pedig széki gróf Teleki Júlia (1805–1863). Felesége, gróf Degenfeld-Schonburg Ilona (1839–1913), négy gyermekük született: István (1861–1918) a miniszterelnök, Paulina (1862–1940), Kálmán (1864–1947) és Lajos (1879–1947).

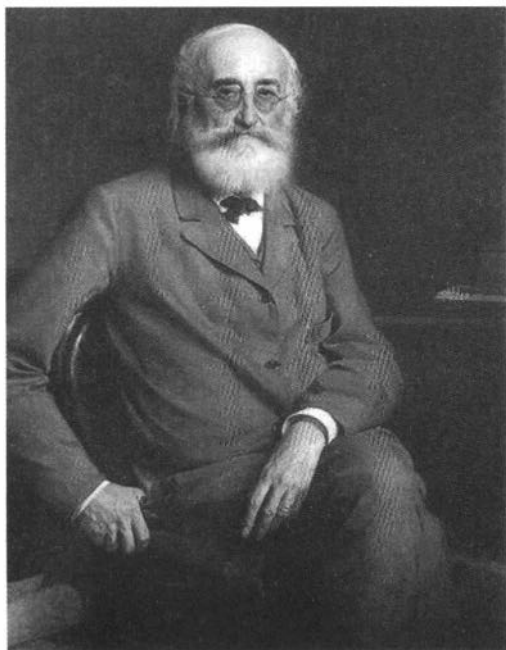
A Batthyány-kormány segédfogalmazójaként kezdte közéleti-politikai munkásságát. A szabadságharc után külföldre emigrált, visszatérve bekapcsolódott a politikai életbe. Tiltakozott az 1859-es pátens ellen, amely a protestáns autonómiát veszélyeztette és az októberi diploma ellen, amely a magyar törvényhozás alárendelésének kísérlete volt. Mint a magyar alkotmányosság védelmezője, nagy népszerűségnek örvendett.

1860-ban még visszautasította a Bihar vármegyei főispáni széket, de 1861-ben már képviselőházi alelnök volt. Teleki halálát követően átvette egy időre a Határozati Párt vezetését. A balközép egyik vezéréként ellenezte a deáki kiegyezést.

A híres „bihari pontokat” 1868. április 2-án adták ki, amelyben szembenállásukat fejezték ki a közös minisztériumok és delegációk kialakításával szemben.

Elfogadva a kialakult közjogi berendezkedést, 1875. március elsején létrehozták a Szabadelvű Pártot, amely 30 éven át uralta a magyar politikai életet. Tisza Kálmán 1875 márciusa és októbere közt belügyminiszter, 1875–1887 között miniszterelnök-belügyminiszter és 1887–1890 közt miniszterelnök (rövid ideig pénzügyminiszter és a király személye körüli miniszter is volt).

A Tisza Kálmán-kormány közel 15 évig működött, a vaskezű miniszterelnök vezetésével, ekkor épült ki a kapitalizmus intézményi és jogi rendszere. Keménykezű és gyakran ellentmondásos kormányzása és az 1889. évi véderő-törvényjavaslat aláásták tekintélyét. Az állampolgársági törvény körüli botrányok hatására 1890. március 15-én beadta lemondását. Visszavonulásáig, 1901-ig képviselő maradt és pártja egyik vezető személyisége.

Fejezetek Tisza Kálmán életéből, országgyűlést játszott pajtásaival

A Vasárnapi Újság 1902. március 30-án, Pesten megjelent száma, Tisza Kálmán elhunytá kapcsán feleleveníti az államférfi életének fontosabb mozzanatait.

Az alábbiakban a váradi kúriában töltött gyermekévek egy mozzanatának megismerése révén közelebb kerülünk a majdani mindenható miniszterelnökhöz és talán Váradhoz is.

A fent említett újság, többek közt a 8–9 éves Tisza Kálmán egy levelét közli, amelyet Gyalókey Lajos őrzött meg és bocsátott az újságíró rendelkezésére. Ebből kitűnik, hogy gyerekként a kis Kálmán „országgyűlést” játszott a pajtásaival! Ebben kéri a „palatinust” (nádort), Gyalókey Lajost, hogy délután menjen el Tiszáékhoz játszani, és ott az „országgyűlésen” pedig nevezze ki királynak Dőry Lajost.

A Gyalókey-kúria szomszédos volt a Tisza-házzal, az apák pedig hasonló politikai nézeteket vallottak. Kálmán apja, Lajos (1798–1856) 1825-ben Bihar aljegyzője volt, majd főjegyző és 1832-ben a vármegye alispánja. Egy ideig országgyűlési követ is volt. Az 1837-es választásokon ismét alispáni megbízatást kap, majd 1841-ben főispáni helytartónak nevezi ki az uralkodó. Hivatalát 1848-ig viselve, a kormánypolitikát tűzön-vízen kierőszakoló politikusként írta be nevét Bihar történetébe. Így fia, Kálmán volt kitől tanuljon, hogy hogyan kell „országgyűlést” játszani... A követválasztási küzdelmek indulatoktól fűtött eseményei gyermekkorra meghatározó élménye lehetett. Tanúja volt a Tisza- és a Beöthy-párt tettlegességig fajult ellentétének. Láthatta apja elkötelezett, következetes magatartását, erős, gyakran erőszakos jelleme nagy hatással lehetett rá. Apjától tanulta a beosztó, puritán életvitelt is.

A „palatinusként” említett és a levél címzésén olvasható szentgyörgyi és gyalókey Gyalókey Lajos (1825–1899) apja, Antal, a katolikus püspökség uradalmának főfelügyelője és Bihar táblabírája volt. Lajos 1847-ben megszerezte az ügyvédi diplomát és a vármegye szolgálatába állt. 1861-ben Bihar főjegyzője, majd 1872

és 1897 közt a törvényszék elnöke. Az 1848-as események során a bihari önkéntes honvédekhez áll, a csatákban kitünteti magát, százados, majd kinevezett őrnagy. Ott volt a segesvári csatában, egyike azoknak, akik utoljára látták életben Petőfit (kérése ellenére, a költő nem ült fel Gyalóky kocsijára, ami az életébe került).

A közművelődést felkarolók egyik lelkes tagja, támogatója és tevékeny résztvevője a város egyleti, társasági életének, közirói, szerkesztői munkássága is jelentős.

A levélben kért királyi kinevezés – „vitéz Döry Lajost kiálcsa ki királyá” – a későbbi honvéd tábornok emlékét idézi. Ő az ismertebb báró jobaházi Döry József főispán (1836–1897) testvére, aki a város társadalmi és művelődési életének is aktív tagja volt.

A *Vasárnapi Újság* fentiekben említett száma többek közt arról is ír, hogy Tisza Kálmán élete utolsó éveiben lényegében három helyen tartózkodott: Geszten, a családi kastélyban, a debreceni palotában (a Bek–Degenfeld–Tisza-palota, felesége öröksége, amelyet ő egy emelettel bővített, ma a MÁV igazgatósági székháza) és Váradon. A váradi kúria Tisza Kálmán öröksége lett, amiről a cikkíró a következőket jegyzi le: *„A nagyváradi ősi kúria egyszerű sárgára meszelt ház, csak ódsiságával vonja magára a figyelmet.”* Az egyszerűen berendezett épületre nem sok gondot fordított a „generális”. Állandó személyzetet tartott itt, és ha a városba jött két-három napra, itt tartózkodott.

A továbbiakban arról olvashatunk, hogy: *„Ebédet, lakomát nem igen adott, legfeljebb a Müller-kioszkba hívta meg bizalmasait.* (Müller Salamon cukrászdája a Szent László téren, a „kioszk” a mai Ady Múzeum épülete.) *Ilyenkor letelepítette Müller bácsit, a kávést is a társaságba, s ő rajta mulatott az egész idő alatt.”* Szórakozásra az adott okot, hogy a tulajdonos „...a világ egyetlen nyelvét sem tudja érthetően, de beszéli tán valamennyit.”

Ha csak keresztül utazott Váradon, az állomáson ott várta két leghűségesebb embere, Hegyesi Márton és Hlatky Endre. Mindig volt megbeszélni valójuk, hisz az 1848–49-es események íróját, Hegyesit *„ő vetköztette ki '48-as képviselőből egyszerű szavazópolgárrá.”* A későbbi főispán, Hlatky pedig a szabadelvűek elnöke volt.

Biharban sok híve volt Tisza Kálmánnak, a Tiszák megyéjeként emlegették. A család és Várad története összefonódik.

A Tisza-kúriát rég lebontották. Tisza Kálmán szobrát pedig beolvasztották, a tér már nem őrzi nevét.

A „Generális” másik arca

Bihar vármegye dualizmus kori közigazgatásának néhány érdekes epizódja eleveníthető fel a nagyváradi Szabadságban megjelenő néhány cikk segítségével. Ilyen Mikszáth Kálmán Bihar in floribus című írása, vagy Laszky Ármin visszaemlékezése, amit a lap negyvenéves jubileumi albumában közölt.

Egy legendás barátság

Az 1874-ben megjelent *Szabadság* az 1890-es években már deklaráltan is a Szabadelvű Párt „pártközlönye” volt, a Tiszák lapja. A tulajdonos és kiadó Laszky Ármin volt, első szerkesztője pedig Dus László. A lap felkérésére Mikszáth egy rövid cikket írt a miniszterelnök Tisza Kálmán és a bihari alispán Beöthy Andor barátságáról, akiket személyesen is ismert. Ismerte őket, hisz az 1870-es évektől a szabadelvű irányzat híve, 1886-tól haláláig pedig kormánypárti képviselő volt. Találkozott mindkettővel a képviselőházban, a klubban, vagy éppen Geszten, ahova a nyári pihenőjét töltő Tisza Kálmán néha meghívta az író is.

Mikor Tisza hatalma tetőpontján állt – írja Mikszáth –, még mindig azt rebesgették, hogy van egy ember, akitől ő is tart, akit nagyon tisztel. Majd megtudta, hogy ez Bihar alispánja, Beöthy Andor. Tiszát akkor úgy ismerte, „*hogy még a kő is meglapul, ha ő rálép*”, és „... *hogy ha még tizenöt évig ő kormányoz, az örökös tartományokat is magyar megyékké hasogatja fel, s Bécs parancsnokává megteszi például Sal Ferencet*” (Nagyvárad polgármestere).

Egy alkalommal a klubban, ahol a miniszterelnök éppen kártyázott, „*egy tagbaszakadt, kerek arcú, deresedő körszakállú, mosolygós kék szemű öreg úr lépett be*”, ő volt Beöthy Andor, a bihari alispán

– írja Mikszáth. Az író legnagyobb meglepetésére a miniszterelnök *„leteszi a kártyákat, végignéz öltözetén, hogy minden rendben van-e, fagyos, rideg arcára valami alázatos szelíd mosoly lopózik és sietve megy, majdnem fut az érkező kezeit megrázni, s fojtott, félénk hangon kérdi: parancsolsz valamit?”*

Beöthy Andort, kinek tekintetétől Mikszáth is összerезzent, így jellemzi: *„erőtéljes, masszív alak, kinek tekintetéből kicsillámlott fenséges Bihar vármegye egész múltja, lépéseiből kidübörgött egész hatalma”.*

Már a múlté a reformkori Nagyvárad politikai életében jelentős szerepet játszó Tisza Lajos (a miniszterelnök apja) és Beöthy Ödön vérre menő pártharca. Az utód és a távoli rokon, Kálmán és Andor a kiegyezés adta lehetőségekben látták a megoldást, a szabadelvűség szellemében. Hosszú évekig irányították az országot és a vármegyét. Ők már ugyanazon oldalon, barátként.

Egy idő elteltével, Mikszáth, a harcias, erélyes Beöthyt és a hideg, zárkózott és parancsoláshoz szokott Tiszát, megnyerő modorú, közvetlen embernek ismerte meg. Azt írta, hogy Biharra gondolva, ez a két ember ötlük az eszébe, *„habár nem egyforma nagyságban, mivelhogy az egyik Bihar vármegyét kormányozta, a másik csak Magyarországot.”*

A *Szabadság* említett másik cikke az alispán egyik jellemvonását emeli ki.

Laszky Ármin a *Szabadság* megszületésének negyvenedik évfordulója alkalmából közölt egyik visszaemlékezésében arról írt, hogy Beöthy alispán előzékenyen igyekezett a románság barátságát megnyerni. Köztudottan az ő alispánsága alatt a magyar–román együttélés zavarmentes volt. Betartatta a törvényt, minden esetben igazságosan járt el. Sőt. Olyan esetben, amikor román részről történt túlkapas, a *Szabadság* tulajdonosát arra utasította, hogy a történeteket békítőleg írja meg.

Bölcs belátással össze tudta egyeztetni magyar hazafiságát és románbarát elveit.

A román nemzeti mozgalom keretében előforduló szélsőségeket, Beöthy Andor alispán igyekezett megértően kezelni. Az ő vezetése idején, 1872–1893 között a vármegyében – ahol erre szükség volt –

román főjegyző vagy főszolgabíró látta el a feladatát. Három-négy román képviselője volt Biharnak.

Egy 1883-as – családi hagyatékból előkerült – „*a jegyzői képesség megbírálására kiállított bizonylat*” igazolja a fentieket. Ez a dokumentum a szentandrászi születésű Hollósy Kálmán nevére szól, igazolva, hogy ő a román nyelvben is „*kellő jártassággal bír, így magyar és román nyelvű községi, illetőleg közjegyzői hivatal ellátására*” is alkalmas.

A két életút

Magyarországon a vármegye a legrégebbi területi önkormányzati egység volt. A szabadságharcot követően, megtorlásként a császár felszámolta a vármegyei rendszert. Az októberi diploma (1860. október 20.) visszaállította a vármegyéket. A vármegyék hatáskörét a kiegyezés után 1870-ben törvényileg szabályozták, aminek legjelentősebb testületi szerve a törvényhatósági bizottság volt, ez döntött a legfontosabb ügyekben. A vármegye másik fontos testületi szerve, az 1876-ban Tisza Kálmán miniszterelnöksége idején és elképzelései szerint felállított közigazgatási bizottság volt (ide tartozott az adóügy, közlekedés, tanügy, postafelügyelet és mások). A vármegyét a központi tisztviselők, az alispán, a főjegyző, a másodfőjegyző, az aljegyzők, a tisztí főügyész, a levéltárnok, az árvaszéki elnök és az ülnökök működtették. A járásokat pedig a külső tisztviselők irányították, a főszolgabírók és szolgabírók.

A törvényhatóság élén a hatévente választott alispán állt, ő vezette a vármegyei közigazgatást. A nagy hatalommal és tekintéllyel rendelkező alispánok lelkiismeretes munkája az egész vármegye előnyére válhatott.

Ilyen volt a népszerű Beöthy Andor is, Tisza Kálmán legjobb barátja, Bihar igazságos és szigorú alispánja. Nagy Márton egykori főszolgabíró az 1927-ben kiadott *Régi nevek-régi regék* című munkájában így emlékszik vissza volt alispánjára: „*nemes tartású, tetőtől-talpig, ízig-vérig magyar táblabíró*”. 1828. november 17-én Hencidán született. A volt főszolgabíró és más források is Hencidát

jelölik meg szülőhelyeül, fia, László az 1930-as évek végén Nagyváradot említette. Rendezetlen anyagi helyzetben nőtt fel, birtokukat évtizedek alatt felgyült adósság terhelte, ami még a nagyszülők-től származott. Beöthy Andor egyedül maradt anyja a 30 holdas „birtok” jövedelméből nevelte öt gyermekét, a többit fokozatosan váltotta vissza a hitelezőktől. Nagyváradon tanult, majd 1849-ben hadnagyként szolgált a szabadságharcban. A bukás után Sándor bátyját besorozták az osztrák seregbe, ő annak ügyvédi diplomájával menekült meg. Az abszolutizmus évei alatt a családi birtokon gazdálkodott. 1854-ben feleségül vette az ismert Beöthy Ödön testvérének, Lászlónak lányát, Stefániát. A rövid alkotmányos időszak beköszöntésével, 1860-ban a vármegye nagy szavazati többséggel a sárréti járás főszolgabírójának választották. A provizórium alatt lemondott és birtokán gazdálkodott, ebben az időben ismerkedett meg Tisza Kálmánnal és a politikai élet megvitatása közben barátság alakult ki köztük. A kiegyezéskor, 1867-ben ismét elfoglalta állását 1872-ig, amikor az addigi alispánnal, Baranyi Ágostonnal szemben őt választották meg. Alispánságát a kitartó munka és a társadalmi béke megteremtése jellemezte. Tette mindezt a szabadelvűség jegyében, ami uralkodó felfogás volt a kiegyezést követően Biharban, a Tiszák vármegyéjében. Beöthy Andor majdnem 21 évig volt Bihar köztisztviselőként álló alispánja (politikai okokból, Tisza Kálmán felkérésére, 1875-ben rövid időre a berettyóújfalui kerület képviselője volt). Súlyos betegsége miatt 1893-ban kérte nyugdíjazását. Érdekes módon alispánsága végén Bihar főispánja fia, László volt, akit 1893. szeptember 29-én neveztek ki. Életének 66. évében 1894. október 24-én hunyt el.

Beöthy Andor kifogástalanul vezette a vármegye közigazgatását, érdemeket szerzett a közutak és a vasút kiépítése terén, jegyzői nyugdíjalapot hozott létre. Alispánsága alatt a Szabadelvű Pártnak és a Biharmegyei Népművelési Egyesületnek az elnöke volt, és kormánybiztosa a Hortobágyi Árvízszabályozó Társulatnak.

Tisza Kálmán miniszterelnök (1875–1890), a dualizmus kori Magyarország meghatározó politikusa 1830. december 16-án

született Nagyváradon. 1848–49-ben minisztériumi fogalmazóként elkísérte a kormányt Debrecenbe, majd beállt nemzetőrnek is. A bukást követően testvéreivel hosszabb ideig külföldön tartózkodott. Hazatérve a geszti birtokot vezette, majd 1855-ben a szalontai református egyházmegye gondnoka lett, 1860-ban megnősült. Az 1859-ben, a protestáns egyházak autonómiáját megnyirbáló pátens ellen tartott beszéde ismertté tette nevét. Népszerűségét csak növelte, amikor a bihari főispáni méltóságot visszautasította. Debrecen városa 1861-ben képviselőjévé választotta, s mint ilyen, a Határozati Párt színeiben kezdte politikai pályafutását. Ebben az évben a parlament alelnöke lett, majd a párt vezetését is rábízták. Tisza a kiegyezést ellenzők közé tartozott. Az 1865-ben a Balközép Párt az ő vezetésével már 95 képviselőt juttatott az országgyűlésbe. Programját a híres „bihari pontok” útján, 1868 áprilisában ismertette, melyben kérte a delegációk és közös minisztériumok megszüntetését, valamint független kereskedelem, pénzügy és hadsereg megszervezését. A meggyengült kormánypárttal létrehozta a Szabadelvű Pártot, amely harminc éven át kormányon volt. 1875 októberében vette át a miniszterelnöki teendőket (az előző kormány belügyminisztere volt). Kormányfőként biztos parlamenti többséget tudhatott maga mögött. A „bihari pontokat szögre akasztva”, hozzálátott a közigazgatás újjászervezéséhez, megszervezte a számvevőszéket és az új adóadminisztrációt. Az ő miniszterelnöksége alatt fogadták el az új büntetőtörvénykönyvet és iskolatörvényeket. Programja biztosította a tőkés gazdaság növekedését, a hazai ipar fejlődését. A biztonság és a nyugalom érdekében megszervezte a rendőrséget és a csendőrséget. Az ellenzék hazafiatlansággal vádolta, amit Tisza nemzetiségellenes intézkedésekkel igyekezett cáfolni. Bosznia okkupációjával ő is egyetértett. Módszereit és erőszakosságát egyre több kritika érte, végül a véderő-törvényjavaslat okozta bukását. Látszólag azért kellett távoznia, mert ellenezte a törvényt, amely megfosztja tíz év elteltével a díszpolgárokat is – így Kossuthot is – a magyar állampolgárságtól.

A dualizmus kori (1867–1914) Magyarországra némi nosztalgiával tekintünk vissza. Az óriási gazdasági fejlődés, a társadalmi élet

jelentős változásai révén a „boldog békeévek” kifejezéssel illették ezt a korszakot.

Ebben a nyugalmi időszakban, a fejlődő gazdasági élet, az urbanizáció az élet minőségét javították. A kultúra fejlődése, a bővülő oktatás, a javuló közegészségügy egy jobb életet és más gondolkodásmódot eredményezett. A hatalmas építkezések, az utak, a vasút és a hidak építése, a bankok és a hitelintézetek hálózata mind a lendületes fejlődés eredménye volt. Az is igaz, hogy az egyre növekvő szegénység miatt „kitántorgott Amerikába másfél millió emberünk”. A bővülő polgári szabadságjogok jellemezték a társadalmat, de a lecsúszó dzsentirréteg, az országot bomlasztó nemzetiségi ellentétek gondot jelentettek.

A dualista Magyarország még egy fontos területén nagyot fejlődött és ez a közigazgatás volt.

Ennek a 19. századvégi közigazgatásnak kimagasló egyénisége volt Tisza Kálmán, akinek a neve már történelmi fogalom és Beöthy Andor, akinek a neve összeforrott a megye történetével (mint a Beöthy név maga).

Fia, László (volt bihari alispán, a Tisza István vezette kabinet kereskedelmi minisztere, a felsőház alelnöke, belső titkos tanácsos) visszaemlékezései szerint nem Hencidán, hanem Nagyváradon született, ahol tanulmányait is végezte. *„Harcos, igen erélyes ember volt, aki nem az íróasztal mellől irányította a vármegyét”* – emlékszik a fia. Alispánsága alatt *„példás társadalmi és felekezeti béke volt”*.

Beöthy Andor 1894-ben hunyt el, sírhelye feltehetően Nagyváradon van.

„Arcképét a vármegye közönsége, közgyűlési terme számára 1896-ban festtette meg” – írja Borovszky Samu.

Tisza Kálmán 15 éven át (1875–1890) volt Magyarország miniszterelnöke, aki erősen kötődött a szabadelvű liberalizmust befogadó Biharhoz és Nagyváradhoz. A megye és a város is mindig magáénak tartotta a Tiszákat. Feladva ellenzéki programját és felismerve a kiegyezés adta lehetőségeket, kompromisszumokat is elfogadva – a parlamentáris monarchia keretein belül – vezette az országot a fejlődés irányába. A „generális” – ahogy nevezték – pártjának mindenható

vezére volt. A hideg, zárkózott, parancsoláshoz szokott Tisza Kálmán tudott melegszívű jóbarát is lenni. A király 1890. március 13-án felmentette.

Budapesten hunyt el 1902. március 23-án, Geszten a családi kriptába helyezték örök nyugalomra.

Ady Endre a *Nagyváradai Napló* 1902. március 28-án megjelent számában a temetéséről ezt írta: „*Nagy Tisza Kálmánunk temetése nemcsak a magyar szabadelvűségnek, modern haladásnak s európai magyarságnak a temetése volt, de, temetése volt a józanságnak, az önérzetnek s a gerincnek*”. Keserűséggel írja, hogy – főleg politikai okokból – sokan nem voltak a temetésén, és pont azok, „*kiket a semmiből Tisza Kálmán tett valamikké*”.

Az újság egy későbbi számában Ady már szorgalmazta egy Tisza-szobor felállítását Nagyváradon. Ez el is készült, de Szentgyörgyi István alkotását az első világháború után már nem lehetett Nagyváradon felállítani. Így a szobor 1928-ban Berettyóújfaluba került, ahonnan 1942-ben hozták vissza. A Tisza Kálmán téren állt (Traian park), szülőháza közelében. A bronzszobrot 1945-ben távolították el a térről és beolvasztották.

A miniszterelnök és a család emlékét sokáig őrizte a Tisza-ház az egykori Megyeháza utcán (a mai Traian park). A türelmi rendelet után, 1784. január elsején ennek az udvarán tartották Nagyváradon az első református istentiszteletet.

Tisza Kálmán és Beöthy Andor a dualista kori Magyarország és Bihar vármegye kimagasló személyiségei voltak. Majdnem egy időben (Tisza 1875–90 között miniszterelnök, Beöthy 1872-től 1893-ig alispán) töltik be hivatásukat. A szabadelvű liberalizmus alapján munkásságukkal hozzájárultak a kiegyezést követő rendszer megszilárdulásához, az első modern polgári állam megteremtéséhez. A kor megfogalmazása szerint, Bihar a Tiszák vármegyéje volt, de mondhatjuk, hogy a Beöthyké is. Megismerve a két család történetét helytörténeti tudásunkat és magyarságismeretünket gyarapítjuk.

Várady Zsigmond utca – ma Kogălniceanu

Ez az utca a 19. század közepén a Pece sor megnevezést kapta, 1905-ben Szarvas sor lett a neve. A két világháború közt Kogălniceanu, 1940–1944 között dr. Várady Zsigmond, ezt követően napjainkig Mihail Kogălniceanu.

Dr. Várady Zsigmond közéleti és politikai tisztségeit felsorolni is nehéz feladat. Volt országgyűlési képviselő, Nagyvárad törvényhatósági bizottságának, a Szigligeti Társaságnak tagja, benne volt az ügyvédi kamara választmányi tagságában, a régészet és a Bihar megyei népnevelési egyletnek tagja, a nagyváradi református egyház főgondnoka és a László király páholy örökös tiszteletbeli főmestere.

Szilágysomlyón született 1865. január 4-én, kisgyerekként került Váradra. A Jogakadémián tanult, ügyvédi vizsgáit Budapesten tette le, ahol jogi és államtudományi doktori címet is szerzett. Ügyvédi irodát nyitott városunkban és hamarosan az egyik legsikeresebb ügyvédként vált ismertté. Egyre nagyobb jövedelemre tett szert, így sokat áldozott jótékony célokra

Szabadelvű politikus volt, jelentős közírói munkásságot folytatott, írásai a Szabadságban, a Nagyváradban és a Nagyváradai Naplóban jelentek meg. A színjátszás, a váradai állandó színház megépítésének támogatója volt.

A nagyváradi társadalmi élet ismert és elismert alakja, amikor harmincévesen csatlakozik a szabadkőművességhez. A László király páholy 1895-ben néhány új tag belépésével jelentősen megerősödött. Ezek közül Radó Ignác, Várnai Ferenc, Edelmann Menyhért, Grósz Menyhért, Sulyok István, Csák Máté és persze Várady Zsigmond a legismertebbek. Az 1896-os tisztújító közgyűlésen Várady

Zsigmondot választották helyettes főmesterré, két év elteltével már ő lett a főmester. A radikális reformokat követelő Várady által közreadott követelésük a Nagypáholy ellenállását és rosszállását váltották ki. Mivel ellenállásba ütközött, Várady Zsigmond 1901-ben már nem vállalta a főmesteri tisztséget.

Tizenhat páholy részvételével, 1903-ban megtartott váradi konferencián Várady Zsigmond nagyhatású beszédet tartott a militarizmus és a klerikalizmus ellen (református főgondnok volt 1901 és 1903 között). Írásaiban, kiváló szónoki képességgel előadott beszédeiben követelte a választójog kiterjesztését, hitet tett a szekularizáció és az egyházi nagybirtok felosztása mellett.

Aktívan 1903-tól kezd politizálni, de csak 1910-ben sikerült a kormányzó Nemzeti Munkapárt színeiben képviselőséget kapnia. Mint radikális munkapárti nem tudta itt sem elképzeléseit érvényesíteni, így kilépett. (Az 1913 januárjában a Tisza-kormány olyan választójogi reformtervet terjesztett elő, amely csak kismértékben bővítette a szavazásra jogosultak körét.) Kilépéséért sokan bírálták, támadások érték. Ezt követően, két hét elteltével, 1913. január 17-én öngyilkos lett Semmeringben.

UTCANÉVCSERÉK AZ 1940–1944-ES TÖRTÉNELMI, POLITIKAI VÁLTOZÁSOK TÜKRÉBEN

A történelmi belvárosban az 1940-es magyar közigazgatás, politikai okokból néhány hagyományos váradi utcanevet átkeresztelt. Helytörténetileg indokolt megnevezéseket, a tájékozódást biztosító, a kollektív emlékezetbe már rég beépült, ún. mesélő utcaneveket cserélt le. Ezek, a négy évig használatban lévő elnevezések nem épültek be a köztudatba, a váradiak a hagyományos utcaneveket használták a második világháború után is. Az alábbiakban a legismertebbek közül említünk meg néhányat.

A megszokott Úri utca, Hitler Adolf nevét kapta.

A Halácsy-féle térképen 1859-ben Úri utcaként szerepelt, az első világháború után Roman Ciorogariu (1856–1936) ortodox püspök nevét viselte. Az 1940–1944 közötti időszakban volt Hitler Adolf, 1945 után József Attila lett, majd az 1960-as évektől Porțile de Fier, végül az 1990-es évektől ismét Roman Ciorogariu.

Az Úri utcában találjuk az 1741–1766 között épült premontrei templomot és rendházat és az 1784 felépített eklektikus Premontrei Főgimnáziumot és Jogakadémiát, mindkettő műemlék. Az ittlévő műemlékek közt szerepel az 1895-re felépült Postapalota és ifj. Rimanóczy Kálmán palotája.

Minden váradinak ismerősen csengett a Körös utca elnevezés, amely 1941-től Gr. Csáky Miklós lett.

A 19. század közepén Nagy Körös utcaként jegyzik, de 1910 körül már csak Körös utca. Az 1920-s éveket követően Take Ionescu nevét kapta, majd 1940-től gr. Csáky István lett. Csáky István (1894–1941) az Imrédy- és a Teleki-kormány külügyminisztere volt. Ez az utca 1966-tól napjainkig az 1821-es felkelés vezérének, Tudor Vladimirescunak (1780–1821) a nevét viseli. A Körös utca eklektikus, túlnyomóan neogótikus stílusjegyeket hordozó evangélikus műemlék temploma 1902–1903 között épült. Az utca

néhány provinciális barokk háza épített örökségünk megmentésére érdemes emléke.

Hlatky Endre főispán nevét vette fel a 18. századtól már Zöldfaként ismert utcánk, 1920 után Nicolae Iorga lett. A második világháborút követően napjainkig Vasile Alecsandri (1821–1890) költő, néprajzkutató, dramaturg és politikus nevét viseli.

Az utca műemlékei a névadó Zöldfa Fogadó, amely az 1760-as években épült, majd 1908-ban átalakított ek-

lektikus stílusban, a szecessziós 1906–1909 között épült Deutsch porcelán áruház, és a szintén szecessziós stílusú 1910–1911 közt épült Moskovits-palota.

Az évszázados Nagyvásártér (a közbeszédben sokáig Nagypiacként említett) 1941-ben pedig Mussolini nevét kapta. A Halácsy készítette térképen is Nagyvásártérként van feltüntetve, majd 1920 után Piața Mihai Viteazul lett. 1944 után Mihai Viteazul tér, 1966-ban pedig Piața 23 August, 1990 után Piața 1 Decembrie.

A Nagyvásártér, mint neve is mutatja vásár tartására kijelölt hely volt. A vásárok két külön helyre tagolódtak. A városok belterületén tartották a kirakodó vásárokat, a termény, de főleg az állatvásárok a városok külterületén kaptak helyet. Így volt ez Nagyvárad esetében is. (A kisebb heti vásárok mellett jelentősek voltak az országos vásárok, Nagyváradnak 1914-ben évi négy alkalommal volt országos jelentőségű vására, márciusban, júniusban, szeptemberben és decemberben.)

A Nagyvásárteret, ahol egy helyen volt a zöldség-, hús- és ócskapiac a kommunizmus kezdeti éveiben önkéntes munkával parkká alakították. Innen indultak a felvonulások és a vándorcirkuszok is itt kaptak helyet.

Ma egy igazi városi park, játszótérrel, megfelelően nagy területtel különböző rendezvények és megemlékezések megtartására. A teret határoló műemlék épületek közül az 1894-ben épült eklektikus

Kereskedelmi Csarnokot és az 1913-ban épült Ullmann-palotát kell megemlítenünk.

Az egykori Nagyvásártér – Nagypiac

**A Kereskedelmi Csarnok – ma a Nagyváradi Egyetem
orvosi karának székháza**

Az 1940–1944 között a II. Rákóczi Ferenc utca a 19. század közepén Nagy utcaként szerepelt, az 1890-es évektől már Fő utca volt a megnevezése, majd az 1900-as évek elejétől (az 1906-os újratemetés évétől) ismét a fejedelem nevét viselte. A két világháború közt Bulevardul Regele Ferdinand volt, a második világháborút követően Köztársaság útja, aztán az 1960-as évektől napjainkig Calea Republicii a neve.

A Fő utca 1940-ben

Álljon itt néhány sor a Fő utca végleges kiépítéséről, dr. Kormányos László *Városfejlesztés Nagyváradon a 20. század elején* című munkájából.

„1906 – ha fogalmazhatunk így – a Fő utca éve volt. Kiepült a csatornahálózat, már lefektették a telefonkábeleket és a villamosvezetéket, kiépítették a villamossíneket, az utca teljes területe kiváló minőségű aszfaltborítást kapott, s nagyjából ez volt az az év, amikor kibontakozik a magánépítkezések lendülete.... Ez az utca tulajdonképpen ettől az évtől kezdve vált azzá, ami napjainkig megmaradt: a század eleji viharos urbanizáció egyik jelképe.”

Egy belvárosi utca csatornahálózatának megléte, az utcaburkolat minősége és a villamosítás az itt lakók életminőségét jelentős mértékben befolyásolta. A fenti fejlesztések megléte pedig az építkezési kedv növekedésével járt, az esztétikus magánépületek, a bérházak és bérpaloták egy értékelhető utcaképet eredményezett, amely az itt lakók és általában a városban huzamosabban élők öntudatát erősítette.

A Fő utca mindig a belváros egyik legfontosabb élettere volt. A társadalmi, közösségi élet központja, korzó maradt a kommunizmus kezdeti időszakában is. Generációkon át egy íratlan társadalmi rend szabályozta a viselkedési normákat. Találkozási hely volt, ahova rendszeren öltözve illett menni, ahol a váradiak mindig ismerősrre találtak. A Fő utca (és a Bémer tér is) az erőltetett iparosítás során, amikor közel százezer lakossal nőtt a lélekszám, elvesztette régi szerepét. Az itt megjelent új járókelők más – a régiek által nehezen elfogadható – ízlésbeli felfogással és viselkedési normával vették birtokba a Fő utcát. A megcsappant számú tősgyökeres váradi ezt nem tudta elfogadni, a régi korzó már csak a szép emlékekben maradt meg.

Napjainkban sétáló utcaként tartjuk számon és fogyasztási központként. A fiatalok használják az itt lévő üzleteket, kiülnek a kávézók teraszaira. A kicserélt burkolattal, talán az itt szórakozást találók is kicserélődtek. Mindent összevetve, sok esetben nagyon kihaltnak tűnik a Fő utca.

Az utcák nem csak házakból, járdákból és úttestekből állnak, hanem a személyes élet és tapasztalat, az emlékek, érzelmek, valamint a nosztalgia élettere. A belső Fő utca a legszebb bérházak és bérpaloták egyik legfontosabb övezete lett. A Fő utca arculatát máig meghatározó, a történelmi városrész építési örökségéhez tartozó monumentális magánépületek egy része itt található. Ezek hátterében, mint építetők, a korabeli Nagyvárad gazdasági-társadalmi elitje állt. A vagyonos nagypolgárság mellett a szerényebb tőkével rendelkező magánépítetők is bekapcsolódtak ebbe a tevékenységbe.

A Fő utca épített örökségének egy része ma műemlék, a védett értékek közé tartozik. Ide tartozik az irgalmas rend barokk stílusú, 1754–1760 közt épült kápolnája. A rend szintén barokk kórháza, amely 1761–1770 között készült el. A Biharmegyei Közkórház romantikus épületének legrégebbi része 1806-ban épült, amit több alkalommal bővítési és emeletráépítési munkálatok követtek. Itt áll az Orsolya-zárda Szent Anna-temploma 1774-es épülete, az 1858-ban felújításra került homlokzattal. A Fő utcai szecessziós Stern-palota 1904 és 1905 között készült el, a szomszédos Apolló pedig 1912 és 1914 között épült. A Park Szálló mai formáját 1915-ben nyerte el.

A legendás Park Szálló és külön tulajdonosai érdekes színpontjai voltak városunknak. Még mielőtt a Vaiszlovich testvérek megvették volna az épületet, ide költözött a Biharmegyei Nemzeti Kaszinó, amely 1833. július elsején nyitotta meg kapuit. Az ingatlan akkor gr. Rhédey Ádám tulajdona volt. Az épület gr. Bethlen Gergelyné tulajdonába került, akitől aztán Vaiszlovichék 1903-ban megvásárolták.

A város legismertebb temetkezési vállalatának tárgyi emlékeivel gyakran szembesülhetünk, a felújításra váró Park Szálló egykori tulajdonosairól pedig sok legendás történet keringett. Az alábbiakban ezt kíséreljük meg röviden összefoglalni.

A Veiszlovits család

Ha, a váradi Veiszlovits család kerül említésre, a helyi temetkezési kultúránkban jelentős értéket teremtő Adolf és fia, Lajos, valamint a Park Szállót kialakító Emil és Gyula legendává vált élete jut eszünkbe.

A család ismertebb tagjainak története a bádogosmesterből sikeres temetkezési vállalkozóvá lett Veiszlovits Adolffal kezdődik. Vállalatának létrejötté az 1873 májusában kitört kolerajárvánnyal hozható összefüggésbe. A nagyon sok áldozattal járó járvány miatt, nagy gondot jelentett a halottak eltemetése. Ezt a helyzetet kihasználva, a bádogosműhelyt üzemeltető Veiszlovits Adolf,

néhány asztalossal koporsók készítéséhez látott. A járvány elmúltával, már önállóan, a fa- és érckoporsók árusítása mellett, minden, a temetkezéshez szükséges kelléket is kínált. Az 1873-as év végén a sírkövek és a sírkerítések készítését is elkezdte. Ebből az időből, a Rulikowski temetőben, egy 1874-es síremlék, Veiszlovits A. jelöléssel ennek a kezdeti korszaknak az emléke.

Már, mint ismert koporsó és sírkőárus, 1874 novemberében megnyitotta temetkezési intézetét – Concordia entreprise des pompes funebres – Első nagyváradi temetkezési vállalat megnevezéssel.

Veiszlovits Adolf temetkezési vállalata a Fő utcán volt, a kaszinókerttel szemben. Ezt és a szomszédos földszintes házakat 1899-ben kisajátították és lebontották aínházépítés miatt. Ezt követően a szemközti színház épületét vásárolta meg és itt rendezte be raktárát és sírkőfaragó-műhelyét.

A Veiszlovits Adolf rendezte díszes temetések emlékezetes mozzanatok voltak a város életében. Az ő műhelyében készült sírkövek és obeliszkok mára megmaradt darabjai temetkezési kultúránk kiemelkedő értékei. Temetőinkben az általa előbb önállóan vezetett, majd Lajos fiával közösen (Veiszlovits A. és fia felirattal) üzemeltetett műhelyben készült 1873 és 1907 között a legtöbb síremlék. A nagy forgalmat lebonyolító műhely termékei minőség szempontjából is értéket képviseltek. A változatos anyaghasználat, forma és stílus mellett, a temetkezési szimbólumok hozzáértő használata jellemzi terméküket. Külön értéket képviselnek az ő műhelyükben készült sírkerítések is. Ezek az öntött- és kovácsoltvas munkák a helyi vasművesség jelentős emlékei. A különböző stílusban készült kerítések díszítése az elmúlással és a feltámadással kapcsolatos szimbólumok hordozói. A legkisebb tábla alakú sírkő, s a legkisebb obeliszk és sírkerítés (gyereksír) ma fellelhető néhány darabja szintén a Veiszlovitsok műhelyében készült. Igaz, a legnagyobbak és legértékesebbek legtöbbje is.

Ezt a temetőinkben ma is látható eredményt azzal érte el Veiszlovits Adolf és fia, hogy a mesterségbeli tudás mellett, sok esetben a művészi értéket is előnybe részesítették. A jól képzett kőfaragók mellett sírkőszobrászok munkáját is igénybe vették.

Említésre érdemes a Finta testvérek máig fennmaradt egy-két alkotása. A szobrászok dolgoztak mind Veiszlovits Adolf, mind fia megrendelésére.

Már a kezdetekben a konkurenciával is fel kellett venni a harcot. Ott volt az 1845-ben alapított Lévai, vagy a szintén értékes sírköveket készítő Löwy és Gerstenbrein cég, de a híres, pesti Gerenday (Gerenday Antal szobrász 1818 és 1887 között élt, többek közt Kölcsey, Vörösmarty és Kisfaludy síremlékének megalkotója, fia, Béla 1863 és 1936 között élt, a tenkei és a bihardiószezi Kosuth-szobrok az ő munkái. Szerényebb síremlékek is kikerültek az ő műhelyükből, ezekből még láthattunk az Olaszi temetőben, néhány pedig a Rulikowski temetőben is van. Ilyen például egy 1831-ben készült, már rég gazdátlan sírkő is. A konkurencia a sírkerítések tekintetében is nagy volt, ezeket szintén több műhelyben is gyártották. Ma is látunk olyan sírkerítéseket, amelyek Márkutz József, Kalla András, Grünwald Jenő vagy Felvinczi József lakatosok műhelyében készült.

Veiszlovits Adolf a kőfaragás mestere volt, életének 74. évében hunyt el, 1907. október 18-án. A neológ zsidó temetőben lévő rendhagyó formájú obeliszkjét, fia, Lajos állította (városunkban még egy hasonló formájú síremléket találunk).

Lajos, Váradon született 1861. szeptember 25-én. Érettségi után Sziléziában tanulta a kőfaragó-mesterséget, majd apja műhelyében dolgozott. Miután elegendő szakmai tudást szerzett és a vállalat vezetéséhez szükséges tapasztalata is megvolt, 1882-ben apja társként bevette a cégbe. Ettől kezdve a Veiszlovits A. és fia megjelöléssel készültek a síremlékek és a sírkerítések. Apja már 1902-ben kilépett a cégből, halálát követően még egy ideig Lajos ezt használta, aztán egyedüli tulajdonos lévén, csak a Veiszlovits feliratot. A Concordia temetkezési vállalatot saját házába, a Szilágyi Dezső utca 12. szám alá költöztette. Ezt követően 1911-ben megépítette a Fő utca 15. szám alatti házát, ahol a vállalat is üzemelt. A ház kapujának – ma is látható – labradorit kerete ebből az időből való. Ekkor, érdekes módon a Fő utcán volt a legnagyobb konkurenciát jelentő Lévai Márton sírkőraktára a 20. szám alatt és a Bródy Mártoné a 24.

számú házban. A Fő utcán, a Bartsch-házban pedig Germán Károly Kegyelet Temetkezési Intézete üzemelt.

Mint apja, ő is megbecsült polgára volt városunknak, nevük ott van a virilisták (vagyonuk és adójuk nagysága okán az önkormányzati testület tagjai) közt, a társadalmi és kulturális élet aktív résztvevői voltak. Apja méltó utódjaként, munkásságának hagyatéka temetőink legszebb és legértékesebb darabjai közül valók. Veiszlovits Lajos 1934-ben hunyt el. Nevét a neológ zsidó temetőben lévő, kivételes értéket képviselő családi síremléken olvashatjuk.

Veiszlovits Adolf másik két fia, Gyula és Emil függetlenséget kereső, makacs, különc és örök ellenkező-ellenzéki életvitelükkel Várad legendás alakjaivá váltak. Hangsúlyosabban érvényes ez Emilre, aki jóval túlélve bátyját, részese és elszenvédője volt városunk néhány dicstelen történelmi eseményének is. Ő jobban megmaradt a váradiak emlékezetében, a róla maradt legendák szinte napjainkig élnek. A korabeli források a két testvér vezetéknévét Vaiszlovich alakban írja. A családi síremlékre 2004-ben felkerült emléktáblán Emil neve Waiszlovichként van feltüntetve, ami feltehetően tévedés. Emil sajátkezű aláírása is Vaiszlovich alakban fordul elő, egy 1904-ben keltezett levelen (Kulcsár Andrea kutatásai a Bihar Megyei Levéltárban). Ezen az emléktáblán születésének éve 1863, a legtöbb forrás 1868-at említ.

Vaiszlovich Emil 1868-ban született Váradon. Középiskoláit a váradi premontrei gimnáziumban kezdte, 1885-ben tanult a wieselburgi Francisco Josephinum mezőgazdasági középiskolában is, 1886-ban a debreceni, majd 1889-ben a kolozsvári Gazdasági Akadémián (ezek felsőfokú mezőgazdasági ismereteket adtak birtokosoknak, bérlőknek és gazdatiszteknek). 1901-ben a helyi Jogakadémia hallgatója volt, tanárai voltak többek közt Cséplő Péter, Károly Irén, Bozóky Alajos vagy Ágoston Péter is.

Apjuk, talán túl szigorú nevelése miatt is, Emil és bátyja a családi elképzelésekkel szemben, mindig külön utakon igyekeztek járni. Emil, tanulmányai elvégzése után több nagybirtok gazdatisztje volt. Szakavatott, szorgalmas munkáját mindenhol elismerték.

Önállóságra vágyva, 1893-ban Emil és Gyula bérbe vette a Csáky grófok körösszegi és körösszegapáti birtokát. Minden erőfeszítésük

ellenére, a magas bérleti díj és a bankkamat (apjuktól, akivel már korábban megromlott a kapcsolatuk, csak zsírot kaptak) felemész-tette pénzüket, így hitelezőiket kifizetve, feladták a bérletet.

A körösszegi vár ma is álló, akkor még emeletekre osztott lakó-tornyát ők is magtárnak használták. A hatalommal mindig szemben álló, igazukért a végletekig kiálló testvérek, ebből a toronyból lövöl-döztek az ellenük kivonuló vármegyei hajdúkra. Erre azért került sor, mert ők nem értettek egyet azzal a közmunka szabályrende-lettel, mely szerint bizonyos esetekben (pl. választás) a birtokos köteles a területén lévő utak és hidak karbantartására.

Ennél sokkal súlyosabb a Zeiterer-affér, amiről a Szentesi Lap 1897. augusztus 13-án számolt be. A Csáky grófok uradalmi inté-zője, Zeiterer József cs. és kir. nyugalmazott kapitány azzal vádolta a testvéreket, hogy kataszteri térképeket tulajdonítottak el tőle. Erről értesülve, Gyula provokálta az intézőt, aki nem fogadta el a párbajt, mondván, hogy az ügy a katonai becsületbírószágra tartozik. Ezt látva, a testvérek is megtették feljelentésüket a katonai és a polgári hatóságoknál. Zeiterer néhány nap múlva a birtokán késsel Gyulára támadt, akit többször is úgy megszúrta, hogy az nem tudta használni revolverét.

Függetlenségét féltve, Emil nem fogadta el a Biharmegyei Bank vezérigazgatói állását. Ilyen megfontolásból utasította vissza az Első Magyar Biztosító Társaság váradi kirendeltségének egyik jól jövedelmező állását is.

A két testvér valami újat akart, önerőből, kötöttségek nélkül. Megtudták, hogy a Bethlen-kastély eladásra kerül, amelyet Moskovits Mór és fia, Moskovits József szándékozott megvenni. Ők többet ígérve, megkapták az épületet, amit évekig tartó munkával szállodává alakítottak. Különlegesen elegáns berendezésével, szigorú házirendjével és tulajdonosainak különöc életvitelével, a Park Szálló korának egyik legismertebb intézménye volt.

Egyes források szerint a Vaiszlovich testvérek már 1903-ban magukénak tudhatták az épületet. A tényleges átalakítás meg-kezdését az akadályozhatta, hogy előbb Veiszlovits Adolfné és Heymann Józsefné tulajdonába került a Bethlen-kastély. Miután

a Heymann-részt is megvásárolta a család, 1909-ben testvérük, Lajos tartott rá igényt. A két testvér a tényleges átalakításhoz csak az 1910-es évek legelején kezdhetett hozzá.

Különcök voltak

A *Nagyvárad* *Napló* 1914. június 25. száma a Park Szállóról a következőket írta: „A közfalakat szétbontva 60 kényelmes, szép hoteleszobát rendeztek be, vízvezetékkel, villamos világítással, központi légfűtéssel és modern kényelemmel.” Az udvart parkosították, istállók és garázs állt a vendégek rendelkezésére. Az épület utcai földszintjén elegáns üzleteket alakítottak ki.

Az évek során a Park Szállodáról és tulajdonosairól a legendák és anekdoták egész sora született. Nagy Andor (a Nagyvárad munkatársa is volt, helyismerettel rendelkezett) szerint – aki kissé sarkítottan jellemezte őket – a két testvér „...*krakéler életmódjukkal rendszeresen megbotránkoztatták a város közönségét. Verekedtek, párbajoztak és asszonyokat hódítottak*”. (Pallay–Vaiszlovich Gyula párbaj 1902. május 1.)

Közben nem szabad elfelejteni, hogy már a bérelt birtokon is kitartóan dolgoztak. Mint szállodások szokatlanul egyedülállót hoztak létre, a legtöbb adót befizetők közt voltak, így a törvényhatóság virilistái közé kerültek, ahol különálló ellenzékét alkottak és a jótékonykodás sem állt távol tőlük.

Különcök voltak, a szállodában a lila szín dominált, aminek a nyoma az 1960-as években még látszott. Keleti szőnyegek és dísz tárgyak tették rendhagyóvá a berendezést, amelyet Gyula személyesen vásárolt közel-keleti útjai során. A megbízható, nagyszámú személyzet ellenőrizte a sajátos erkölcsi rendet, mely szerint a nem legalizált kapcsolatban lévők párok nem léphettek a szálloda területére. A szokatlanul lilára festett Park Szálló, a díszes belső udvar mellett Vaiszlovich Emil elmaradhatatlan déli sétái a Fő utcán maradt meg leginkább a váradiak emlékezetében. Különc és bogaras volt öltözete tekintetében is, kecsgeorrú cipője, keménykalapja télen, nyáron girardi és sétatálcája az 1800-as évek végi divatot idézte.

Apjukkal, a függetlenségre törekvő testvéreknek még a föld-bérlet vásárlásakor megromlott a kapcsolatuk. A Bethlen-kastély megvétele körüli rámenősségük csak fokozta ezt. Különállásuk jeleként ők fekete hátszlovakat használtak, ellentétben apjuk híres fehér lovakból álló, gyászkocsi elé fogott hatos fogatával szemben. Különállásuk jeleként családnevüket is megváltoztatott alakban használták.

A trianoni diktátumot megelőzően és ezt követően is izraelita vallású magyarnak vallották magukat, az impériumváltás után felvették a harcot az új rezsimmel szemben is.

A szintén öntörvényű Gyula, a hatalomváltás után összetűzésbe keveredett – Nagy Andor szerint román katonatisztekkel –, majd börtönbe került és kiszabadulása után 1919 körül elhunyt. Gyula ily módon történt erőszakos halálát igazolja az a levéltári forrás is, amely a Magyar szállodások, vendéglősök és korcsmárosok országos szövetségének 1920. június 3-i nagygyűlésének jegyzőkönyvét őrzi, ebben Vaiszlovich Gyulának állítottak emléket.

A trianoni diktátum után Emil „...már nem a magyar, hanem a román hatóságokkal bocsátkozott újabb és újabb harcba, hogy elhatárolásait, amelyekhez tűzön-vízen át ragaszkodott végrehajtsa” – írta a *Keleti Újság*, 1923. október 9-én megjelent száma. (Összetűzéseiről a magyar hatósággal, a kirótt börtön és pénzbüntetésekéről a korabeli hírekben gyakran beszámoltak.) Az antiszemita Vestul României egy nappal később, 1923. október 10-én ezt erősíti meg. Itt arról olvashatunk, hogy Vaiszlovich Emillel szemben több feljelentést tettek, amelynek tárgyalásán nem jelent meg. Ezért a Kolozsvári Katonai Törvényszék-re karhatalommal fogják kísérni ügyeinek összevont tárgyalására.

Vaiszlovich Emil

A túlzásba vitt anekdotikus, a mindenkor erőszakosan érdekeit védő Vaiszlovich Emilről kialakult ábrázolást igyekezett az ismert Perédy György megcáfolni. Ő így írt: *„A legenda, a felületes anekdotázás sok mindent beszélt, írásban is sok érdekesség jelent meg erről a magányosan élő férfiről, részben igazak, de főképpen túlzások, mert az igazság az, hogy Vaiszlovich Emil szorgalmas, nagyon korrektül, magyar huszártiszti kardbojttjához megfelelően gondolkodó és cselekvő ember.”* (A két testvér tartalékos tiszt volt.)

Diákkongresszus

Váradon 1927. december 4. és 6. közt megrendezték az országos diákkongresszust, amelyre csaknem ötezren érkeztek. Az ünnepélyes megnyitóra a színház épületében került sor, ahol ott voltak a polgármester és az egyházak vezetői is. Itt, az egyetemi diákság és a soraikban ülő ismert antiszemita vezetők, elsősorban a numerus clausus bevezetését követelték. Az első nap viszonylag csendesen telt, másnap azonban elkezdődtek a zavargások. A diákok bezúzták az üzletek kirakatait, magánházak ablakait, kiszórták a zsidó boltosok áruit és több zsidó és magyar járókelőt bántalmaztak. Betörték több zsinagógába, melyek berendezését tönkretették, a kegszereket eltulajdonították. A Nagyvárad szerkesztőségét is megostromolták, majd berendezését összetörték. A városban négy személy sérült meg életveszélyesen.

Diákzavargások

Az 1927. évi váradi diákzavargások részleteit és nevesített áldozatait bemutató híradások központjában Vaiszlovich Emil került. Ő azzal vívta ki – többek közt – a román diákság haragját, hogy nem volt hajlandó elszállásolni őket. Arra hivatkozott, hogy egy luxusszálló nem alkalmas diákszállásnak és bezárta a bejáratot. A visszatérő diákok – Vaiszlovich vallomása szerint is – betörték a kaput és rárontottak, ő a kezében lévő késsel védekezett és két diákot megszurtt. Ekkor nagy ütés érte a fejét,

összeesett, majd a személyzet segítségével emeleti lakásába ment és bezárkózott. Az üldözö és ajtókat betörő diákoktól hatósági személyek mentették meg és karhatalmi védelem mellett kórházba szállították.

A hírlapi tudósítás a telefon-összeköttetés hiánya miatt pontatlan volt. Egymással ellentmondó hírek láttak napvilágot, általában Vaiszlovich halálhírét adták közre (az MTI is). Végül is a magyar lapok hősként ünnepelték. A zsidó- és magyarellenes román sajtó provokatív, nemzetellenes tettnek minősítette a szállodatulajdonos magatartását. Túlélte a támadást, hiányzó koponyacsontját egy platinalap pótolta. Újabb legenda született. Folytatta munkáját, minden ellene irányuló intézkedés és gazdasági válság ellenére a Park Szálló üzemelt.

A lila Park Szálló renitens ura túlélte a dühöngő román antiszemitizmust, a következő az életébe került.

A II. bécsi döntést követő, 1940. szeptember 6-i magyar bevonulást Vaiszlovich Emil is várta. Végigjárva a zsidó asszimilációs út minden szakaszát, együtt érzett a magyarsággal, magáénak érezte törekvéseit, neológ vallású magyarként definiálta magát. Helyet követelt magának, amit kitartó munkájának, makacs rámenősségének köszönhetően meg is kapott. Azt hitte 1940-ben – a zsidótörvények ellenére is –, hogy visszatérnek az 1920 előtti idők. Ám, a befogadó társadalmi közeg megváltozott.

Azt mesélték-mesélik, hogy a bevonuló Horthy Miklós híres fehér lovának ezüst (arany?) patkót és márvány jászolt csináltatott.

Vaiszlovich Emil a kivételezettek közt volt, az elrendelt felülvizsgálat során semmit nem tett kedvezményezettségének megerősítése érdekében. Bár újabb heccei miatt rendőri felügyelet alatt volt, úgy tűnt, hogy mentessége nincs veszélyben. Közben a német katonai rendőrség az ő lakását is lefoglalta.

A családtörténeti anekdoták, talán, ezzel az utolsó heccével érnek véget.

Hazaérve, megnézte a papírszalagon lévő német birodalmi pecsétet, majd letépte azt. Mikor felelősségre vonták, azt mondta, hogy ő nem respektál csak olyan pecsétet, amin a magyar Szent Korona

látható. Ezért internálták a sárvári büntetőtáborba, ahol több váradi is volt. Engedetlen jellemének utolsó megnyilvánulása az volt, hogy nem köszönt levett kalappal egy német tisztnek. Ekkor úgy megverték, hogy behalt sérüléseibe. Földi maradványa valahol a sárvári temető szélén van. A családi síremléken lévő emléktábláján halálának éve: 1945.

Katona Béla írta róla, hogy nem volt népszerű ember, de akik megértették és elnézték hibáit, sokáig meg fogják őrizni emlékét.

A Veiszlovitsok, az apa, Adolf és fiai, Lajos, Gyula és Emil maradandó nyomot hagytak városunk történetében. Temetkezési kultúránk egy jelentős mennyiségű tárgyi emléke az ő hagyatékuk, a városközpont egyik ismert műemléke pedig a hajdani lila Park Szálló.

A LAKÓK ÉS AZ UTCA KAPCSOLATA

Nagyvárad utcáihoz az ott lakók is szervesen hozzátartoznak, az utcaképre gyakorolt hatásuk miatt, az általuk használt élettérhez, a házhoz, a lakáshoz, az udvarhoz, a közös lépcsőházhoz és folyosóhoz való viszonyuk révén. Viselkedési formájuk, esztétikai, etikai és erkölcsi normáik befolyásolják a belső életterek milyenségén kívül az utcaképet is. A gondozott utcafronti házak, a tisztán tartott járdák és zöldterületek, az ott élőkről állít ki bizonylatot: az, hogy mit szeretünk, megmutatja, hogy kik vagyunk.

A felújításhoz, átalakításhoz szükséges anyagiak megléte vagy hiánya, nagyon fontos tényező, de sok esetben egy élhetőbb környezet kialakítása nem csak ezen múlik.

A belvároshoz tartozó ismert utcák egy részét a földszintes házak uralják. A szerényebb anyagi lehetőséggel bíró polgárok a megvásárolt telekre az utcafronton egy építészetileg értékes házat építettek. A belső telket körbeépítették és bérlakásokat alakítottak ki. Ezek tulajdonosai, lakói az utóbbi időben kicserélődtek (az itt lévő lakások egy jelentős része a város tulajdonába került).

Az emeletes bérházak esetében a fentiekhez hasonló változás történt.

Ahogy egy városlakó a belső életteréhez viszonyul, ahogy ott viselkedik, úgy viszonyul az utcához is, úgy viselkedik az utcán is.

A történelmi városrész műemlék épületeinek egyre sürgősebb felújítása sok gonddal jár. A sokat hangoztatott homlokzati renoválás mellett az épületek kevésbé látványos kapualjai, lépcsőházai, körfolyosói és udvarai szintén megújulásra várnak.

Az emeletes házak udvarait általában körfolyosóval – az utcai részen pedig – árkádfolyosóval ellátott épületszárnyak fogják közre. A földszintes házakkal határolt belső udvarokat sok esetben az utcai fronton egy szép polgári ház határolja.

A váradi bérházak udvarai egykor különös hangulatú, rendezett és a közösségi kapcsolatok ápolására alkalmas belső terek voltak. Ezeket a bérlők a házfelügyelők segítségével (még emlékezhetünk a kapuzárásra vagy „csend-órákra”) gondosan tisztán tartották és növényekkel díszítették. A közös udvarokban lakók életét hagyományos társadalmi szokások, a városi életvitel elvárásai és a helyi rendeletek szabályozták. Az évek során kialakult közösségek tovább örökítették a (bel) városi életmód kívánalmait. A városiasodás folyamatának kialakulása után generációk sora természetesen tartotta alkalmazkodni ezekhez.

Az erőltetett iparosítás felgyorsította a falvakból beköltözők számát, kialakultak a tömbháznegyedek és az ezzel járó életforma. A faluról bekerültek egy kis hányada bérházakban kapott lakást. Az új bérlők nehezen tudtak alkalmazkodni a hagyományos városi életmódhoz. A vidékről bekerültek, átalakították a város hagyományos társadalmi szerkezetét.

Az utóbbi idők szuburbanizációs folyamata során (a lakónegyedekbe vagy külső kertes házakba költözés, városunk esetében is a végleges elköltözés) a központban lakók kicserélődtek. A rendszerváltást követően, az átalakult piaci feltételek közepette a jobb állapotú lakások magánkézbe kerültek, az önkormányzat kezében a leromlott állagú épület- és lakásállomány maradt, ami lakásgazdál-

kodási-lakáspiaci és költségvetési gondokat okoz. Az épített környezet leromlása (lakóházak, udvarok, utcák) együtt jár a társadalmi lesüllyedéssel is. A külvárosban élők közül egyre többen jutottak belvárosi lakásokhoz (filtráció). Az új bérlőkkel a belváros etnikai, társadalmi és kulturális értelemben összetettebb lett, ami sok esetben feszültségekhez vezetett. A városi életvitel követelményeit sokan nem tudják, nem akarják átvenni. Egy közös ház, egy közös udvar használatához közösséggé kell formálódni, alkalmazkodni az itt már rég kialakult szokásokhoz és a városi rendeletekhez. Ma már a társadalmi kötelékek egyre lazábbak, a helyi identitástudat és a városhoz való kötődés egyre gyengébb.

A '89-es fordulatot követően egyre több lakrész került magánkézbe. Ez oda vezetett, hogy a saját lakrésze előtt mindenki azt tett (vagy nem tett), amit akart. Így rendezetlen és gépkocsikkal zsúfolt udvarok alakultak ki. A közös udvarok rendbe- és zölddé tétele sok esetben csak a lakókon múlik. Ehhez polgári önszerveződés, közös értéktudat és lokálpatriotizmus szükséges. Kellene az a büszkeség, hogy egy építészeti értékben lakunk, vagy egyszerűen csak az, hogy egy lakhatóbb, gondozottabb helyen.

A kapualjak, lépcsőházak, körfolyosók és az udvarok az épületek szerves részei. Egy műemlék esetén a kapualjakat csúfító klímaberendezések, vezetékek és cégtáblák nem megengedettek. A gondozatlan belső udvarok az összhatás értékét csökkentik. Városközpontunk újraélése csak akkor lesz teljes, ha ezekre is odafigyelünk, hisz a város architektúrájához, arculatához tartoznak.

A város belső udvarai közvetlen környezetünk részei, minőségének jelentősége van. Abban kell bízunk, hogy egy szépérzékkel megáldott, fizetőképes polgárság és egy tőkeerős önkormányzat segítségével elérhető az egységes felújítás.

ELORZOTT EMLÉKEK

A belső Fő utca végén lévő Biharmegyei Közkórház a város egyik jelentős műemlékei közé tartozik. A ma alig használt, felújításra váró épület egykori főbejáratát két fönixet ábrázoló zászlótartó díszítette. A közelmúltban ezek nyomtalanul eltűntek. Szólnunk kell erről is, hisz utcanevekről beszélve, az utcaképhez tartozó meghatározó tárgyaknak is jelentőségük van. Utcaképi, az itt lakók hangulatát befolyásoló értékek.

Önkormányzati rendelet kell hogy helyi védelmet biztosítson, a fenntarthatóság keretein belül, a történelmi városrész épített örökségéhez tartozó jellegzetes utcakép megőrzéséhez.

Ragaszkodunk és ragaszkodnunk is kell a számarányunknak megfelelő számú magyar utcanév meglétéhez. Emellett, azonban a megőrzésre érdemes utcai tárgyak és épületkiegészítők megmenntésére is gondolnunk kell.

Az 1806-ban alapított Biharmegyei Közkórház, B kategóriás országos jelentőségű műemlékként van nyilvántartva. A többszöri átépítések, renoválások során sokat veszített eredeti romantikus stílusából. Néhány napja pedig, elvesztette talán legszebb díszítményét: a Fő utcai főbejárat feletti két fönixmadarat ábrázoló zászlótartóját.

A kórház Fő utcai főhomlokzata a 19. század végére nyerte el végleges, ma is meglévő arculatát. Feltehetően ebben az időben került a főbejárat felé ez a két zászlótartó is.

A fönixmadarat ábrázoló két díszítmény a vasművesség értékes emléke volt. A régi utcai tárgyak, az épületek korabeli tartozékai hozzátartoznak a városképhez. Elvesztésük művészi, esztétikai és hangulatformáló értéküknél fogva, mindig veszteség. Műemlékeink díszítményeit szintén védett értékként kellene megóvnunk.

A hamvaiból újjászülető fönix a feltámadás, így Krisztus szimbóluma is, az örök élet jelképe, a paradicsomba jutott, üdvözült lélekre utal.

Feltehetően azért is került a kórház épületére, mert az erény és a hűség mellett, a türelem, a kitartás és a túlélés jelképe is. A fönix egyben a remény allegóriája és szimbóluma a mindig megújuló életerőnek.

Nemrég az EU zászlaja kiesett a baloldali fönixmadaras tartóból, a másikban a nemzeti lobogó volt. Feltehetően a rozsdá tette tönk-
re a sok éve elhanyagolt dísz-
t. Néhány napja a két zászlótartót
leszerelték a rég bezárt főbejárat
felől. Az örökségvédelmi felada-
tok közt szerepel a műemlékek
tartozékainak megóvása is. Ha
ezek a fönixmadaras zászlótartók
elkallódnak és felújítva nem ke-
rülnek újból a helyükre, az épület
szegényesebb lesz, mi pedig sze-
gényebbek múltbéli örökségünk
újabb darabjaival.

Egy praktikus és díszes utcai tárgy

Egy történelmi városrész arculatát első sorban az ott lévő mű-
emlékek és műemlék jellegű épületek határozzák meg. A korhű
összkép kialakítása érdekében – már-már művészi igénnyel készült
– kiegészítőkké szerelték fel ezeket. Egykor a város palotái, bér- és
magánházaik igényes kapukat, ablakokat, lépcső- és erkélykorlátokat
kaptak.

Az épületek környezetét díszítő és funkcionálisan is praktikus
utcai tárgyak minőségi munkával készültek és időálló anyagból.
Ezek a lámpaoszlopok, padok, kerékvetők vagy hirdetőoszlopok
harmonizáltak az utca arculatával.

Eleinknek arra is volt gondjuk, hogy a régebben nagyobb be-
csben lévő fák töve szabadon maradjon, ne kerüljön rá burkoló-

anyag. Ennek érdekében a fák tövét mutatós ráccsal fedték be, ezek két részből álltak és kiemelhetőek voltak. Így, a rácson keresztül elég csapadék jutott a fáknak és felfogva a sarat nem okozott kellemetlenséget az arra járóknak. Mára ezekből alig egy-két darab maradt meg, rég tönkrementek vagy ellopták őket. Ha még megtűrjük a fákat a belvárosban, a rácsokat újra kellene használni, mert praktikusak és díszítik is az utcákat. A történelmi városrész jellegzetes arculatához tartoztak, múltbeli örökségünk része. A funkcionális és esztétikai szempontból is megfelelő régi utcai tárgyakat védeni kell, a hiányzókat újragyártani.

A határtalan érzéketlenséggel és vad dühvel, indokolatlanul a törzsig csonkított fák látványa riasztó. Hol van itt a szebbé, lakhatóbbá tevés szándéka?

A megcsonkított–megcsúfított fák nem válnak a városkép, a műemléki környezet előnyére. Érthetetlen, hogy egy kiemelten jó helyen lévő cég, üzlet vagy bank miért nem képes az előtte lévő néhány fát tisztességesen gondozni. Az önkormányzatra várva, elhanyagolt környezetükkel saját magukat minősítik. A műemlék, amiben működnek bizonyos kötelezettségeket ró rájuk; tudni kellene, hogy a műemléki környezet szintén...

A belvárosban, az újragyártott, a régivel megegyező rácsok használata lenne a legjobb megoldás, minden más csak silányabb utánpótlás lesz. A városrendezés során, talán érdemes erre is figyelni.

Az utcakép milyenségét az épületek eredeti ablakainak és kapuinak megléte (vagy hiánya) is befolyásolja. Az idősebbeknek, az igazi váradiaknak ez mindig is értéket jelentett ízlést alakító, hangulatot és közérzetet befolyásoló tényező maradt.

Figyelni érdemes a műemlékek mellett a kevésbé számon tartott házakra is. A belváros földszintes polgárházai szintén, ma is értéket jelentő ablakokkal és kapukkal épültek.

Az alábbiakban egy ritkábban előforduló emlékre, egy eredetileg kovácsoltvas kapura irányítanám a figyelmet.

A szimbólumok, jelképek életünk szerves részét képezik, vizuális szöveggként bizonyos mondanivalót közölnek. Az emberi kommunikáció részeként, sok esetben rejtett információk hordozói, néha mögöttes tartalommal bírnak és így, jelentésüket nehéz egyértelműen meghatározni.

A váradi Ipartestület 1885. január 18-án alakult meg négyszáz taggal (az 1884. évi törvény értelmében, az iparosnak kötelezően be kellett lépnie a helyi ipartestületbe). Hamarosan a város egyik legjelentősebb intézményévé vált, az iparosok hathatós érdekképviseleti testülete lett. A ma is meglévő egykori székházuk a Kert (Avram Iancu) utca 4. szám alatt volt, a Buczászky-féle házban, amelyet 1889-ben vásároltak meg. Ebben az épületben működött a testület Hitelszövetkezete, az Iparoskör, itt volt az iparos ifjak önképző egylete és a könyvtár is, valamint egy tanácskozóterem. Az utcafronton étteremmel és kávéházzal a Nemzeti Szálloda üzemelt. A jól szervezett és sokféle tevékenységet folytató Ipartestület irányításában, a testület második elnökének, Bertsey Györgynek volt kiemelkedő szerepe, aki haláláig, 1912-ig tartotta kezében a vezetést. Az ő kezdeményezésére hozták létre 1896-ban az agg iparosok menházát is. A Szacsvay (Cuza Vodă) utcában az egykori Menház épületén ma is ott látható az 1900-ban felavatott emléktábla.

A Belényesen, 1838-ban született Bertsey György Aradról költözött városunkba. Itt kapcsolatba került a város azon polgáraival, akik 1876. október 29-én megalapították a László király szabadkőműves-páholyt. A kitűnő mesterember már Aradon is tagja volt az ott tevékenykedő Petőfi páholynek. Váradon, mint alapító tag, a páholy tisztikarába is bekerült.

A szabadkőművesség eszmerendszerébe tartozik a munka, az alkotás és a tudás tisztelete. Céljuk az emberiség szolgálata, emberbaráti tevékenység, eszmetörténeti viták folytatása a tolerancia, a szabadság, egyenlőség és testvériesség jegyében. A későbbiekben egyre fokozottabban utasítják el az egyház világi befolyásolását. Szabályzatilag volt megengedhetetlen, hogy a páholy munka során politikai és vallási kérdésekkel foglalkozzanak. Ennek ellenére legtöbb esetben erre is sor került.

A váradi László király páholy is egyre inkább radikális szellemenben kezdett dolgozni, bekapcsolódva a politikai küzdelmekbe, célként tűzték ki a társadalom teljes átalakítását. Foglalkozott a választójogi reformmal, a világi oktatással, az ifjúság nevelésével. Egyre többet foglalkozott közéleti kérdésekkel, formálni igyekezett Várad szellemi életét.

Az Ipartestület székházának ma is meglévő kovácsoltvas kapuja a helyi vasművesség egyik legértékesebb darabja. A rajta lévő díszítéseket – jelen esetben – nem valláserkölcsi szempontból, nem mint szakrális szimbólumokat, hanem maszonikus jelképekként vizsgáljuk meg. A szimbólumok kultúrtörténetileg kialakult jelentéséhez a szabadkőművesség (is) hozzáadott újabb jelentésrétegeket. Mivel páholytag volt az említett Bertsey György és a tagságból többen is, díszítőelemként a szabadkőműves eszmeiség néhány különleges jelképét használták fel.

Az említett kapu legérdekesebb díszje két egymásba fonódó kéz (kézfogás), lemezből domborított ábrázolása. Ez a László király páholy jelvényének – az ismertebb körző, vonalzó és a figyelő szem mellett – jellegzetes szimbóluma. A kéz a szövetség jelképe, amely minden testvért (páholytagot) összeköt, jele annak, hogy mindenkor számíthatnak egymásra.

Alatta egy ördögfej látható, de nem mint a természetfeletti, Istentől független, pusztító erő, a Gonosz megtestesítője. Ebben az esetben, itt nem az Isten és az ember közti kapcsolat szétzúzására törő hatalomként jelenítették meg. Nem jelképezi a rossz szándékú hatalmat, még kevésbé szélsőséges eszméket. A kapun lévő ördögfej azonban jelképezheti az előírásokkal és tilalmakkal való

szembenállást. Szimbolizálja a fennálló rend elleni pozitív lázadást és lehet az ember szellemi szabadságának a jelképe is.

Feltehetően, a készítettők megrendelésére került a kapura a két virágmotívum is.

Az egyik, az ördögfej mellett látható két virágkehely stilizált változata, amely – jelen esetben – a reményteljes jövő és e jövőbe vetett erős bizodalom jelképe.

A másik, szintén a kapu felső negyedében látható szokatlan növény, a napraforgó ábrázolása. Itt a szellemi megvilágosodás utáni vágy jelképeként, a szokványostól eltérő irányba fordulás szimbólumaként tüntették fel.

A volt Ipartestület kovácsoltvas kapujának díszei szimbolikus, a szokásos kultúrtörténetileg kialakult jelentésektől eltérő üzenetet (is) közvetítenek.

A város épületei, a régi kapuk, kerítések és utcai tárgyak díszítményei – esetenként – bizonyos mondanivalót hordoznak. A hajdaniak vallomása ez, üzenetük, amire érdemes odafigyelnünk.

A legnagyobb mértékben az épületek díszítményei ragadják meg a figyelmünket. Esetenként szokatlan, néha, szimbolikus jelentést is hordozó motívumok emelik az utcakép szépségét, növelik esztétikai értékét. Ízelítőül ezekből mutatunk be néhány figurális domborművet.

PORLADÓ FIGURÁLIS DOMBORMŰVEK

A 19. század végén, a 20. század elején az építkezési láz és az anyagi lehetőség egy olyan értéket teremtett, amelynek eklektikus és szecessziós remekeit ma is megcsodálhatjuk. Ezen épületek homlokzati tagozatképző díszítő elemei mellett, domborművei, díszítőfestő és kézműipari dekorációja is külön figyelmet érdemel.

A 19. század végén az építészet egyre nagyobb lehetőséget biztosított a díszítő szobrászat kiteljesedésének. Nemcsak az ornamentális díszítmények, a frízek, oromdíszek és nyíláskeretezések vonják magukra a figyelmet, hanem a domborművek is, leginkább a figurális elemek. Ezek nem monumentális kiegészítők, csupán gazdagítják, díszesebbé teszik az épületek hangsúlyos felületeit.

Figurális épületdíszítő domborműveink, habarcsdíszek, öntés által sokszorosított gipszplasztikák. A stukkó (gipsz, mészpor, homok, enyv keveréke) külső falfelületen való alkalmazása létrehozott egy sajátos figurális ornamentikát, az ún. magas domborművek sokféle változatát.

Az alábbiakban eltekintünk a városban fellelhető és jól ismert allegorikus szobrok (Törvényszék, Színház, Apolló-palota), vagy a fülkeszobrok (Rimanóczy Gőzfürdő, Rimanóczy-ház) ismertetésétől. Jelen esetben, azokkal a domborművekkel szeretnénk foglalkozni, amelyek mind a műemlékek, mind a szerényebb polgárházak, a századforduló eklektikus és szecessziós építészetének jellegzetes ornamentikája.

Ezek a motívumok sok esetben szimbolikus tartalommal bírnak, a látvány mögött, nyílt, néha rejtett üzenetet közvetítenek (beszélhetünk ezoterikus és exoterikus, szakrális vagy éppen maszonikus jelképekről). Jelképek ezek is, jeleket az élet minden területén használunk, megértésük bizonyos ismeretekhez juttat bennünket. A városi közösség sokrétűségének egyik megnyilvánulása.

Maszkok

Homlokzati figurális domborműveink legelterjedtebb darabjai a női- és férfifejek (portrék) az ún. maszkok sokféle változata. A fej az egész ember a mikrokozmosz jelképe, a bölcsesség, az eszmék és a szellem helye, mint gömb a tökéletességet szimbolizálja. Ezek általában a kapuk és ablakok feletti ívmezőben, vagy a zárókövek díszítőmányaiként figyelhetőek meg, de a falpilléreken is ott látjuk őket.

Sajátosan nagyméretű, szépen kivitelezett, alul növény, gyümölcs és füzér dísszel ellátott női fejet láthatunk a Fő utcai Moskovits-palota oromfalán, vagy a volt Európa Szálló homlokzatát tagoló lizénán, de ott van a Rimanóczy Szálloda épületén is.

Arckifejezésük általában lenézően közömbös, más esetben vidámságot vagy éppen szomorúságot fejez ki. A maszkok általában nyitott szemmel, megfestett szemgolyóval készültek, ritkábban a szem csukott. A dús haj, a gyöngysor és a pártaszerű palmetta, valamint a gyakran használt csigavonalas és növényi keretelés teszi ezeket a domborműveket még megnyerőbbé. Ritkábban előfordul, de annál érdekesebb a szép kislányfejjel díszített homlokzat.

Külön említést érdemelnek a kariatidák, amelyek eredetileg kőből faragott leányalakok és a szemöldökpárkányok súlyának hordása volt a feladatuk. A későbbiekben, az eklektikus építészetben már ez a szerepük megszűnt, csak stukkóból készült díszítményként láthatjuk őket. Hiányos, porladó domborműveink sorát szaporítják.

A vallásos érzület nyomon követhető az épített környezet egészén, a profán építészet arculatának milyenségét is befolyásolja. Az épületek domborművei is lehetnek a vallásosság tárgyi kellékei és ihletői is.

Így a szárnyas női és szárnyas puttófejek már az angyalokat szimbolizálják. Az angyalok, mint Isten küldöttei és az emberek segítői, irányítói, a domborművek gyakori figurái. Egyes felfogás szerint lehetnek egy új kornak a hírnökei és segítői is. Felkerültek a homlokzatokra, mint az isteni üzenetek továbbítói, de mint a ház, az ott lakók védelmezői, mint őrangyalok.

Az egészalakos puttók a magas domborművek legszínvonalasabb darabjai, a díszítőplasztika olyan alakjai, amelyek bizonyos

részei eltávolodva az épület síkjától, már kinyúlnak a térbe a fülkeszobor hatását keltve. Sok esetben szárny nélkül, pufók gyermekként jelennek meg, elevenek, hangulatos, kedves figurák. Az oszlopokkal, pillérekkel közrefogott keretek feletti ívmezők kedvelt alakjai. Általában kettesével, fekvő helyzetben, jobbos és balos ábrázolással jelenítik meg őket. A puttók, általában valamilyen díszítményt (monogramos címerpajzs, angyalfejet) fognak közre, tartanak. Környezetüket virág, növény, levél vagy szalag motívumokkal díszítik, így alakítva ki a homlokzat leghangsúlyosabb dekorációját.

Bész-fejek

Az épületek homlokzatainak egyik legérdekesebb dekorációja a meglepően groteszk, csúf, sőt ördögi maszkok sokasága. Ezek a bajt elhárító, ún. Gorgó-fejek (Gorgó görög jelentése, kire szörnyű ránézni, akinek szörnyű a nézése), amely három görög mitológiai

lény gyűjtőneve. Leggyakrabban Bész-fejeknek nevezzük ezeket. Bész az újbirodalmi Egyiptom egyik legnépszerűbb védelmező istensége volt.

Törpe testtel, hosszú végtagokkal ábrázolták, a visszataszító arcra jellemző a kilógó nyelv, a kilátszó fogak, a széles orr és a hegyes fül. Fejét sörényszerű haj fedte és hosszú, bozontos szakálla volt. A grimaszoló, torz testű és törpe istenség rútsága révén elhárította a gonosz szellemeket és oltalmazta a szülő nőket, védelmezte a családot. Az egyiptomi védőistenség építészeti díszítőelemként meghökkentően groteszk, csúf férfifejként, torz arccal és bozontos hajjal és szakállal került a homlokzatokra. Az id. Rimanóczy Kálmán Körös-parti házán három csúf maszkot is láthatunk, az erkély gyámjait ilyen fejek díszítik. A kapu zárókövén lévő stukkó dísznek pedig már szarva is van, még az épület kapujára is faragtak egy groteszk fejet. A bejárati portálok faragott fejei komoly szakmai tudásról árulkodnak. Az említetten kívül, ilyen szépen kimunkált fejet láthatunk a volt Kereskedelmi Csarnok bejárati ajtaján.

Jó néhány épületen ezek a maszkok sokkal megnyerőbbek és barátságosabbak. Ezek dús hajú, hosszú szakállú, bajuszos és komoly, néha komor tekintetű férfi portréként lettek ábrázolva.

Ami meglepőbb, hogy Bész rútságát, egy-két épületen már-már ördögfejként ábrázolták. Ilyet láthatunk – többek közt – a Szacsvey és a Teleki utca egy-egy földszintes házán. Feltehetően nem mintegy természetfeletti pusztító erőt akarták ábrázolni, aki az ember és az Isten közti viszony szétzúzására törekszik. Felfogás kérdése, mert az ördögábrázolás lehet szélsőséges eszmék közvetítője is. Ha ezek a maszkok az ördög megjelenítésének szándékával készültek és nem csak egy véletlen hasonlóság, még ebben az esetben is értelmezhető védő, óvó erőként (ördögös, ördöge van). Nem feltétezzük azt, hogy ezek, mint a hatalom rossz szándékú jelképei lettek megörökítve. Lehetnek az ellenszegülés, a tilalmak és előírásokkal szembeni ellenállás jelképei. Szimbolizálhatják a fennálló rend elleni pozitív lázadást, lehetnek az ember szellemi szabadságának a megtestesítői is.

Érdekes és formailag egyedül álló a Rimanóczy (Iosif Vulcan) utca 9. szám alatti Balázsovits-ház két maszkja

Néhány esetben párosával női és férfi portrékat figyelhetünk meg. Más esetben a portrék, mint körplasztika (tondo) díszítik az épületeket.

Az oroszlánfej-ábrázolás, a középületek, a bérházak és a polgárházak talán egyik legkedveltebb díszítménye. Az oroszlán a Napot, a fényt, a ragyogást, a bátorságot, az erőt, az éberséget, a pompát, a hatalmat, az uralkodásra való rátermettséget, az igazságot, az esszésséget és a feltörekvést szimbolizálja.

Néhány épületet a kitért szárnyú sas díszíti. A sas (ha sólyom, akkor a fel-, és felülemelkedés szimbóluma) ábrázolások a keresztény szimbolikában Jézus Krisztus égi aspektusára utal, a kígyót legyőző ragadozó a sötétség és a gonoszság feletti győzelem ábrázolása. A Nap felé repülő madár a feltámadás és a mennybemenetel jelképe is. Szimbolizálhatja a Sátánt és az Antikrisztust, lehet a győzelem szimbóluma, de a világi hatalmat és a nagyhatalmi törekvéseket is jelképezheti. Ősi Nap jelkép, mivel többretegű jelentése van, a szabadságvágyat is kifejezi, a felemelkedést és az ihletettséget is, de a világ feletti uralkodó erőt és a földi dolgok túlhaladására való képességet is jelölheti (szárnyábrázolások szintén).

Városunk egyik épületén egy kitért szárnyú sas egy tekercset ragad meg, szárnyai alatt könyv és lúdtoll látható. Talán a megkaparintott tudás szimbólumaként díszíti az épületet.

Köztudottan a kígyó a Gonosz megtestesítője, az álnokság jelképe, de lehet a bölcsességé is. A Kereskedelmi Csarnok és a Fő utcai Moskovits-palotán Hermész- vagy Merkúr-botra tekeredő kígyókat, mint a kereskedelem szimbólumát formálták meg. A bot általában a hatalom, a kiválasztottság és a beavatottság jele. A Merkúr-bot a szabadkőműves ikonográfiában az új ember szimbóluma, szárnyas változata pedig az új gondolkodást, a megszületendő bölcsességet jelképezi. Nem véletlenül került fel ezekre az épületekre, hisz a Hermész- vagy Merkúr-bot a mesterségbeli tudást és a valódi értéket is jelképezi.

A sárkány, a sárkány-kígyó mint szakrális jelkép, a legyőzött Ördög szimbóluma. Nevezik a bölcsesség kígyójának is, az ellenétes erők ábrázolására is felhasználják. Más értelemben egy belső,

rejtett tudás, egy magasabb rendű állapot elérésének a kifejezésére is szolgál. A változás, az újjászületés jelképeként is használják. Néhány polgárház vagy például id. Rimanóczy Kálmán házának a homlokzatán is ott van (a volt Áldás utca 5. szám).

A Rimanóczy Szálloda és Gőzfürdő első emeleti ablakai felett békát és halat ábrázoló stukkódíszek vannak. A béka a termékenység, a gazdagság és az átváltozás szimbóluma, de a tisztátlan lelkek ördögi jelképe is. A hal is a termékenységet, a bőséget és a jólétet, de az alvilági erőket is jelképezheti (cet).

Az önfeláldozó szeretet, az ősi Krisztus-szimbólum domborművét, a fiait vérevel tápláló pelikánt a Fő utcai Moskovits-palota ablakközein láthatjuk. Szabadkőműves felfogásban az önfeláldozó szolgálat jelképe.

A legismertebb zsidó szimbólum a zsinagógákon is látható Dávid-csillag, amely a zsidóság és Izrael jelképe. A szecessziós Ullmann-palotán láthatjuk a zsidósághoz való tartozás jelképét, a hétágú gyertyatartót, a menórát. Ezeket oroszánok (héber jelentése Júda) őrzik, mint az erő, a hűség és az emberi kitartás jelképei. A Fűchsl-palota szőlőmotívumait szintén értelmezhetjük úgy, mint Izrael és a zsidóság, valamint a családi élet szimbólumát, egyben foglalkozásra utaló jelkép is; a tulajdonos bornagykereskedő volt.

Néhány épületen címerpajzsot is láthatunk. Várad régi címere a Bazár épületének átjárója felett áll, a pajzsot egy angyal tartja, óvja és védi. (Néhány megmaradt régi villanyoszloptartón szintén a város címere van.)

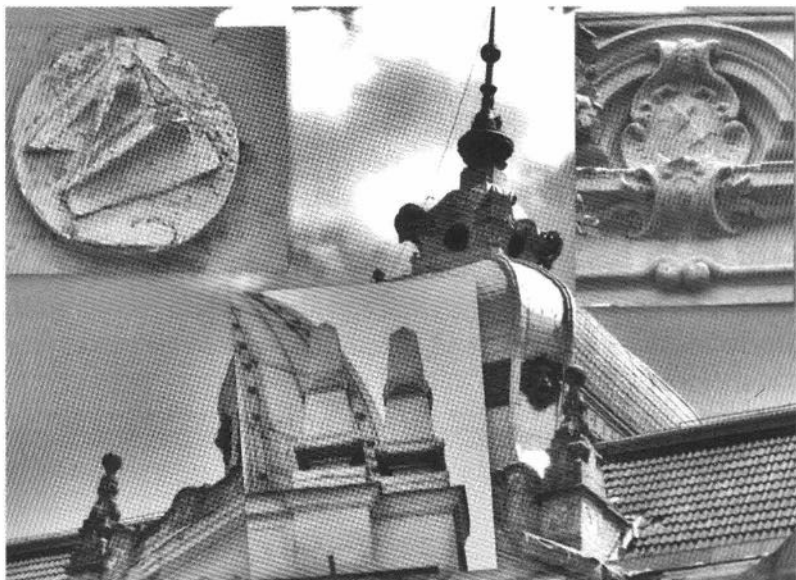
Egy-két porladó családi címer még dacol a pusztulás erőivel, mint a két Gerliczy-ház és a Rimanóczy Szálloda oromfalán láthatóak. A volt Úri utca egyik földszintes házának bejárata felett két pajzs is van, ezek a heraldikából jól ismert motívumok, egy buzogányt tartó kar és egy medve.

Többrétegű jelentés

Érdekes címerpajzs díszíti a Körös-parti Rimanóczy-házat. Egy monogramos pajzsot szögmérő (isteni és felebaráti szeretet), körző (az Ég, a tökéletesség, az egység) és egy háromszögű vonalzó (az isteni bölcsesség, a mindentudás és erő) vesz körül. Ezek szabadkőműves-jelképek, ebben az esetben az építkezés szerszámai, így nevezhetjük ezt mesterségük címerének is. A bejárati pilaszterek fejezetén a háromszögű vonalzóról egy függőőn (szintező) lóg alá, amely kőműveseszköz és a szabadkőműveseknél a tökéletes egység szimbóluma.

A volt pénzüzetek (esetenként most is azok) homlokzatát méhkas díszíti, mint a szorgalmas munka jelképe. A szabadkőműves ikonográfiában ez a tökéletesség, a tökéletes közösség szimbóluma. Példának említhetjük a nemrég felújított és kékre festett (szabadkőműves szín) volt Bihar Megyei Takarékpénztár Kossuth utcai épületét.

A Teleki utca talán legszebb polgárházának oromfalát szintén szabadkőműves szimbólumok díszítik. A fal közepén egy körplasztikán körző, vonalzó, vakolókanál látható és egy másik szerző felismerhetetlen körvonala. Az oromfal köríves záródásán egy kisméretű obeliszk (bádog) van. A legősibb jelképek egyike, az egyiptomi Napisten teremtette világnak állított emléket. Csúcsa a szabadkőművesek ismert szimbólumát a piramist jelképezi, a másképpen gondolkodást, a másképpen éleést. Az alkotó energia jele, az egymás mellett állók az új rendet hirdetik. Erre több példa is van a városban, ott láthatjuk az obeliszkek sorát a középületeken, a bérpalotákon és a polgárházakon is. Ezen az oromfalon két tüske is látható, amelyek egykor két gömböt, a Földgömböt és az Éggömböt tartották. Ezek a szabadkőműves munka teljes tevékenységi körét szimbolizálják. A szabadkőműves páholyházak (templomok) bejáratnak jellegzetes két oszlopa van (Salamon templomának oszlopai, Jákin és Boáz), ezeken áll a két gömb. Hasonló gömbök több épületen is megfigyelhetők, persze ezek lehetnek egyszerű díszek is.

A körző, vonalzó, földgömb, tekercs, Merkúr-bot, fogaskerék, kalapács, Nap és Hold motívum a Kereskedelmi Csarnok vagy a Fő utcai Moskovits-palota szokványostól eltérő díszítőelemei. Sokkal gyakoribbak az urnadíszek, amelyek Krisztus sírját, a feltámadást jelképezik. Előfordul fenyőtoboz motívum is, mint az eljövendő jövő rejtett lehetőségének szimbóluma (pl. Sztarill-palota).

Külön fejezetet érdemel épületeink növény ornamentikája, amely sok esetben külön, máskor a fentiekben említett domborművek kiegészítőjeként emelik ezek esztétikai értékét.

Épületeink díszítményei esetenként bizonyos üzenetet közvetítenek, amelyeket nem mindig lehet egyértelműen értelmezni, de erre érdemes kísérletet tenni.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bihar-Bihar megye, Oradea-Nagyvárad kultúrtörténete és őregdiákjainak emlékkönyve, Sonnenfeld Kiadó, Nagyvárad 1933–1937.

Borovszky Samu (szerk.): *Bihar vármegye és Nagyvárad. Magyarország vármegyéi és városai*, Budapest 1901.

Dukrét Géza: *Emlékművek, emléktáblák Bihar megyében*. Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság (PBMET), Nagyvárad, 2012.

Dukrét Géza–Péter I. Zoltán: *Nagyvárad városismertető*. Partiumi füzetek 44, PBMET, Nagyvárad, 2006.

Emödi András: *Nagyvárad város lakossága és archontológiája a 18. században (1713–1785)*. Varadinum Script Kiadó, Nagyvárad 2010.

Emödi János: *Történeti adatok Nagyvárad múltjából*. Literátor Kiadó, Nagyvárad 1996.

Fleisz János: *Város, kinek nem látni mását*. Bihari Napló, 1996.

Fleisz János: *Nagyvárad várostörténete*. Sapientia Varadiensis Alapítvány, Nagyvárad, 2011.

Jakó Zsigmond: *Bihar vármegye a török pusztítás előtt*. Budapest, 1940.

Kormányos László: *Városfejlesztés Nagyváradon a 20. század elején*. Partiumi füzetek 39., PBMEB, Nagyvárad 2005.

Kupán Árpád: *Nagyvárad nagy változásainak vezéregyéniségei*. Partiumi füzetek 70, PBMET, Nagyvárad, 2012.

Lakos Lajos: *Nagy-Várad múltja és jelenéből*. Nagyvárad, 1904

Mezősi Károly: *Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében*. Budapest, 1943

Nagy József Barna: *Várad lelke – Nagyvárad magyar utcanevek*. Nagyvárad, 2009.

Nagyvárad útmutató. Nagyvárad, 1901

Nagyvárad város útmutatója. Nagyvárad, 1940.

Nagyvárad város utcáinak útmutatója. Nagyvárad, 1958

Nagyvárad utcáinak útmutatója. Nagyvárad, 1966

Nagyvárad magyar nyelvű utcajegyzéke. EMI, Nagyvárad, 2006.

Pásztai Ottó–Hutyra Gram Zoltán: *A premontrei öregdiákok emlékkönyve*. Nagyvárad, 1996.

Péter I. Zoltán: *Nagyvárad műemlék épületei*. Partiumi füzetek 49., PBMET, Nagyvárad, 2008.

Péter I. Zoltán: *A jelenkori Nagyvárad megalapítása*. Prolog Kiadó, Nagyvárad, 2012.

Nagyvárad város térképei:

Halácsy Sándor, 1859

Nagy-Várad törvényhatósággal felruházott város térképe. Kiadó Berger Sámuel, 1890

Nagy-Várad város új házszámai és utcanevezésének térképe, 1910.

Nagyvárad város térképe, 1926.

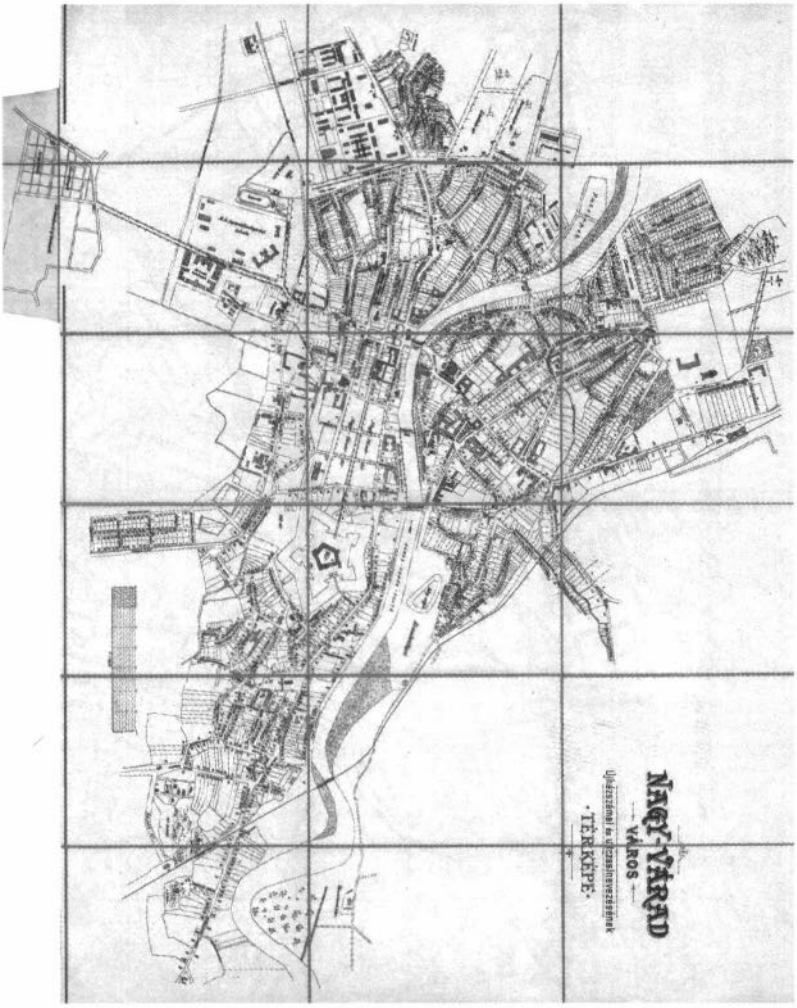
Nagyvárad térképe és új utcaelnevezései, 1936.

Nagyvárad törvényhatósági joggal felruházott város térképe, 1942

Nagyvárad térképe, 1966

Nagyvárad municípium térképe, 2009

TARTALOM

Előszó	5
Nagyvárad magyar utcanevei	7
Utcanévcserék az 1940–1944-es történelmi, politikai változások tükrében	203
A lakók és az utca kapcsolata	219
Elorzott emlékek	223
Porladó figurális domborművek	229
Felhasznált irodalom	241

A Partiumi füzetek könyvsorozatában eddig megjelent munkák:

1. Borbély Gábor – Csernák Béla: *Bihar*
2. Kordics Imre: *Sírok, sírjelek a Várad-Olaszi temetőben*
3. Péter I. Zoltán: *Félicsfürdő*
4. Dánielisz Endre: *Nagyszalonta – városismertető*
5. Benedek Zoltán: *Nagykároly – református templom*
6. Bessenyei István: *Sarmaság*
7. *Hol sírjaink domborulnak – partiumi temetők* (gyűjteményes kötet)
8. Major Miklós: *Szilágyság – tájak, műemlékek, emlékhelyek*
9. Dukrét Géza – Péter I. Zoltán: *Püspökfürdő*
10. Dánielisz Endre: „*Csonkatorony nyúlik a felhőbe...*”
11. Bunyitay Vince – Fodor József: *Székesegyházi Bazilika – Nagyvárad*
12. Alexandru Pop: *Varadinum – a vizek határolta város és vár*
13. *A szabadságharc zászlaja alatt* (gyűjteményes kötet)
14. Jancsó Árpád: *Rajtuk taposunk – A Bánság útjai a 19. században*
15. Kupán Árpád: *Mezőtelegd iskolatörténete*
16. Csilik József: *István király Szent Jobbja és Szentjobb község története*
17. Emödi János: *Erdélyi barlangfeliratok a 16–20. századból*
18. Szabó István: *Ottomány* (kismonográfia)
19. Csorba Mihály: *Érsemjén* (kismonográfia)
20. *Turulmadaras emlékműveink* (gyűjteményes kötet). Összeállította Dukrét Géza
21. Dr. Mózes Károly: *A nagyvárad egészségügyi oktatás történetéből*
22. *Rév, Erdély sziklakapuja*
23. *A műemlékvédelem fölöttébb szükséges voltáról.* Évkönyv. Összeállította Dukrét Géza
24. Nánási Zoltán: *Dr. Andrásy Ernő az Érmellék utolsó polihisztorja*
25. *Nagyvárad tudós püspökei*
26. György Irén: *Szalacs* (kismonográfia)
27. Antal Béla: *Biharpüspöki*

28. Balláné Bakó Erzsébet – Török Ferenc: *Albis* (kismonográfia)
29. Pásztai Ottó: „*Aki fényt hagyott maga után...*”
30. Péter I. Zoltán: *Nagyvárad római katolikus székesegyházai*
31. Kiss Kálmán: *Egri község* (kismonográfia)
32. Dr. Mózes Teréz: *A révi fazekasság monográfiája*
33. Emödi János – Varga Árpád: *Telegdi sírkövek, emléktáblák*
34. Jósza Piroska: *Ezüstös gépmadarak szárnyán érkezett a halál*
35. Dukrét Géza: *Emlékművek, emléktáblák Bihar megyében*
36. Anzik Albert: *Livada – Sárközújlak*
37. Bozsóky Krestyán Ilona: *A temesvári iparoktatás kezdeteiről*
38. Dukrét Géza: *Hegyköz* (történeti monográfia)
39. Kormányos László: *Városfejlesztés Nagyváradon a 20. század elején*
40. Dukrét Géza: *A bibari turizmus története*
41. Velcsov Margit: *Bartók Béla és Nagyszentmiklós*
42. Szilágyi József: *Tóti község monográfiája*
43. Kovács Rozália: *Érmihályfalvi temetők*
44. Dukrét Géza – Péter I. Zoltán: *Nagyvárad városismertető*
45. Kupán Árpád – Dukrét Géza: *1956 emlékezete Biharban*
46. *Bartók Nagyváradon a helyi sajtó tükrében. Összeállította Thurzó Sándor*
47. Kupán Árpád: *A mozi évszázada Nagyváradon*
48. Gavallér Lajos: *Micske a helynevek tükrében*
49. Péter I. Zoltán: *Nagyvárad műemlék épületei*
50. *Nagyvárad ipartörténete*
51. Jósza Piroska: *Bihari sorsok, a változó időben*
52. Ujj János: *Arad építészeti emlékei*
53. Pávai Gyula: *Mesélő aradi házak*
54. Dukrét Géza: *Emlékművek, emléktáblák Bihar megyében*
55. *Épített örökségünk, a helytörténeti kutatás tükrében.*
Összeállította: Dukrét Géza
56. Orosz Otília Valéria: *Műemlék orgonák az Érmelléki Református Egyházmegyében*
57. Borbély Gábor: *Szőlő és bor az Érmelléken*
58. *A Bölcsőtől a Síríg – 250 éve született Kazinczy Ferenc*
59. Kiss Kálmán: *Túrterebes egyház- és iskolatörténete*

60. Szentjóby Szabó Andor: *Ottomány szülöttje, Kufstein halottja*
61. S. Németh Katalin: *Vigyázó kövek*
62. Kupán Árpád: *Párbuzamos életrajzok*
63. Papp Attila: *Az én Margittám. Érzelmes városmonográfia*
64. Ványai Mária: *Hidak a viharlámpa fényében*
65. Szilágyi István: *Csillagváros visszavárta katona fiát*
66. Péter I. Zoltán: *Szecessziós építészet Nagyváradon*
67. Péter I. Zoltán: *Nagyvárad városháza*
68. *Római katolikus intézetek Nagyváradon*
69. Borzási Gyula, Dani Zoltán, Nagy Miklós: *Szalárd és vidéke, tegnap és ma*
70. Kupán Árpád: *Nagyvárad nagy változásainak vezéregyéniségei*
71. Dr. Szatmáry Ferenc: *A Királyhágómelléki Református Egyházkerület székházperének kilencéves története*
72. Makai Zoltán: *Szemelvények Bihar megye és térsége ipartörténetéből*
73. Sütő Éva: *Érmellék, szerelmem. Honismereti riportok*
74. Kovács Rozália: *Utak a múltba. Helytörténeti és néprajzi tanulmányok Érmihályfalváról*
75. *Megmaradásunkért. A Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság két évtizede*
76. Emödi János, Wilhelm Sándor, Sándor Mária: *A margittai fazekasság*
77. Kiss Kálmán: *Túrterebes földrajzi neveinek története*
78. Péter I. Zoltán: *A nagyváradi vár építészettörténete*
79. Fazekas Lóránd: *Ódon sírkertek ösvényein*
80. Wilhelm Sándor: *Tanulmányok az Érmellékről*

